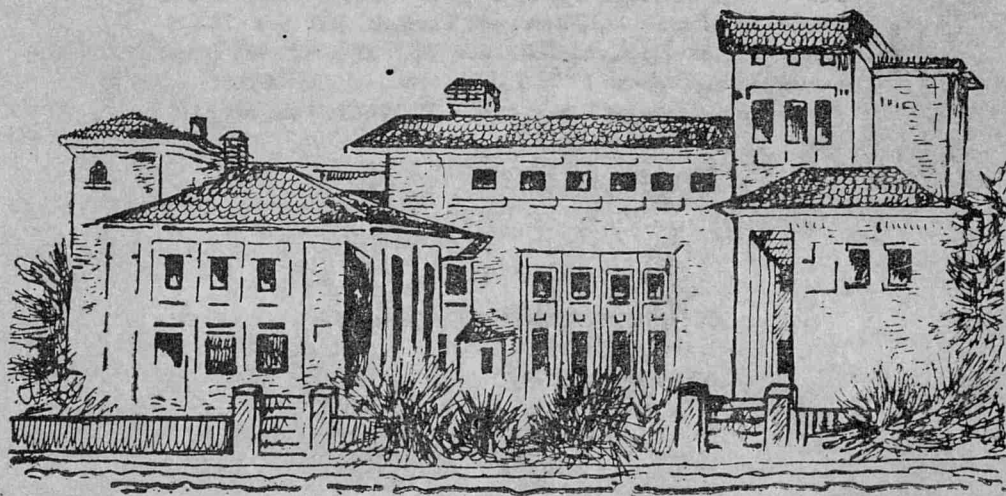

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

REVISTA ISTORICĂ

fondator N. Iorga

Serie nouă, tomul 5, 1994

3-4

Martie—Aprilie

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

www.dacoromanica.ro

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGA”

COLEGIUL DE REDACȚIE

ȘERBAN PAPACOSTEA (*redactor șef*), VENERA ACHIM, PAUL CERNOVODEANU, VIRGIL CIOCÎLTAN, FLORIN CONSTANTINIU, EUGEN DENIZE, ANDREI EȘANU, GEORGETA PENELEA-FILITTI, NAGY PIENARU, APOSTOL STAN, ION STANCIU

„REVISTA ISTORICĂ” apare de 6 ori pe an în numere duble. Prețul unui abonament este de 3600 lei. Abonamentele din străinătate se primesc la RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, P.O. Box 33—57, București, România și la ORION SRL, Splaiul Independenței nr. 202 A, București, România, P.O. Box 74—19, București, Tx 11939, CBTxR. Fax (40) 13122425. Vă puteți adresa și firmei AMCO PRESS SRL, Bd. Nicolae Grigorescu, nr. 29a, ap. 66, sector 3, București, C.P. 57—58, Fax. 312 45 69.

REDACȚIA:

ION STANCIU (*redactor șef adjuncț*)
NAGY PIENARU
VENERA ACHIM

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei „REVISTA ISTORICĂ”

Adresa Redacției
B-dul Aviatorilor nr. 1
71247-București, tel. 650.72.41.

www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOM V, NR. 3 — 4

Martie — Aprilie 1994

S U M A R

STAT ȘI INSTITUȚII PRESTATALE

- STELIAN BREZEANU, Model european și realitate locală în întemeierile statale medievale românești. Un caz: « Terra Bazarab » 211
- VIOREL ACHIM, Despre vechimea și originea banatului de Severin 233
- SERGIU IOSIPESCU, Românii și cea de-a treia cruciadă 249

MIGRATORI ȘI SEDENTARI

- ADRIAN IONIȚĂ, Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea 273
- PETRE DIACONU, Cumanii și originea familiei lui Dobrotiță 283
- VIRGIL CIOCÎLTAN, Cinghizhanizii și comerțul: izvoare și abordări istoriografice . . 289

HERALDICĂ ȘI SIGILOGRAFIE

- DAN CERNOVODEANU, Stemele valahe din armorialul Wijnbergen în lumina ultimelor cercetări 295
- OVIDIU CRISTEA, Stema cu leu a voievodului Țării Românești. O ipoteză 303
- MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Observații cu privire la cosigilarea documentelor interne în cancelaria lui Ștefan cel Mare și Sfânt 309

IZVOR ȘI METODĂ

- MARIAN STROIA, Documente noi privitoare la evenimentele din 1821 în Principatele românești: domnitorul Mihai Suțu și Eteria 313
- IRINA GAVRILĂ, Calculatorul și metoda cantitativă în cercetarea istoriei 319

OPINII

- CONSTANTIN REZACHEVICI, Răspuns științific la „controversa ucraineano-română privind istoria Bucovinei” 327
- NICOLAE FUIOREA, Opiniile unui general țarist despre unitatea națională a românilor 341

„Revista istorică”, tom V, nr. 3—4, p. 207—380, 1994

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

OVIDIU BOZGAN, Ion I. Nistor, Preliminarii monografice (II)	345
TEODOR WENLER, Dr. Wilhem Filderman	359

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Reunirea consultativă „Romanitatea orientală”, Mamaia, 29 septembrie – 2 octombrie 1993 (<i>Apostol Stan</i>); Simpozion științific: „Un umanist european, Nicolaus Olahus la 500 de ani de la naștere”, București, 11 octombrie 1993 (<i>Viorica Achim</i>); Sesiune științifică: „Dimitrie Cantemir și epoca sa”, Chișinău, 20 octombrie 1993 (<i>Constantin Rezachevici</i>); Călătorie de documentare științifică în Marea Britanie (<i>Paul Cernovodeanu</i>); Stagiul de documentare la München și Budapesta (<i>Ileana Căzan</i>)	365
--	-----

NOTE

- * * * *Diplomata Hungariae Antiquissima. A cedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, Volumen I. *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, Edendo operi praefuit Georgius Gyorffy; adiuvant Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervey, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, MCMXCII, 544 p. + VI f. il. (*Viorica Achim*);
- * * * *The Metropolitan Museum of Art. Guide*, Works of art selected by Philippe de Montebello. Descriptive texts written by the curatorial staff of the museum, Edited by Kathleen Howard, 1992, 448 p. (*Betino Diamant*); * * * *Théories du nationalisme*, Sous la direction de Gil Delannoi et Pierre-André Taguieff, Editions Kimé, Paris, 1991, 324 p. (*Mircea-Luminița Murgescu*); LIVIU GROZA, *Aspecte militare ale Caransebeșului medieval*, Lugoj, 1993, 119 p. cu il. (*Viorica Achim*); NICOLAE IORGA, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, ed. Georgeta Pencelea-Filitti, Edit. Minerva, București, 1993, 2 vol., 440 p. (*Ovidiu Cristea*); MARTI DIRIQUER, *Aproximacio al Tirant lo Blanc*, Barcelona, 1990, 319 p. (*Eugen Denize*); ADAM WATSON, *The evolution of international society*, Routledge, London — New York, 1992, 338 p. (*Adrian Grecu*); Metode cantitative in istorie — câteva apariții recente (*Irina Gavrila*)

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES

TOME V, Nos. 3—4

March — April 1994

CONTENTS

STATE AND EARLY STATE INSTITUTIONS

- STELIAN BREZEANU, The European Pattern and Local Realities in the Foundation of the Medieval Romanian Principalities. The Case of «Terra Bazarab» 211
- VIOREL ACHIM, On the Origins of the *Banat* of Severin 233
- SERGIU IOSIPESCU, The Romanians and the Third Crusade 249

MIGRATORY AND SEDENTARY PEOPLES

- ADRIAN IONIȚĂ, New Data on German Colonization in Bârsa County and Along the Eastern Border of the Magyar Kingdom in the Second Half of the 12th Century 273
- PETRE DIACONU, The Cumans and the Origin of the family of Dobroțiță 283
- VIRGIL CIOCIȚAN, The Cenghishamides and Trade: Historiographical Sources and Approaches 289

HERALDRY AND SIGILLOGRAPHY

- DAN CĂRNOVODEANU, New Considerations on the Wallachian Arms in the Armorial Catalogue of Wijnbergen 295
- OVIDIU CRISTEA, The Wallachian Voivodes Arms With Lion. A Hypothesis 303
- MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Considerations on the Concomitant Affixation of Seals on Internal Documents at the Chancellery of Stephen the Great 309

SOURCES AND METHODS

- MARIAN STROIA, New Documents Concerning the Events of 1821 in the Romanian Principalities: Prince Mihai Suțu and the Hetaeria 313
- IRINA GAVRILĂ, Computer and Quantitative Methods in the Study of History 319

„Revista istorică”, tom V, nr. 3—4, p. 207—380, 1994

OPINIONS

CONSTANTIN REZACHEVICI, A Scientific Answer to the "Ukraino-Romanian Argument Over the History of Bucovina"	327
NICOLAE FIUOREA, A Tsarist General on the National Unity of the Romanians	341

PERSONALITIES IN THE HISTORY OF THE ROMANIANS

OVIDIU BOZGAN, Ion I. Nistor — Monographical Preliminaries (II)	345
TEODOR WEALER, Dr. Wilhem Filderman	359

SCIENTIFIC LIFE

Consultative Session: "Oriental Romanity", Mamaia, 29 September — 2 October 1993 (<i>Apostol Stan</i>); Scientific Symposium: "A European Humanist, Nicolaus Olahus — 500 Years Since His Birth", Bucharest, 11 October 1993 (<i>Viorel Achim</i>); Scientific Session: "Dimitrie Cantemir and His Time", Chişinău, 20 October 1993 (<i>Constantin Rezachevici</i>); Scientific Documentation in Great Britain (<i>Paul Cernovodeanu</i>); Documentation in München and Budapest (<i>Ileana Căzan</i>)	365
--	-----

NOTES

- * * * *Diplomata Hungariae Antiquissima. Ac edunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, Volumen I. *Ab anno loco usque ad annum 1131*, Edendo operi praefuit Georgius Györffy; adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, MCMXCII, 544 p. + VI, drawings (*Viorel Achim*); * * * *The Metropolitan Museum of Art, Guide, Works of Art Selected by Philippe de Montebello. Descriptive texts written by the curatorial staff of the museum, Edited by Kathleen Howard*, 1992, 448 p. (*Betinio Diamant*); * * * *Théories du nationalisme*, Sous la direction de Gil Delannoi et Pierre-André Taguieff, Editions Kimé, Paris, 1991, 324 p. (*Mirela-Luminița Murgescu*); LIVIU GROZA, *Aspecte militare ale Caransebeşului medieval*, (Military Aspects of the Medieval Caransebeş), Lugoj, 1993, 119 p. with drawings (*Viorel Achim*); NICOLAE IORGA, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, (The History of the Romanians for the Romanian People), ed. by Georgeta Penelea-Filitti, Edit. Minerva, Bucharest, 1993, 2 vol., 440 p. (*Ovidiu Cristea*); MARTI DI RIQUER, *Aproximacio al Tirant lo Blanc*, Barcelona, 1990, 319 p. (*Eugen Denize*); ADAM WATSON, *The evolution of international society*, Routledge, London—New York, 1992, 337 p. (*Adrian Grecu*); Quantitative methods in History — a few recent issues (*Irina Gavrilă*) 373

MODEL EUROPEAN ȘI REALITATE LOCALĂ ÎN ÎNTEMEIERILE STATALE MEDIEVALE ROMÂ- NEȘTI. UN CAZ : « TERRA BAZARAB »

STELIAN BREZEANU

Terra Bazarab a reținut atenția literaturii de specialitate numai dintr-o perspectivă terminologică. Dintr-o atare viziune noțiunea a fost integrată într-o serie de denumiri sub care a fost desemnat la începuturile sale principatul muntean al Basarabilor, înainte ca acesta să-și fixeze numele „Țara Românească”¹.

Dar problema prezintă un interes aparte din alte câteva puncte de vedere. În primul rând, au rămas în afara discuției aspecte importante legate de raportul dintre *Terra Bazarab* și noțiunile similare apărute în ținuturile românești nord-dunărene, fie că este vorba de cele din teritoriul viitorului principat muntean, fie de cele din alte teritorii românești. În al doilea rând, merită atenție relația dintre aceste noțiuni din spațiul nord-dunărean și termeni similari ce ne întâmpină în sursele veacului al XIII-lea în alte teritorii ale Europei sud-estice. În al treilea rând, să observăm că toți acești termeni au o origine latină, înainte de a fi pătruns în alte orizonturi lingvistico-politice — românesc, sud-slav ori otoman — prin care unii termeni — *terra Dobroticii* este numai unul — aveau să se impună definitiv în terminologia geografico-politică sud-est europeană. Avem, așadar, a face cu un model occidental, introdus în lumea sud-est europeană în cursul impactului latin asupra acesteia după 1204, model cu o încărcătură ideologică ce rămâne a fi stabilită. În sfârșit, ne preocupă — fapt capital — reacția societății sud-est europene, și, în chip particular, a celei românești față de acest model latin, cu alte cuvinte relația dintre modelul occidental și realitatea românească.

Să începem prin a urmări, fie și sumar, pătrunderea noțiunii în teritoriile bizantine. Ea își face apariția în sursele latine relative la evenimentele de după 1204. În viziunea lui Geoffroi de Villehardouin, cea mai mare parte a ținuturilor balcanice și fațada occidentală a Asiei Mici era constituită în *terrae*, stăpânite de diferiți „seniori”. În Balcani se afla „la terre

¹ Printre ultimele cercetări, vezi V. Maciu, *Semnificația denumirii statelor istorice române*, în „Revista de istorie”, 28, 1975, nr. 9, p. 1301—1332; A. Armbruster, *Terminologia politico-geografică și etnică a țărilor române în epoca constituirilor statale*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, coord. N. Stoicescu, București, 1980, p. 251—259.

Johannis le roi de Blaquie et de Bougrie”². Pe coasta adriatică e o altă „țară”, al cărei senior este Mihai Angelos³. Bonifaciu de Montferrat, regele latin al Thessalonicului, deține și el o „țară” / „ma terre” / pentru care promite primului împărat latin al Constantinopolului să-i fie vasal credincios / „je en sui vostre hom” /⁴. De cealaltă parte a Bosforului, se găsea „țara lui Theodor Lascaris” / „la terre Toldre l’Ascre” /⁵. Robert de Clari, mai puțin explicit în privința realităților politice apărute în regiune după 1204, se înscrie totuși în perspectiva cronicii lui Villehardouin atunci când notează că „Johans li Blakis... voloient coroner a roi a estre sires de sa tere de Blaquie”⁶. Câteva decenii mai târziu, Imperiul de Niceea și țaratul din Târnovo reapar în sursele latine ca *terrae* cu diferența că în fruntea lor se aflau alți „seniori”. În tratatul comercial dintre Veneția și Imperiul latin de Constantinopol din 1231, statul niceean, condus atunci de Ioan III Vatatzes, era desemnat ca *terra Vatacii*⁷, termen ce revine zece ani mai târziu într-un alt document sub forma *terra Bacasari*⁸. Cât privește țaratul sud-dunărean el este desemnat în surse latine din deceniile 4–5 ale veacului al XIII-lea sub denumirea de *terra Assani*⁹, de unde avea să derive și termenul „asănești” pentru locuitorii țării lui Ioan Asan II, termen ce-l aflăm un secol mai târziu într-o scrisoare a sultanului Egiptului către împăratul bizantin Ioan VI Cantacuzino¹⁰.

Care este înțelesul acestor termeni în sursele latine ale veacului al XIII-lea?

La o primă privire, din contextul în care ni se înfățișează, suntem tentați să reținem numai accepțiunea lor geografică. La Villehardouin, „la terre Johanis” apare în legătură cu expediția împăratului Henric I spre teritoriile țaratului balcanic / „Il <l’empereur> chevaucha vers la terre Johannis” /¹¹. La același cronicar, „țara lui Theodor Lascaris” se află în pasajul relativ la Niceea, capitala imperiului acestuia / „Niqué la Grant, qui ere li chiés de la terre Toldre l’Ascre” /¹². În sfârșit, *terra Vatacii* ni se înfățișează în legătură cu activitatea oamenilor de afaceri italieni în teritoriile niceene, în vreme ce *terra Assani* apare în documentele pontificale și ungare ca țintă a plănuitei expediții a regelui Bela IV împotriva suveranului din Târnovo, iar la Guillaume de Rubrouk între realitățile politico geografice ale Europei sud estice¹³.

² Ge. de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, ed. Faral, Paris, 1939, 451.

³ *Ibidem*, 301.

⁴ *Ibidem*, 273.

⁵ *Ibidem*, 455.

⁶ Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, ed. Ph. Lauer, Paris, 1924, p. 63.

⁷ Tafel – Thomas, *Urkunden zur älteren Handels – und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehungen auf Byzanz und die Levante von 9. bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts*, II, Wien, 1857, p. 285–287.

⁸ N. Davidsohn, *Forschungen zur Geschichte von Florenz*, II, 1900, *Regesten*, 2306, p. 295.

⁹ Hurmuzaki, *Documente*, I, 1, p. 182–184, 266; A. Sacerdoțeanu, *Guillaume de Rubrouck et les Roumains au milieu du XIIIe siècle*, Paris, 1930, p. 158.

¹⁰ Ioan Cantacuzino, *Historia*, ed. Bonn, III, p. 94, Cf. Fr. Dölger, *Regesten*, vol. 5, 2950.

¹¹ Ge. de Villehardouin, *op. cit.*, 491.

¹² *Ibidem*, 455.

¹³ Vezi nota 9.

La o cercetare amănunțită a surselor ce cuprind aceste noțiuni, ca și a altor izvoare latine contemporane, se degajă însă conotația lor politică incontestabilă.

Înainte de a întreprinde această anchetă, se cuvine a deslăși înțelesul termenului în lumca din care au ieșit aceste surse, ca și natura operei cuce-ritorilor latini în teritoriile bizantine la 1204, de care este legată și pătrunderea instituțiilor și concepțiilor occidentale în Europa sud-estică.

Pentru prima chestiune, fundamentală rămâne cartea lui Otto Brunner, *Land und Herrschaft*¹⁴, ce are ca obiect studiul instituției de *terra* în spațiul german. Fără a intra în detaliile unei investigații înnoitoare din perspectivă metodologică și de o inepuizabilă bogăție pentru studiul realităților politico-statale din lumea medievală și modernă germană, reținem din monografie că, la obârșie, *terra* era o comunitate de drept la nivelul vechilor ducate etnice. Lor aveau să li se adauge, mai târziu, mărcile de graniță create de regalitate, constituite în tot atâtea *terrae*, de o natură diferită însă în raport cu ducatele etnice și care anunță mutațiile din substanța instituției în perioada următoare. Aceste mutații intervin în urma feudalizării și teritorializării ducatelor etnice în secolele XII—XIII, când acestea își pierd vechea lor unitate de drept și se fărâmițează în câteva *terrae*, instituție feudală cu conținut economic, social și politic, a cărei cheie de boltă este relația dintre oameni și teritoriu¹⁵. Feudalizarea „țărilor” germane are loc prin anexarea de către *dominus terrae* a atributelor puterii teritoriale, în vreme ce împăratul păstrează numai autoritatea superioară. Dar capital pentru noi este faptul că „țările” germane se articulează pe realitatea tot mai vagă a imperiului occidental, care apare istoricului modern „un complex de state, de drepturi de suzeranitate, de raporturi feudale și de zone de influență”¹⁶. „Țările” [*Länder*] formează domeniul *Reich*-ului și stăpânii lor [*dominus*] *princeps terrae* sunt legați prin raporturi feudo-vasalice de împărat, suzeranul suprem, căruia îi datorează *auxilium et consilium*. Același înțeles al noțiunii apare și în ținuturile din stânga Rinului, unde stăpânii principatelor teritoriale datorau regelui capețian „ajutor și sfat”. Dar pretențiile împăraților germani nu se opreau la domeniul imperiului. În contact cu dreptul roman renăscut și călăuziți de modelul bizantin, în a doua parte a secolului al XII-lea Frederic Barbarossa și fiul său, Henric VI, încearcă să subordoneze, prin jocul raporturilor feudo-vasalice, tinere regalități occidentale, ai căror suverani sunt pentru propaganda imperială simpli *reges provinciarum*. În consecință, în raport cu autoritatea împăratului, regatele occidentale erau privite ca simple *terrae* sau chiar *provinciae*, vasale imperiului. Și echivalența dintre cei doi termeni, pe care Brunner o surprinde tot mai în această perioadă¹⁷, nu este întâmplătoare.

O dublă reacție se conturează din partea monarhiilor occidentale în fața primejdiei ce venea din partea imperiului. Cea dintâi se îndreaptă împotriva tendințelor de hegemonie imperială. Ea apare în forma ei cea mai răspăcată în Franța, unde Philip II August nu recunoaște superior în ordine temporală [*rex ipse superiorem in temporalibus minime recognoscit*]¹⁸, pen-

¹⁴ O. Brunner, *Land und Herrschaft*, Darmstadt, 1973.

¹⁵ *Ibidem*, p. 180 și urm.

¹⁶ H. Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters*, Weimar, 1953, p. 266.

¹⁷ O. Brunner, *op. cit.*, p. 188—190.

¹⁸ G. Wolf, *Universales Kaisertum und nationales Königtum im Zeitalter Kaiser Friedrichs II*, în vol. *Universalismus und Partikularismus im Mittelalter*, Berlin, 1968, p. 258.

tru ca o jumătate de secol mai târziu aspirația spre independență a monarhiilor „naționale” din Occident să-și găsească expresia clasică în formula lui Jean Blanoț, *rex est imperator in regno suo*¹⁹. Afirmarea în direcție „națională” și statală reprezintă cea de a doua reacție a tinerelor regalități apusene. În cadrul acestui proces, în Sicilia, Anglia și Franța se pun bazele unei regalități dotată cu o administrație publică, în stare să smulgă marilor principii instrumentele puterii politice uzurpate cu secole în urmă. „Țările” feudale își pierdeau treptat atributele lor pentru a fi în cele din urmă absorbite de domeniul regal.

Privită din perspectiva acestei ultime evoluții a societății occidentale, opera cuceritorilor latini, cealaltă problemă ce ne interesează în cele ce urmează, nu aduce vreun element constructiv în direcție statală în teritoriile bizantine. Expresie a mării feudalități rebele noii direcții politice din Occident, opera lor a precipitat disoluția structurilor statale găsite în Orientul bizantin, pentru a da naștere unei construcții politice depășită istoric chiar și în lumea din care veneau cuceritorii. În locul unei monarhii bizantine, cu puternice tradiții statale, latini au creat o construcție politică artificială, Imperiul latin de Constantinopol, compusă din câteva principate feudale, cu o structură foarte fragilă, legate prin relații feudo-vasalice de suveranul latin instalat în vechea metropolă a basileilor²⁰.

În lumina acestor deslușiri, să revenim la conotația politică a cuvântului *terra*, prezent în sursele latine relative la realitățile din Europa sud-estică după 1204. Așa cum am putut observa, termenul desemnează formațiunile politice latine, dar și statele nelatine apărute pe teritoriul vechii monarhii a Comnenilor. Că el denumeste regatul lui Bonifaciu de Montferrat și, așa cum bănuim, principatul Moreci și alte seniorii latine vasale împăratului din Constantinopol nu surprinde, dacă avem în vedere imaginea feudală ierarhică a edificiului politic creat pe malurile Bosforului, la 1204. Dar termenul desemnează și statele de rezistență greacă și chiar țaratul româno-bulgar. Ce semnificație politică are noțiunea în acest ultim caz?

Este stabilit faptul că intențiile primului împărat latin, Balduin I, și ale succesorilor săi erau de a se substitui pe tronul basileilor și de a anexa întreaga lor moștenire. Cu alte cuvinte, de a-și însuși titlul de „împărați ai romanilor”²¹ și de a intra în posesia tuturor teritoriilor ce au aparținut monarhiei bizantine la 1204, pentru a le constitui în principate și a le împărți, după model feudal occidental, frunțașilor expediției cruciate. *Partitio Romaniae*, document elaborat în chiar anul căderii metropolei bizantine, trădează aceste intenții²². Numai că veleitățile cuceritorilor nu se opreau aici. Ei năzuiau să ocupe și teritorii ce au aparținut înainte de 1204 Bizanțului, între care și regiunile balcanice ale țaratului româno-bulgar.

¹⁹ G. Post, *Two Notes on Nationalism in the Middle Ages*, in „Traditio”, IX, 1953, p. 289–290.

²⁰ H. G. Beck, *Byzanz und der Westen im 12. Jahrhundert*, in *Vorträge und Forschungen*, XII, Konstanz, 1969, p. 227–241.

²¹ Stelian Brezeanu, *Das Zweikaiserproblem in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts* [1204–1261], in „Revue roumaine d'histoire”, XVII, 1978, nr. 2, p. 262 și urm.

²² Asupra documentului vezi A. Carile, *Partitio terrarum imperii Romaniae*, in „Studi Veneziani”, 7, 1965, p. 125–305; N. Oikonomidès, *La décomposition de l'Empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae*, in *XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-Rapports*, Athènes, 1976, Extras, p. 1–28.

Dar crearea unor state de rezistență greacă în Asia și Europa și înfrângerea decisivă a primului împărat latin la Adrianopol în fața forțelor româno-cumane au dus la eșecul acestor planuri. În noile împrejurări, Henric I, succesorul lui Balduin I, și factorii politici din Occident ce sprijineau edificiul imperial din Constantinopol s-au orientat spre o soluție minimală: integrarea statelor de rezistență greacă și a țaratului din Târnovo într-un sistem politic, în care conducătorii lor politici, privați de prerogativele unei autorități suverane, urmau să devină vasali ai împăratului latin, căruia îi datorau *auxilium et consilium*, iar statele lor *terrae*, simple feude ale Imperiului latin, titularii lor păstrând atributele unei puteri teritoriale. Era salvată, în acest chip, formula anacronică a unui imperiu latin ce se substituia vechii monarhii bizantine.

În sprijinul acestei interpretări a faptelor vin mai multe mărturii ale surselor contemporane. Între acestea, scrisoarea papei Innocențiu III către Theodor I Lascaris, împăratul bizantin din Niceea, din aprilie 1208, constituie un document de primă însemnătate. Proclamat basileu în 1205 și încoronat solemn în martie 1208, Theodor Lascaris îl informase pe pontif, după cum ne lasă să înțelegem documentul amintit, asupra evenimentului din martie 1208 și-i anunța pretențiile sale asupra tronului strămoșilor săi, luat prin violență de latini, dându-și cu siguranță și titlul imperial al înaintașilor săi. În scrisoarea de răspuns, papa i se adresează cu *nobili viro*, și nu cu titlul pe care Theodor Lascaris însuși și l dădea, și încearcă să l convingă să i se recunoască vasal împăratului latin Henric I și să i presteze jurământ de fidelitate cu toate obligațiile ce decurgeau din acest act²³. În deplin acord cu punctul de vedere pontifical, Villehardouin vede în Theodor Lascaris un „senior” local, atunci când scrie că „la terre d'autre part del Braz si avoil scignor un Grieu, que on appeloit Toldre l'Ascre”²³ ori „tote la terre d'autre part li Braz, Saint George se tenoit Toldre li Ascre”²⁴. Primul basileu niceean îi apărea cronicarului francez, ca și pontifului roman, un simplu *dominus terrae*, subordonat împăratului latin, suzeranul tuturor „seniorilor” din Romania bizantină. Patru decenii mai târziu, Albericus Triumfontanensis dă o versiune deformată a evenimentelor de la început de veac în care Theodor Lascaris, ca vasal al împăratului latin, este trimis de Balduin I dincolo de Bosfor pentru a supune regiunea în numele suzeranului său. Numai că, ajuns acolo, trădează pe împăratul latin și se proclamă basileu²⁵. Nu diferită este în perspectivă occidentală situația lui Mihail Ducas Angelos. La Villehardouin, acesta vine pe coasta adriatică în calitate de vasal al lui Bonifaciu de Montferrat. Aici el se căsătorește cu fiica unui nobil grec din regiune care „ținea țara de la împărat <bizantin>”; cu ajutorul acestuia, Mihail Ducas Angelos pune stăpânire pe „țară”, trădându-l astfel pe seniorul său, căruia îi aparținea de drept regiunea²⁶. În cronica lui Albericus, Mihail Ducas Angelos este trimis de împăratul Balduin I în teritoriile vestice ale imperiului; aici însă el se proclamă „duce” cu acordul grecilor²⁷, încălcându-și astfel angajamentul față de suzeranul său. Indiferent care este adevărul istoric asupra începuturilor lui Mihail

²³ Migne, *Patrologia Latina*, vol. 215, col. 1372–1374.

²⁴ Villehardouin, *op. cit.*, 313, 387.

²⁵ Albericus Trium Fontium, *Chronica*, M.G.H. SS. vol. 23, p. 885–886.

²⁶ Villehardouin, *op. cit.*, 301.

²⁷ Albericus Trium Fontium, *op. cit.*, p. 886.

Ducas Angelos, ceea ce interesează aici este faptul că ambele versiuni susțin felonia acestuia față de noii stăpâni ai Bizanțului și dependența „țării” lui față de Imperiul latin de Constantinopol. În aceeași poziție ne apar și conducătorii româno bulgari. Pentru Villehardouin, Ioniță ținea cea mai mare parte a „țării” pe nedrept /„qui <Johannis> tient grant part de la terre a tort”/ ²⁸ întrucât, îl întregește Robert de Clari, „țara” lui ținea de domeniul împăratului /„est Blaquie une terre qui est du demaine l'empereur” / ²⁹. Trebuie să înțelegem că *terra Johannis* aparținea împăratului latin, deoarece ea făcuse parte din vechea monarhie bizantină ai cărei moștenitori de drept se pretindeau conții flamanzi urcați pe tronul Constantinopolului. Faptul este deplin confirmat de scrisoarea lui Ioniță către Innocențiu III, păstrată în gestele pontificale, în care suveranul balcanic se plânge de latini că, după cucerirea Constantinopolului i-au cerut să le restituie teritoriul stăpânit de el, întrucât acesta aparține de drept împăratului ³⁰. Țaratul din Târnovo a continuat să fie privit de lumea occidentală ca o „țară” de drept imperial și după recunoașterea titlului regal al lui Ioniță de Roma, de vreme ce termenul revine în deceniile următoare în documentele apusene, de astă dată sub forma *terra Assani*.

Care a fost reacția factorilor politici din regiune în fața perspectivei de a fi integrați unei ierarhii latine și de a li se transforma statele în „țări” feudale, în care ei, ca *principes terrarum*, dețineau numai atributele unei simple puteri teritoriale ca vasali ai împăratului latin?

Să observăm, mai întâi, că noțiunea *terra*, cu înțelesul ei feudal, era străină lumii grecești și româno-bulgare, educată în spiritul concepțiilor romano bizantine de stat. Feudalismul bizantin, în formele sale particulare, nu dezvoltase până în pragul veacului al XIII-lea principate teritoriale după model occidental și nici nu cunoștea instituția vasalității. În consecință, prin structurile sale și prin tradiția politică de stat, societatea bizantină manifestă o inaderență totală față de instituția latină a „țărilor”.

De aceea, urmările proiectelor occidentale de integrare a statelor din Europa sud-estică într-un imperiu latin nu puteau scăpa oamenilor politici bizantini și româno bulgari. Prima reacție a venit din partea lui Ioniță. În noiembrie 1204, după mai mulți ani de tratative cu curia papală, el obține recunoașterea titlului său regal din partea Romei și, prin aceasta, intrarea sa în „familia de regi” a Europei timpului, cu toate prerogativele unui suveran medieval. Pe temeiul acestei consacrări internaționale, el le replică latinilor, la pretențiile lor din amintita scrisoare, că deține în mod legitim regatul, recuperând patria înaintașilor săi. Mai mult, denunțând raptul latin de la 1204, el adaugă că cel ce se intitulează „basileu al Constantinopolului a uzurpat coroana imperială” ³¹. Câteva luni mai târziu, în primăvara anului 1205, este rândul lui Theodor Lascaris să se proclame „basileu al Rhomeilor”, pentru ca în 1208 să fie încoronat de patriarhul bizantin din Niceea. Titlul său, „basileu și autocrator al Rhomeilor, prin grația lui Dumnezeu”, reprezenta un întreg program politic, anunțând natura suverană a puterii sale și intenția de a recupera întreaga moștenire a înaintașilor săi. Acest program apare limpede trei decenii mai târziu într-un document emis

²⁸ Villehardouin, *op. cit.*, 276.

²⁹ Robert de Clari, *op. cit.*, p. 63.

³⁰ Migne, *op. cit.*, vol. 214, col. 147—148.

³¹ *Ibidem*.

de partea niceeană. Este vorba de scrisoarea lui Ioan III Vatatzes către papa Grigore IX, replică la o epistolă a pontifului roman. Acesta din urmă, asemenea lui Innocențiu III, i se adresase împăratului bizantin cu *nobili viro* și-i recomanda să recunoască autoritatea împăratului latin din Constantinopol. În răspunsul său, Vatatzes denunță „întreprinderea criminală și ucigașă” a cruciaților, care nu putea să creeze o bază juridică și-și proclama „dreptul ce ne aparține la putere și la imperiul din Constantinopol, drept ce a luat naștere în vremea lui Constantin, a progresat apoi prin numeroși împărați, succesorii săi, care sunt din neamul nostru”³². Reluarea în finalul scrisorii a întregului său titlu — Ἰωάννης ἐν Χριστῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Δούνας³³ — constituia, o dată în plus, refuzul statutului de *terra* pe care latinii îl rezervau imperiului său și golea de conținut titlul suprem asumat de conții flamanzi la 1204.

În concluzie, cuceritorii latini au reținut numai dimensiunea feudală a instituției „țărilor”, cunoscută de ei în Occident, și au încercat să asimileze statele apărute în regiune unor simple feude integrate sistemului lor imperial, fără a ține seama de realitățile sociale și aspirațiile politice ale acestor state. De aceea, proiectele lor de creare a unui edificiu politic pe malurile Bosforului după model occidental au cunoscut un eșec total în fața rezistenței factorilor politici bizantini și româno-bulgari, eșec accentuat și de incapacitatea noilor stăpâni din Constantinopol de a impune prin forță programul lor. Totodată, noțiunile politice introduse de latini în Europa sud-estică după 1204 dispar fără nici un ecou în mediile grecești și vlaho-bulgare. Nu rămânea lumii latine decât să anunțe noi proiecte de cruciadă *contra Graecos*, rămase fără finalitate, susținute însă de o puternică propagandă antibizantină ce o continua, prin locurile ei comune, pe aceea din veacul Comnenilor. Principala ei țintă rămâne marele om politic care a fost Ioan III Vatatzes, acuzat de cronicarii latini de schismă religioasă față de biserica romană și de rebeliune politică față de seniorul său, împăratul din Constantinopol³⁴. Recucerirea Constantinopolului de către Mihai VIII Paleologul încheia capitolul „țărilor” din domeniul imperiului latin, chiar dacă propaganda occidentală a mai cultivat, în deceniile ce au urmat, ideea unei cruciade antibizantine pentru reconstituirea anacronicului edificiu politic latin³⁵, proiecte rămase fără rezultate în practică.

Să trecem acum la studiul instituției „țărilor” la nord de Dunăre.

„Pre la marginile ei, descrie Grigore Țepeș Țara Ardealului, sîntu alte țări mai mici, carile de dînsa toate se țin și suptu ascultarea ei sîntu: întîiu cumu-i Maramoreșul..., Țara Secuiască..., Țara Oltului..., Țara Birsei, Țara Hațegului, Țara Oașului... și sîntu și *alte holde multe* /subl. n./ , carele toate... se ținu de Ardeal”³⁶. Textul cărturarului moldovean

³² I. Sakkelion, în 'Αθηναῖον, I, 1873, p. 374. Cf. V. Grumel, *L'authenticité de la lettre de Jean Vatatzès, empereur de Nicée au Pape Grégoire IX*, în „Echos d'Orient”, 33, 1930, p. 450–458.

³³ I. Sakkelion, p. 372.

³⁴ S. Brezcanu, *Das Zweikaiserproblem*, p. 264–265.

³⁵ A. -D.v. den Brinken, *Notiones Christianorum Orientalium*, Kölner Histoische Abhandlungen, 22, Köln-Wien, 1973, p. 4 și urm.

³⁶ Grigore Țepeș, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 133.

face lumină în trei aspecte majore ale problemei. Mai întâi, dacă în Balcani ea a fost un simplu episod, legat de implantarea prin forță a ordinii feudale latine de către cruciați, fără rădăcini în trecut și fără suport în evoluția societății sud-dunărene în direcția feudală, instituția „țărilor” domină istoria medievală românească încă de la începuturile sale. Profund originală, instituția își are originea în formele specifice de organizare a societății românești în mileniul marilor migrații³⁷, și evoluția ei a fost influențată de funcția de punte de comunicație între Occidentul latin și Orientul bizantin pe care aceasta l a deținut. În al doilea rând, textul evidențiază caracterul agrar al „țărilor românești” trăsătură asupra căreia vom reveni. În sfârșit, Ureche surprinde două dintre straturile istorice pe care instituția le a cunoscut în evoluția ei. Primul, și cel mai vechi, este cel al „țărilor mici”, de „pre la marginile” Țării Ardealului, și el datează din perioada abandonării Daciei de către administrația romană. Unele trăsături ale acestor „țări” coboară adânc în trecutul pre-roman al societății dacice. Celălalt strat surprins de cronicar este reprezentat de „Țara Ardealului” însăși din vremea cronicarului moldovean, cel mai nou și stratul politic, prin excelență, al instituției.

Studiul principalelor etape din evoluția „țărilor românești”, pe care ni l propunem în cele ce urmează cu accent special pe cele din teritoriul dintre Carpații Meridionali și Dunăre, întâmpină mari dificultăți legate de absența surselor scrise anterioare secolelor XIII—XIV. De aceea, a fost adoptată *metoda arheologiei sociale* de studiu, din trecutul apropiat cunoscut spre primele veacuri ale evului mediu, ale cărei rezultate au fost coroborate cu datele cercetărilor de teren și ale săpăturilor arheologice. Metoda a fost folosită cu succes de regretatul Radu Popa în două monografii consacrate Țării Maramureșului și Țării Hațegului³⁸. Tot lui îi datorăm o încercare de investigație de ansamblu a evoluției „țărilor românești” înainte de expansiunea occidentală, în expresia ei maghiară, în teritoriile carpațo-dunărene³⁹.

În lumina acestor cercetări, societatea medievală românească avea ca celulă de bază comunitatea sătească ce corespundea, de regulă, unui sat. Mai multe sate se constituiau într-o uniune de comunități rurale sau, după formula lui N. Iorga, o „Romanie populară”. Una sau mai multe „Romanii populare” formau o *țară* /lat. — *terra*/, având în frunte instituții proprii de conducere. A fost stabilită până în prezent existența a mai bine de douăzeci de „țări românești” din stratul cel mai vechi, cele mai multe în regiunea intracarpatică, la care se referă și cronică lui Ureche. Câteva sunt atestate și pe latura exterioră a Carpaților, atât la sud, cât și la răsărit. În formele ei cele mai vechi, o „țară” era o colectivitate umană de drept de pe un anumit teritoriu, cu reglementări economice, administrative, juridice, militare și chiar religioase proprii.

Conceptul de „țară”, în expresia sa cea mai arhaică, prezintă o sumă de trăsături definitorii. Prima este relația dintre teritoriul și colectivitatea

³⁷ Ștefan Ștefănescu, *Tradiția daco-romană și formarea statelor românești de sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 9—23.

³⁸ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970; Idei, *La începuturile Evului Mediu: Țara Hațegului*, Buc., 1988.

³⁹ Idem, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, în *Constituirea statelor feudale românești*, p. 25—39.

de oameni din cadrul „țării”. Țara Făgărașului, Țara Hațegului, Țara Maramureșului, Țara Loviștei, Țara Severinului, Țara Lăpușului și altele definesc, în vorbirea medievală, nu numai teritoriile „țărilor” ci și comunitățile umane ce le animă. Cronicile medievale românești, în primul rând le-topiseșul lui Ureche, conțin mai multe pasaje în care noțiunea de „țară” desemnează teritoriul și locuitorii lui deopotrivă. În toate aceste cazuri, „țara” este o colectivitate umană, ce suferă nedreptățile domnilor ori ale invadatorilor străini, se ridică la luptă pentru a îndepărta aceste nedreptăți⁴⁰. Dubla semnificație a termenului ne îndreptățește să presupunem că la origine instituția desemna o *comunitate de drept* gentilică, etapă ce este bogat documentată în evoluția instituției la germani. Cea de a doua trăsătură decurge din prima: „țara” este o societate cu o structură esențialmente agrară. Pasajul de mai sus din cronică lui Ureche aduce cea mai convingătoare dovadă atunci când pune semnul egalității între „țările mai mici... de pre la marginile Țării Ardealului” și „*alte holde multe*” ce se află tot în cuprinsul ei. Informația cronicarului moldovean din veacul al XVII-lea este confirmată deplin de anchetele de teren întreprinse în veacul nostru semnalate de Ion Conea, eminentul cercetător al geografiei istorice românești. Pentru țăranul din Hațeg, în plin secol XX, „*țărteni* suntem noi — de avem moșie de bucate, facem grâne și șădem în sate... *țărteni* au de seceră, *mărginenii* de coasă”. La rândul lui, un păstor din Petrila, spune că ciobanii din zona Sibiului se duc iarna „pe *țări*... pe la Hațeg, prin Bănat, prin Rumânia”. Aici „nu au fân, numa iarbă și de aia se duc iarna la *țări*, unde găsesc iarbă pe urma bucatelor”⁴¹.

În lumina identității „țară” — „holdă”, în care „holdă” definește un teritoriu agricol prin excelență, noțiunea de „țară” are trei termeni contrarii: „munte”, „codru” și „oraș”. Dacă opoziția dintre „țară” și „munte” în vorbirea medievală nu poate fi contestată, în schimb cea dintre „țară” și „codru” ori „pădure” poate să surprindă, mai ales că în literatura noastră de specialitate teza opusă, a identității dintre cei doi termeni, a găsit mulți partizani⁴². Această opoziție o afirmă țăranul din Hațeg în secolul nostru, atunci când afirmă că „*mărginenii* sunt care trăiesc mai la deal cu cășile, n-au *câmp de bucate*, numa fâneată”⁴³. Între „Vlașca” și „Codrul Vlășiei”,

⁴⁰ Astfel, în timpul invaziei polone a lui Ioan Albert în Moldova la 1497, „*țara... văzând atâta pradă și răsipă ce o făcea oastea leșască... se strângă la târg la Roman*” (Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 111). În altă parte, Iancu Sasu „fiind plin de lăcomie... nu l-au putut suferi *țara*” (Ibidem, p. 212), iar Aron Vodă este alungat din tron „ne mai putând suferi *țara*” (Ibidem, p. 220). La rândul lui, Ștefan Tomșa „strângând *țara* au înconjurat cetatea [Su eava] (Ibidem, p. 186) și, tot el, „se sfătui cu boierii să trimită *oameni jurași de țară* să-i spună că *țara* nu-l va, nici il iubescu” pe Alexandru Lăpușneanu (Ibidem, p. 189). Dar acesta din urmă îi replică în termeni memorabili: „*de nu mă vor [țara], eu îi voi pe ei și de nu mă iubescu, eu îi iubescu pre dânsii...*” (Ibidem). În sfârșit, Ioan Vodă, vrând să ridice armele contra turcilor, „strângându *țara, către carii se ruga cu multe cuvinte blânde, ca să le poată întoarce inimile către dânsul...*” (Ibidem, p. 198). Pentru alte exemple, vezi și Alexandru I. Gonța, *Satul în Moldova medievală. Instituțiile*, București, 1986, p. 148, 208—211.

⁴¹ Ion Conea, *Vrancea. Geografie istorică, toponimie și terminologie geografică*, București, 1993, p. 43—44.

⁴² În ultima vreme, Radu Popa, *Premisele cristalizării vieții statale românești*, p. 38—39.

⁴³ I. Conea, *Vrancea*, p. 43. Vezi aceeași poziție și la Conea însuși, atunci când refuză cahtatea de „țară” Vrancei (Ibidem p. 42—45). Desigur, nu este exclus ca, prin defrișarea pământurilor, „țara” să se așeze acolo unde cu secole în urmă în documente apărea un „codru”.

„Țara Maramureșului” și „Codrul Maramureșului” ori *erra Blacorum* și *silva Blacorum et Bissenorum* din Transilvania veacului al XIII-lea există, în lumina identității „țară” — „holdă”, o relație de opoziție și nu una de identitate. Aceeași relație este prezentă și în lumca germană medievală între *Land* și *Wald*. Din identitatea „țară” — „holdă” decurge, nu mai puțin, contrastul dintre „țară” și noile structuri urbane ce începeau să se infiripe în Europa medievală în primele secole ale mileniului nostru. O interpolare a lui Misai Călugăru la letopisețul lui Grigore Ureche aduce dovada acestei distincții atunci când pune în seama lui Iuga Voievod că „au descăleact orașe *pren țară*”⁴⁴. Mai importantă decât realitatea istorică a genezei orașelor moldovene, este credința interpolatorului că la începuturile ei „Țara Moldovei” avea o structură exculsiv agrară, „alterată” abia la apusul veacului al XIV-lea de „descălecatul” orașelor de către principele moldovean. În orice caz, această opoziție lămurește și pe derivata ei dintre „țărani” ori „provinciali” și „orășeni” din vorbirea modernă a celor mai multe popoare europene.

În sfârșit, cea de a treia trăsătură a țării și, probabil, prima din punct de vedere istoric, este comunitatea de drept definită în izvoarele medievale prin „obiceiul și legea țării noastre”, ce corespunde formulei *consuetudines terrae* din sursele germane contemporane de expresie latină. Roca cea mai veche a acestui drept își are originea în structurile gentilece ale lumii geto-dace și ea cuprindea norme juridice ieșite din viața cotidiană a comunității. La acest fond vechi aveau să se adauge norme noi în procesul teritorializării comunităților gentilece și reglementări economice, sociale și militare în cursul secolelor medievale pe măsura evoluției „țărilor românești”.

Cu secolele VIII—IX se încheie etapa arhaică din evoluția „țărilor românești”, cu o structură socială orizontală, și începe o nouă etapă, ce se întinde până la începutul veacului al XIV-lea, dominată de procesul feudalizării instituției „țărilor”, în fruntea cărora apar voievozii, cu o autoritate militară. La începutul acestei noi etape, evenimentele relatate de cronică Notarului anonim aduc în scenă pe *ducii* din ținuturile intracarpătice, fiecare voievodul unei „țări” */terra/*.

Procesul de feudalizare se precipită în secolele următoare pe ambele laturi ale Carpaților și sub influența contactelor societății românești cu cuceritorii maghiari. Fenomenul este ilustrat de „Diploma Ioaniților” de la mijlocul secolului al XIII-lea, document ce pune în lumină evoluția instituției „țărilor” cel puțin sub trei aspecte majore. Mai întâi, pe teren social actul evidențiază trecerea de la o structură orizontală, precumpănitoare în etapa arhaică a „țărilor”, la una verticală. Diploma consemnează prezența între Carpații Meridionali și Dunăre a unei societăți ierarhice, ai cărei poli sunt *maiores terrae* și *rustici*, cele două clase fundamentale ale unei ordini sociale în plină afirmare⁴⁵. Mai apoi, este documentată, în regiunea unde peste mai puțin de un secol avea să se nască primul stat medieval românesc independent, existența a trei „țări”. Pe latura occidentală a regiunii se află „țara Severinului” */terra de Zeurino/*⁴⁶, de fapt o marcă de graniță după modelul german, organizată către 1230 de regalitatea arpadiană, pe locul

⁴⁴ Gr. Ureche, *op. cit.*, p. 75.

⁴⁵ *Documenta Romaniae Historica*, seria D, I, p. 22—23.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 23.

unei mai vechi „țări românești”, foarte probabil. „Țara Severinului”, de care țineau și cnezatele lui Ioan și Farcaș, din șesul oltean, se afla într-o strictă subordonare față de coroana maghiară. În regiunea subcarpatică, de o parte și alta a Oltului, sunt menționate alte două „țări” — *terra Lytua* sau *terra kenazatus Lythuoy woiavoda*, și *terra Szeneslai* — în frunte cu voievozii Litovoi și Seneslau⁴⁷. Fiecare voievod era un *dominus terrae*, cu atributele unei autorități teritoriale, aidoma principilor germani care tocmai își afirmau puterea în cursul marelui interregnum. Atributele largi exercitate de cei doi voievozi sunt confirmate de formula *terra kenazatus Lythuoy woiavoda*, cu care este desemnat voievodatul lui Litovoi, echivalentă cu *ducatus*, *Herzogtum* sau *Fürstentum* din documentele germane din secolele XIII—XIV. Dar situația celor două voievodate față de coroana arpadiană nu pare să fie aceeași. Dacă Litovoi era integrat *de facto* sistemului politic feudal maghiar, el fiind obligat prin litera diplomei să-i acorde suzeranului său „ajutor și sfat” — și actul se referă la *auxilium* militar pe care voievodul îl datora regelui și intermediarilor acestuia, cavalerii ioaniți, în caz de nevoie⁴⁸ —, Seneslau scăpa autorității coroanei ungare, autoritate ce se oprea la Olt. „Țara lui Seneslau” constituia, din punctul de vedere al statutului de vasalitate, o aspirație și nu o realitate pentru regele maghiar. Poziția „țării” lui se aseamănă întrutotul situației „țărilor” sud-dunărene față de Imperiul latin de Constantinopol după 1204. În sfârșit, prin accentuarea polarizării societății feudale românești, proces datorat unor cauze ce țin de evoluția acesteia dar și infiltrării autorității regalității arpadiene la sud de Carpați, și prin integrarea factorilor politici români în sistemul politic maghiar, cum este cazul „țării” lui Litovoi și, mai cu seamă, a „țării Severinului” avea loc procesul de *occidentalizare* a „țărilor românești”, fenomen ce se va accentua în veacul următor. El este însoțit, în această nouă etapă, de o alterare a conținutului vechii instituții românești prin subordonarea voievozilor față de regalitatea ungară și prin introducerea unor norme de drept de inspirație occidentală în „țările românești”, care le limita vechea lor autonomie, așa cum a evoluat procesul în Transilvania în secolele XIII—XIV.

Să vedem în conflictul ce opune pe Litovoi, voievodul „țării” din dreapta Oltului menționat de „Diploma Ioaniților” sau poate un succesor omonim, suzeranului său, regele maghiar, în anii '70 ai secolului al XIII-lea o primă reacție a societății românești de la sud de Carpați față de integrarea ei în sistemul politic al regalității arpadiene? Motivele feloniei voievodului român de care este incriminat de suzeranul său au fost interpretate diferit de istoricii moderni: refuzul lui Litovoi de a vărsa „tributul” datorat regelui, după unii, politica voievodului de unificare a teritoriilor din dreapta Oltului, extinzându-și „țara”, după alții, sau, după o ultimă categorie de specialiști, chiar o încercare de emancipare de sub vasalitatea maghiară. Cert este că Litovoi cade în luptă iar în fruntea „țării” vine fratele său Bărbat, nu înainte de a vărsa regelui o importantă sumă de bani pentru răscumpărare din captivitatea în care se afla în urma conflictului abia încheiat. Evenimentul merită a fi reținut atât pentru a semnala reintrarea „țării

⁴⁷ *Ibidem*, p. 22—23.

⁴⁸ *Ibidem*.

Lytua" în frontul politic maghiar, cât și pentru a sublinia caracterul ereditar pe care funcția voievodală o dobândise la nivelul „țărilor românești” în secolul al XIII-lea.

După aceste evenimente se așterne o tăcere de o jumătate de secol asupra evoluției societății românești de la sud de Carpați. La capătul acestui lung răstimp, o diplomă maghiară din 26 iulie 1324 vorbește, referindu-se la realitățile politice din regiunea ce ne interesează, despre *Terra Transalpina*, ce avea în frunte pe Basarab, *vojvodam nostrum Transalpinum*⁴⁹. Din diploma regală se desprind câteva fapte importante, ce aveau să domine evoluția societății românești sud-carpatică în decursul veacului al XIV-lea.

Primul dintre acestea este unificarea perisajului politic de la sud de Carpați, atât de fragmentat la mijlocul secolului precedent, într-o formațiune statală pe care actul o numește *Terra Transalpina*, în frunte cu Basarab. Rămâne deschisă problema împrejurărilor și modului în care voievodul din Argeș a reușit să unifice „țările românești dintre Dunăre și Carpați”. Cert este că lungă criză prin care a trecut autoritatea regalității maghiare în primele două decenii ale veacului al XIV-lea a constituit prilejul afirmării puterii lui Basarab, care a unit sub sceptrul său „țările” din dreapta și stânga Oltului, în condițiile maturizării societății românești anunțată deja de „Diploma Ioaniților”. Cât privește întinderea acestei *Terra Transalpina*, ea îngloba, cu siguranță, „țările” lui Seneslau și Litovoi, cnezatele lui Ioan și Farcaș, iar voievodul stăpânea ca feudă și „Țara Severinului”. Este însă greu de precizat până unde se întindea autoritatea voievodală spre răsărit, în *Cumania Nigra* de la 1247, acolo unde tătarii mai controlau, măcar în primele decenii ale secolului, gurile Dunării⁵⁰. Noțiunea *Terra Transalpina* apare prima oară într-un act pontifical din 1225 al lui Honoriu III⁵¹. Numai că ea avea acum o accepțiune geografică, echivalent al altui termen, *terra ultra montes nivium*, din actele cancelariei arpadiene⁵² și desemna teritoriul de la sud de Carpați. La un secol distanță, termenul revine cu o accepțiune precumpănitor politică, definind noua realitate statală sud carpatică. El devine apoi curent în cancelaria maghiară și avea să fie tradus în slavonă, maghiară, poloneză și, mai cu seamă, în română, în cancelaria Moldovei mai întâi sub forma *Țara Muntenească* ori *Muntenia*⁵³.

Al doilea fapt important ce se desprinde din diploma din 1324 este statutul de vasalitate față de regele angevin al lui Basarab, pe care actul îl numește „voievodul nostru transalpin” iar principatul său „țara noastră transalpină”. Interpretarea acestui statut este diferită în viziunea celor două părți. Pentru principele român vasalitatea sa față de regele Carol Robert decurgea din stăpânirea, ca feudă, a „Țării Severinului”. Ipoteza este confirmată de mențiunea *Cronicii pictate*, care, în înfățișarea propunerilor de

⁴⁹ *Ibidem*, I, p. 36.

⁵⁰ Pentru discuția relativă la situația de la gurile Dunării în primele decenii ale sec. XIV vezi, între ultimele cercetări S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241–1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotorpirii ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 73 cu pozițiile exprimate în chestiune.

⁵¹ Hurmuzaki, *Documente*, I/1, p. 91.

⁵² A. Armbruster, *Terminologia politico-geografică și clinică*, p. 254.

⁵³ V. Maciu, *op. cit.*, p. 1312 și urm.; D. Onciul, *Scrisori istorice*, ed. A. Sacerdoțeanu, II, București, 1968, p. 29 și urm.

pace ale voievodului, așează în primul plan cedarea Severinului, ce aparținea de drept regelui⁵⁴. Poziția părții angevine față de statutul principelui român și a „țării” lui este mult mai complexă și ea se mișcă între două interpretări în cursul veacului al XIV-lea în funcție de evoluția raportului de forțe între cele două părți.

În lumina unei prime interpretări, *terra nostra Transalpina* este asimilată unei simple provincii regale, iar „voievodul nostru transaplin” unui demnitar al coroanei ungare. Această interpretare decurge din concepția de stat, proprie noii dinastii, educată în spiritul ideilor siciliene și franceze care au îndrumat procesul de centralizare a două dintre cele mai puternice monarhii „naționale” din Occident: regatul Siciliei, peste care cărmuise nu cu mult timp în urmă fondatorul casei angevine Carol de Anjou, și regatul Franței, de unde venea familia regală a Angevinilor. Restituirea către regalitate a tuturor atributelor puterii publice uzurpate de marii baroni, convertirea la catolicism a „schismaticilor”, față de care Angevinii adoptă atitudinea rigidă a lui Bernard de Clairvaux — *qui nobiscum sunt et nobiscum non sunt* — și expansiunea în Europa sud-estică și răsăriteană sub steagul cruciadei contra „schismaticilor” și a „păgânilor” erau liniile de forță ale politicii noii dinastii⁵⁵. Numai luarea în considerație a acestor idei ce au călăuzit politica angevină în interiorul regatului Ungariei și la Dunărea de Jos ne îngăduie să surprindem interpretarea poziției lui Basarab și a „țării transalpine” față de coroana maghiară din faptele și diplomele titularilor acesteia. Principala sursă narativă a campaniei regale din 1330 împotriva lui Basarab, *Cronica pictată*, relatează că intenția lui Carol Robert era, în pofida respectării de către principele român a obligațiilor sale față de suzeran, fie de a transforma „țara” acestuia într-o provincie regală, fie de a o da unuia dintre demnitarii săi. Același izvor pune în lumină poziția voievodului muntean în concepția regelui angevin la respingerea propunerilor de pace ale celui dintâi: „el <Basarab> este păstorul oilor mele” */Ipse <Basarab> est pastor ovium mearum/*, de unde decurge condiția de supus regal a principelui din Argeș⁵⁶. Mărturia diplomelor regale din anii ce au urmat campaniei dezastruoase a lui Carol Robert din 1330 este și mai explicită. Prima din seria acestor diplome, ce datează din 1335, dezvăluie planul expediției din 1330: luarea în stăpânite prin forță „a țării noastre transalpine, deținută cu necredință de Basarab și de fiii săi, țară ce, de drept, aparținea coroanei ungare” */per Bazarab Olacum et filios eius, dictam terram nostram Transalpinam in preiudicium sacri diadematis regni et nostri infideliter detinentes/*⁵⁷. Și echivalența dintre „țară” și „provincie” în viziunea politică latină a secolelor XIII—XIV, așa cum subliniam mai sus pentru spațiul german, întărește această interpretare a poziției angevine. O altă diplomă, de astă dată a lui Ludovic I, definea în 1351 scopul expediției părintelui

⁵⁴ *Chronicon Pictum*, în *Scriptores Rerum Ungaricarum*, I, p. 497—498.

⁵⁵ Pentru această politică în spațiul românesc, cu punerea în circuitul științific a unor documente necunoscute sau puțin cunoscute, vezi contribuțiile recente ale lui Șerban Papacostea, reunit în vol. *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, în special, p. 76 și urm.

⁵⁶ *Chronicon Pictum*, p. 497. Este greu de acceptat interpretarea dată pasajului, apropiată de tradiția originii latine a românilor în formula *pastores Romanorum* din cronică maghiară (A. Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București 1972, p. 41—42; S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 81).

⁵⁷ Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 35.

său *ad recuperandam quesdam partes predicti regni Hungarie, per Bazarab wayvodam, infidelem ipsius patris nostri occupatas*⁵⁸. O interpretare atentă a textului diplomei nu interzice, în spiritul faptelor și documentelor evocate mai sus, să identificăm acele „părți ale regatului Ungariei... ocupate de Basarab” cu întreaga *terra nostra Transalpina*⁵⁹. De altfel această interpretare este confirmată de același Ludovic de Anjou în 1377, când continua, la o jumătate de veac după experiența infructuoasă a părintelui său și după experiența personală din anii domniei lui Vlaicu, nici ea mai fericită pentru „sacra coroană”, să spere că „va recupera țara transalpină” cu ajutorul divin, recuperare plănuită neîndoios în expresia sa maximă | „*si Deo volente, terra Transalpina, ut speramus, ad manus nostras devenient... Quo ipsa terra Transalpina ad manus nostras devenient*”⁶⁰.

Dar regalitatea angevină nu a reușit să transforme *terra nostra Transalpina* într-o provincie a anacronicului edificiu politic înălțat de Carol Robert și mai ales de fiul său Ludovic I. De aceea, îndată după eșecul de la Posada, se conturează în viziunea regalității maghiare o nouă interpretare a statutului „voievodului transalpin” față de „sacra coroană”, interpretare ce ne interesează în cercetarea de față: integrarea „țării transalpine” în sistemul politic al regatului ca principat vasal, prin recunoașterea unității realizate de Basarab și a apartenenței „Țării Severinului” la voievodatul muntean. Paralela cu situația din Imperiul latin de Constantinopol, de la începutul secolului al XIII-lea, este izbitoare, atunci când planurile factorilor politici occidentali din *Partitio Romaniae* de a anexa toate teritoriile monarhiei bizantine au eșuat. Și similitudinea de situație merge mai departe, atunci când, la scurt timp după evenimentele din toamna anului 1330, aflăm într-o diplomă regală din 16 martie 1331 pentru întâia oară menționată *terra Bazarab*⁶¹. Expresia revine apoi în zeci de documente latine, fie că este vorba de acte ale cancelariei ungare, fie de cronicile maghiare, fie, în sfârșit, de diplome ale curiei romane. Ea pătrunde și într-un document al cancelariei lui Ștefan Dușan (1349) și în cronicile sârbești⁶², în două acte externe moldovene din 1395 și 1408⁶³ și chiar în trei documente ale cancelariei muntene a lui Vlad Uzurpatorul și a lui Mircea cel Bătrân, și ele toate externe⁶⁴.

Care este explicația formulei *terra Bazarab*, care tinde să o înlocuiască în documentele de cancelarie și narative latine pe aceea de *terra Transalpina*? S-a vorbit de accepțiunea geografică a noțiunii, noțiune impusă de „notorietatea voievodului” țării după victoria de la Posada și „doveditoare a unei trainice legături între stat și conducătorul său politic, eroul eponim al țării sale”⁶⁵. Dacă lucrurile ar sta așa, ne întrebăm, într-un context mai larg, de ce în statele de rezistență greacă și în țaratul din Târnovo numele „con-

⁵⁸ *Ibidem*, I/1, p. 625.

⁵⁹ S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 79–80.

⁶⁰ Hurmuzaki, I/2, p. 243.

⁶¹ *DRH*, D, I, p. 41.

⁶² A. Armbruster, *Terminologia politico-geografică*, p. 254–255.

⁶³ D. Onciul, *Scrieri istorice*, ediție A. Sacerdațeanu, București, 1968, II, p. 24, n. 13. „Țara Basarabiei” apare și în documente ale lui Ștefan cel Mare (*DRH*, A, vol. II, p. 127, 285).

⁶⁴ Hurmuzaki, I/2, p. 374–375, 824, 825.

⁶⁵ A. Armbruster, *Terminologia politico-geografică*, p. 254; S. Iosipescu, *op. cit.*, p. 43, 61.

ducătorului politic” ori al „eroului eponim” se schimbă în documentele latine la fiecare schimbare a conducătorului: *la terre Toldre l'Ascre* și *terra Vatacii*, pentru Imperiul de Niceea, și *la terra Johannis* și *terra Assani*, pentru Țaratul balcanic? Și, mai presus de toate, de ce acești termeni n-au aflat nici un ecou printre supușii celor două state și nici în cancelaria lor? Aceeași întrebare revine și în cazul „țărilor” din spațiul românesc. *Terra Lytva* apare în numai două acte ale cancelariei arpadiene, iar *terra Szeneslai* numai în unul. În veacul următor amintirea lor se șterge în cancelaria maghiară și ea nu a lăsat nici o urmă în memoria colectivă românească. Situația nu este diferită nici în cazul altor două „țări” din regiune: *terra Dobroticii* și *terra Bogdani*. Cea dintâi este tot o creațiune latină și la originea ei stă poziția subordonată a despotului Dobrotiță în ierarhia politică bizantină, care, în perspectiva lumii latine, singură dădea temei juridic existenței principatului său. De la latini termenul a fost preluat de otomani în secolele XIV—XV pentru a denumi provincia dintre Dunăre și Pont, act ce va perpetua peste timp numele despotului balcanic. Inițiativa creării formei *terra Bogdan* a aparținut, neîndoielnic, tot latinilor, mai probabil cancelariei maghiare în vremea când regalitatea maghiară încerca să-și impună suzeranitatea asupra tânărului stat român de la răsărit de Carpați, văzută de ea ca *terra nostra Moldavana*⁶⁶. Deși forma, ca atare, nu s-a păstrat în vreun act, existența ei se impune dacă luăm în considerație termenul *Bogdania*, ce derivă de la numele întemeietorului statului moldovean independent. Dacă termenul a rămas fără ecou în societatea medievală moldoveană, el a aflat rezonanță în mediile externe, mai cu seamă în lumea otomană, care, ca și în cazul ținutului dintre Dunăre și Mare, a preluat numele *Bogdania* (*Kara Bogdan*) pentru a desemna principatul dintre Carpați și Nistru⁶⁷.

Am fi ispițiți să vedem că situația formulei *terra Bazarab* a împărtășit altă soartă, de vreme ce ea apare și în acte ale cancelariei muntene la răscrucea secolelor XIV—XV, ceea ce ar putea fi interpretat ca o adoptare oficială a sa. Dar la luarea în considerație a semnificației politice pe care coroana maghiară și papalitatea o dădeau noțiunii, ipoteza nu rezistă. Învingătorul de la Posada și urmașii săi, „mari voievozi” și mai apoi „domni singuri stăpânitori” prin „grația lui Dumnezeu”, nu puteau accepta rolul unor simpli seniori locali, vasali ai regilor maghiari integrați sistemului lor politic pe care îl rezerva, în limbajul timpului, noțiunea *terra Barazab*. De aceea, principii muntene și supușii lor au refuzat termenul, cu înțelesul său tendențios, așa cum în Moldova a fost respins cel de *terra Bogdan*, refuz ce se constituie, în ambele cazuri, într-un mod de afirmare a neatârării lor. Faptul este de natură să explice, măcar în parte, aspectele obscure pe care le prezintă tradiția noastră istorică relativă la formarea celor două state românești extracarpatice: nici Basarab, în Țara Românească, nici Bogdan în Moldova nu apar în lumina acestei tradiții fondatorii statelor lor. Acest lucru ar fi cu atât mai greu de explicat dacă *terra Bazarab* și *terra Bogdan* ar fi găsit cea mai mică rezonanță în mediile românești, dacă cei doi voievozi ar fi apărut, „eroi eponimi ai țărilor lor”.

Rămâne însă o realitate faptul că în trei documente ale cancelariei muntene Vlad Uzurpatorul apare „voievod al Bassarabici”, iar Mircea cel

⁶⁶ D.R.H., D, I, p. 76—77. Cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 50.

⁶⁷ A. Armbruster, *Terminologia politică-geografică*, p. 257—258.

Bătrân „mare voievod și domn al țării Bassarabiei”. Primul din seria acestor documente este tratatul din 1396 al lui Vlad Uzurpatorul, încheiat cu regele Poloniei, Vladislav Jagelo, și regina Hedviga, dar și „moștenitori ai regatului Ungariei”⁶⁸. Cei doi suverani se aflau în plin conflict cu regele Sigismund al Ungariei, regina Hedviga, fiica lui Ludovic I de Anjou, revendicând moștenirea părintelui ei. Principele muntean, care se intitulează *Wlad woyewoda Bessarabiae necnon comes de Severinio*, declară în termeni expliți că „a primit voievodatul Bassarabiei și domnia de la rege și regină /ai Poloniei/”⁶⁹, recunoscând calitatea de moștenitori legitimi ai Ungariei a celor doi suverani poloni. Următorul document este tot un tratat încheiat cu regele Poloniei Vladislav Jagelo, de astă dată de Mircea cel Bătrân, care se intitulează *Nos Ioannes Mircea, dei gratia voyevoda, magnus terrae Bassarabiae dominus*⁷⁰. Ultimul act, tot un tratat încheiat de Mircea cu Vladislav Jagelo, cuprinde din nou noțiunea Basarabia în titlul principelui român: *Ioannes Mircia, magnus voyevoda et qui solus regnat totius terrae Bassarabiae*⁷¹.

Câteva observații se impun pe marginea celor trei documente. Mai întâi, toate sunt documente externe în formular latin și cuprind tratate politice ale voievozilor munteni cu regele Vladislav Iagiello, care, prin soția sa, revendică moștenirea regatului Ungariei și, implicit, suzeranitatea asupra principatului Basarabilor. Dar similitudinile se opresc aici, deoarece apar diferențe evidente între titulaturile celor doi voievozi munteni. Ca vasal al regelui și reginei Poloniei, de la care a primit voievodatul și domnia, Vlad se înscrie pe linia concepției politice a regilor angevini potrivit căreia cele două părți constitutive ale Țării Românești — *terra Transalpina* și Banatul de Severin⁷² — sunt feude pe care voievozii din Argeș le primesc de la suveranii maghiari. De aceea, apariția celor două corpuri distincte ale principatului muntean și a termenului *Basarabia*, echivalent cu *terra Transalpina*, ambele creațiuni ale cancelariei ungare, decurge natural din această concepție. Din contră, titulatura lui Mircea din cele două acte este aceea a unui principe suveran: în primul document Mircea este „mare voievod și domn din mila lui Dumnezeu” și nu a regelui polon, ca în primul act, iar în celălalt este „mare voievod și <domn> singur stăpânitor”, adică principe autocrat, fapt ce echivalează cu afirmarea neatârării sale⁷³. În ambele, cele două părți constitutive ale principatului sunt cuprinse în formula *toată țara Bassarabiei*, echivalentul expresiei „toată Țara Românească” din formularul slavon și românesc al cancelariei Basarabilor⁷⁴. Rămâne de lămurit apariția termenului de *Basarabia* în cele trei documente. Mai întâi, denumirea „Ungrovlahia” ori „Țara Românească” în formularul slavon și românesc devenită oficială în cancelaria munteană după 1359, identic cu *stat autocrat*, era contestată de cancelaria maghiară, care vedea în Principatul Basarabilor o provincie (*terra nostra Transalpina*) sau, după 1330, o feudă

⁶⁸ Hurmuzaki, I/2, p. 374—375.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 824.

⁷¹ *Ibidem*, p. 825.

⁷² S. Brezeanu, « Domn a toată Țara Românească ». Originea și semnificația unei formule medievale de cancelarie, în „Revista istorică”, I (1990), nr. 2, 151—164.

⁷³ Asupra chestiunii Val. Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești de sine-stătătoare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, p. 222—227.

⁷⁴ S. Brezeanu, « Domn a toată Țara Românească », p. 155 și urm.

proprie acordată lui Basarab și urmașilor săi (*terra Bazarab*). Prin regina Hedviġa, care revendica moștenirea tatălui său, concepția își face loc și în cancelaria polonă prin introducerea denumirii de „Basarabia” pentru Țara Românească. În al doilea rând, trebuie să admitem existența unui formular latin rigid în această cancelarie ce apare încă din ultimul deceniu al veacului al XIV-lea, ale cărui ecouri se regăsesc și în cele două tratate ale Poloniei cu Mircea. Este semnificativă însă reacția acestuia față de concepția ce o trăda termenul de Basarabia, prin apariția în cele două acte a sursei divine a puterii sale și prin afirmarea caracterului autocrat al statului său, fapt ce anula consecințele concepției regale.

În sfârșit, cele trei documente ne îngăduie să lămurim înțelesul teritorial original al termenului „Basarabia”. El avea în lumina celor trei documente, așadar, un dublu înțeles. El desemna, mai întâi, întregul principat al Basarabilor, de la Severin până la gurile Dunării, cum ne îndreptățesc să afirmăm cele două documente ale lui Mircea. Acesta se proclamă mare voievod și domn al „Țării Basarabiei” sau „întregii Țări a Basarabiei”, echivalentul „Țării Românești” din formularul intern. El avea însă și un înțeles mai restrâns, care apare în documentul lui Vlad Uzurpatorul, și desemnează numai Țara Românească, fără Banatul de Severin, având același sens cu *terra Transalpina* din cancelaria ungară și, mai târziu, cu *Muntania*. Dar noțiunea nu a avut circulație în societatea munteană din această vreme în nici una din accepțiunile sale. Înțelesul al treilea, mult mai restrâns, cu care termenul a intrat în istorie, a apărut nu mai devreme de veacul al XV-lea în *cancelaria moldoveană*. Termenul începe de acum să desemneze regiunea de la gurile Dunării a ținutului dintre Prut și Nistru, aflată până la începutul secolului al XV-lea sub stăpânirea Basarabilor — „părțile tătărăști” din titulatura lui Mircea⁷⁵ — trecută în stăpânirea Moldovei sub domnia lui Alexandru cel Bun. El avea sensul „regiunea ce a aparținut Țării Basarabilor”, fără însă a eclipsa înțelesul original al termenului, ansamblul principatului muntean. De altfel, numele de „Basarabia” pentru principatul muntean este frecvent folosit în cancelaria Moldovei în secolele XIV—XV și el este documentat până în vremea lui Ștefan cel Mare.

Nu putem încheia investigația de față fără a analiza trecerea la etapa finală din evoluția instituției „țărilor” în spațiul nord-dunărean în veacul al XIV-lea.

Domnia lui Basarab marchează sfârșitul perioadei „feudale” din istoria „țărilor românești” începută în secolul al IX-lea și anunță etapa politică din evoluția lor. Cărmuirea marelui voievod din Argeș realizează condițiile necesare constituirii statului autocrat: unificarea peisajului politic dintre Carpați și Dunăre și cucerirea independenței *de facto* a principatului prin victoria de la Posada asupra regelui maghiar. Dar caracterul statului său nu era fundamental diferit de voievodatele feudale din perioada precedentă, câtă vreme puterea lui Basarab era, așa cum Misail Călugărul în adausul la cronică lui Gr. Ureche o caracterizează pe aceea a primilor voievozi moldoveni, „ca o căpitănie”⁷⁶. Cu alte cuvinte, ea avea un caracter *esențialmente militar* și nu politic. De aici decurg și alte trăsături ale voievodatului lui Basarab: necesitatea ca, indiferent de natura principatului —

⁷⁵ D.R.H., B, I, p. 56, 63, 66, 70—71.

⁷⁶ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 72: „și-ntr-acea începătură a fost domnia ca o căpitănie”.

voievodat, ducat ori despotat — să se înscrie într-un sistem politic „de-sine-stătător”, autocrat, așa cum era regatul maghiar ori Imperiul bizantin, pentru a aparține lumii politice a timpului, și, implicit, de a avea sursa de legitimare în afara voievodatului.

De aceea, cercetările recente datorate lui Valentin Al. Georgescu și Șerban Papacostea au pus în lumină importanța, pentru principatul muntean, a domniei lui Nicolae Alexandru, fondatorul primului stat autocrat român medieval⁷⁷. Evenimentul ce inaugurează etapa politică din evoluția „țărilor românești” este crearea mitropoliei din Argeș la 1359. Actul are o însemnătate excepțională nu numai pentru istoria bisericii române în sine, care a fost îndeajuns subliniată, dar și pentru istoria politică. Mai întâi, pentru că era transferat centrul de legitimare din Ungaria și, indirect, din Roma pontificală în celălalt mare centru politic al lumii medievale, Constantinopolul basileilor și al patriarhilor ortodocși. Aceasta înseamnă că, cu acordul patriarhului, mitropolitul din Argeș dobânda dreptul de a încorona pe marii voievozi munteni și astfel principatul lor ieșea fățiș din raporturile de vasalitate față de regii maghiari. În al doilea rând, prin crearea binomului instituțional *domn autocrat — mitropolit* era creat fundamentul statului de sine-stătător din Argeș, eveniment ce consacra intrarea Basarabilor în „familia de regi” a lumii medievale europene. În jurul acestui nucleu al principatului, urmașii marelui voievod aveau să creeze o structură instituțională ierarhică indispensabilă funcționării statului autocrat, operă, în principal, a lui Mircea cel Bătrân, în lumina documentării de care dispunem.

Importanța evenimentului apare cu limpezime din sursele vremii. Mai întâi, corespondența patriarhului din Constantinopol cu Nicolae Alexandru din 1359, unde găsim noul titlu al principelui muntean: „prea nobilul mare voievod și domn (*authentēs*) a toată Ungrovlahia”⁷⁸. Dacă în anii precedenți, ca și părintele său, Nicolae Alexandru era numai „mare voievod”, acum el devine domn (*authentēs*). Termenul bizantin *authentēs*, prin înțelesul său de „stăpân absolut”, pare să cuprindă sensul formulei „domn singur-stăpânitor”, pe care-o aflăm în slavonă *gospodin samodârjet*, iar în română *domn singur-țîitor*. Este lesne de înțeles de ce cancelaria patriarhiei bizantine nu folosește calificativul *autocrator*, rezervat exclusiv basileului, dar Vlaicu-Vladislav nu se sfiște să-l treacă în titulatura sa câțiva ani mai târziu⁷⁹. Cu aceeași semnificație cu formula din Occident *rex est imperator in regno suo* calificativul *samodârjet* afirmă puterea quasiimperială, dar totuși, *nonimperială* a principilor români⁸⁰: putere suverană pe plan intern, putere deplină pe plan extern, unde nu mai depinde de nici o altă autoritate.

Că evenimentul a fost interpretat astfel de către contemporani o dovedește reacția regelui angevin într-un document ieșit din cancelaria acestuia în 1365, în momentul în care Ludovic I se pregătea să readucă Țara Românească sub vasalitatea sa prin forța armelor. În proclamația regală, ce justifică războiul împotriva lui Vlaicu-Vladislav, Ludovic învinuia pe

⁷⁷ Val. Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești*; Idem, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980; Ș. Papacostea, *op. cit.*

⁷⁸ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, IV, București, 1982, p. 196, 198, Cf. Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 78 și urm.

⁷⁹ D. Năstase, în „Byzantinische Neugriechische Jahrbücher”, 22, 1976, p. 1–16.

⁸⁰ Val. Al. Georgescu, *Instituțiile statelor românești*, p. 218; S. Brezeanu, „*Domn a toată Țara Românească*”, p. 154–155.

tatăl acestuia, Nicolae Alexandru, că „a uitat de binefacerile primite de la noi și ca un nerecunoscător... nu s-a înfricoșat să calce cu îndrăzneală cutezătoare credința cu care s-a legat <față de noi>, cât și înscrisurile întocmite între noi și el, cu privire la anumite înțelegeri, dări și..., cuvenite nouă în temeiul stăpânirii noastre naturale...”. Este clar că Ludovic avea în vedere evenimentul din 1359 prin care Nicolae Alexandru se sustrăgea vasalității maghiare și se proclama „mare voievod și domn singur stăpânitor”, atitudine în care a rămas neclintit până la moartea sa din 1364, așa cum decurge din titlul de pe piatra de mormânt. Dar regele era iritat și mai mult de poziția fiului acestuia, care, solidar cu politica părintelui său, s-a proclamat „mare voievod și domn singur stăpânitor” și a fost încoronat de mitropolitul propriu, fapt interpretat ca un act de rebeliune față de puterea regală. Vlaicu era învinuit de a fi preluat „relele deprinderi părintești”, prin asumarea „titlului său mincinos” (*titulus fictus*) „<nerecunoscându-ne> câtuși de puțin de senior al său natural (*dominus naturalis*), fără a ne întreba și a ne cere încuviințarea, însușindu-și în pomenita noastră țară transalpină, ce ni se cuvine nouă după dreptul și rânduiala nașterii, numirea sa mincinoasă, întru înfruntarea domnului <său> de la care trebuie să obțină el însemnele puterii sale, a cutezat să treacă în locul... tatălui său în scaunul sus-amintitei noastre țări transalpine... cu învoirea trădătoare și tainică aprobare a românilor și a locuitorilor acelei țări”⁸¹. Cu alte cuvinte, Vlaicu desprinsese concluziile din poziția autocrată a autorității sale și din sursa ei internă de legitimare și s-a proclamat „mare voievod și domn singur-stăpânitor”, fără a mai cere, pentru prima oară la promovarea unui principe muntean, încuviințarea regelui maghiar și însemnele puterii sale⁸².

Dar schimbarea calitativă din evoluția naturii puterii vechilor voievozi din Argeș prin preluarea în 1359 a unor prerogative suverane quasiregale apare din mărturia cronicarului aceluiasi rege Ludovic I de Anjou. Făcând bilanțul istoriei voievodatului moldovean, de la *terra nostra Moldavana*, din actele cancelariei lui Ludovic I, la principatul Mușatinilor din ultimul deceniu al veacului al XIV-lea care anexase calificativul de *samodârjeț*, Ioan de Târnave conchidea că „această țară s-a transformat într-un regat” (*illa terra in regnum est dilatata*)⁸³. Cronicarul maghiar surprindea aici, ceea ce nu s-a subliniat îndeajuns, saltul calitativ al voievodului din Baia, de la vechea „căpitănie” a lui Dragoș la *regatul* lui Roman Mușat. Sau în termenii interpolatorilor lui Grigore Ureche, anume Misail Călugărul și Axinte Uriariul, de la „căpitănia” primilor voievozi la „*samodârjețul*” Roman Mușat⁸⁴. Această acumulare de putere politică adăugată vechii puteri militare a lui Basarab avusese loc în principatul muntean cu trei decenii în urmă, în ultimii ani ai domniei lui Nicolae Alexandru. Șase decenii mai târziu, într-un document din 1424, Dan II nu ezita să numească principatul muntean *regnum Valahie*, contrapus regatului maghiar numit *regnum Hungarie* în același document⁸⁵.

⁸¹ D.R.H., D, I, p. 78–79.

⁸² Semnificația momentului la Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 28, 133–135.

⁸³ *Ibidem*, p. 80.

⁸⁴ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 72–73.

⁸⁵ D.R.H., D, I, p. 227–228.

La capătul acestei cercetări, să încercăm să desprindem câteva concluzii pe marginea evoluției „modelului european” de stat în spațiul medieval românesc.

1. Instituția „țărilor” cunoaște pe teritoriul vechii Dacii trei straturi istorice succesive: „țările românești” arhaice până în secolul al IX-lea, „țările feudale”, ce corespund voievodatelor din secolele IX—XIV și „țările politice” apărute în veacul al XIV-lea, ce corespund celor două „Țări Românești” autocrate, născute la trei decenii distanță unul de celălalt.

2. „Țările arhaice”, ce au asigurat supraviețuirea dacoromanilor și românilor în primele secole ale mileniului marilor migrații, corespund vechilor uniuni de comunități sătești, cu o structură *esențialmente agrară*, orizontală și cu organe proprii de autoconducere.

3. „Țările feudale” din secolele IX—XIV, în care se produce polarizarea vechilor „țări românești”, prin nașterea unei structuri ierarhice — *maiores terrae* și *rustici* — au în frunte voievozi integrați, într-o primă etapă fie și numai nominal, Imperiului bizantin și regatului ungar. Din secolul al XI-lea începe procesul integrării efective în Transilvania, mai întâi, la sud și la est de Carpați, mai apoi, urmărindu-se „occidentalizarea” rapidă a „țărilor românești” prin golirea lor de conținut. Transilvania, ca voievodat vasal, rămâne la etapa feudală până la prăbușirea regatului suzeran al Ungariei și transformarea ei în Principat la 1541, chiar dacă au existat în secolele XIII—XIV încercări de creare a unui *regnum Transilvanum*.

4. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea are loc pe latura est-riară a Carpaților reacția victorioasă a voievozilor români și a societății lor, soldată cu trecerea de la voievodatul feudal la statele autocrate, de la „țările românești” la „Țara Românească”, *țara politică*, prin excelență, cu prerogative suverane. Trecerea avea loc printr-un transfer de ideologie și instituții bizantine direct din Noua Romă — și nu prin medierea sud-slavă cum s-a crezut până nu demult, pornindu-se de la „legenda” unei dominații nord-dunărene a Asăneștilor în secolul al XIII-lea ori de la formularul slavon al cancelariei medievale a celor două Principate Române — prin filiera bisericii patriarhale din Constantinopol.

5. „Țările românești” arhaice au fost încorporate astfel în „Țara Românească” fără a le ruina forța socială și morală. Dimpotrivă, vreme de două secole, cele două Principate Române extracarpătice le-au folosit energiile în lupta contra primejdiei externe — maghiară, polonă și otomană — și pentru consolidarea autorității domnești în interior. Marile biruințe românești, de la Posada până la Codrîi Cosminului, își au secretul în primul rând în forța militară și morală a „țărilor arhaice” și tot pe ea s-a sprijinit afirmarea „autocrației” în cele două Principate. Invers, declinul instituției arhaice a „țărilor românești” în veacul al XVI, prin subminarea bazelor seculare ale țăranimii libere ce le compunea, s-a tradus nemijlocit în declinul „autocrației” din „țările politice” și în pierderea independenței lor pentru trei secole.

THE EUROPEAN PATTERN AND LOCAL REALITIES IN THE FOUNDATION OF THE MEDIEVAL ROMANIAN PRINCIPALITIES. THE CASE OF /TERRA BAZARAB/

Abstract

Terra Bazarab and its equivalents in the area northwards of the Danube (*terra Lytua*, *terra Szeneslai*, *terra Dobrotici*, a.s.a.), some of which were preserved in the geographical and political terminology of the region (*Basarabia* and *Dobrogea*), were widely spread in the 13th–14th centuries and are of Latin origin. They were considered to be a proof of the “voivode’s notoriety” or of the “secret bond between the state and its political leader, the eponymous hero of his country.” In other words, they would seemingly be of Romanian origin, while subsequently adopted as such by foreigners. Nevertheless, similar formulas would show up in the Balkans and in Asia Minor shortly after 1204 as a result of a brutal implanting of the Latin domination by Crusaders: *terra Johannicii* and *terra Assani* for the Vlaho-Bulgarian czardom, and *la terre Toldre l’Ascre* and *terra Valacii*, for the Empire of Niceea. They would show up after the failure of the Latin attempt at conquering all the territories of the ancient empire of the Comnenoi, while being an expression of the efforts displayed by Latin political factors toward integrating the Greek states and the Vlaho-Bulgarian one into the Latin Empire of Constantinople as vassal states, as “lands” (*terrae*) whose “seniors” are stripped of the prerogatives of the effective power. Drawing on the Byzantine tradition and rejecting as alien the concept of “feudal lands” quite in use in the West, the Greek countries and the Vlaho-Bulgarian czardom rejected the Latin political program while the formulas designating their “lands” stirred up no interest within their internal media.

The western institution of the “lands” will enter the North-Danubian space as a result of the expansion of the Magyar Kingdom. Nevertheless the weakness exhibited by the Kingdom in the 13th century and especially the victorious reaction of the Romanian Society in the following century would force the Hungarian crown to admit, as the Latin Empire of Constantinople did after 1204, the integration of the Romanian princes on the external border of the Carpathians into a feudo-vassal system in which, while stripped of the attributes of a sovereign authority, they would be vassals to their royal “seignior”.

The institution of the “lands” (Lat. “*terra*”, Rom. *țară*) had though a long history in the Romanian society. An archaic ethap would begin with the abandon of Dacia by the Roman administration and would go as far as the 9th century. The archaic “lands”, formed of rural communities, exhibit a basically agrarian structure and are provided with their own leading bodies. The feudal “Romanian lands” (9th–14th centuries), with a hierarchical structure, whose poles were *maiores terrae* and *rustici* had at their helms voivodes (*duces*) invested with military authority. It is a time when the Arpadian Kingdom would integrate the Romanian voivodes of Transylvania into its political system and fail at doing so with the voivodes on the external side of the Carpathians. A third ethap in the evolution of the “Romanian lands” would begin with the political unification southwards of the Carpathians by the Romanian princes and the victory of Ba-

sarab, the voivode of Argeş, over Charles Robert of Anjou at Posada (1330). On the day following the battle, the Hungarian chancellery launched the formula *terra Bazarab* in order to designate the Wallachian principality in an effort to integrate it into the political system of the Hungarian Kingdom. The Romanian princes would nevertheless reject the royal political program, and Nicolae Alexandru would proclaim himself *autocrator*, after having created in 1359 the Metropolitan Church with the help of the patriarchate in Constantinople. The event would sanction the transformation of the "feudal lands" into "political lands", into the *autocratic state* of Wallachia, through a transfer of Byzantine ideology and institutions. Three decades later the Romanian princes in Moldavia would follow the example set by the princes of Argeş. The creation of the two Romanian autocratic states holding the attribute of quasiroyal authority is highlighted by the chronicler of King Louis of Anjou, John of Küküllö.

While giving a résumé of the evolution of the Moldavian principality in the second half of the 14th century, the latter wrote: *illa terra in regnum est dilatata*. Shortly after, the Wallachian princes had no hesitation whatsoever as for designating their principality by the name of *regnum Valahiae*. Thereby, the term *terra Bazarab* stirred no echo within the internal circles of the Wallachian Principality with its tendentious meaning which was turning the Romanian voivodes into mere vassals of the King of Hungary. The name of *Basarabia*, attached to the southern territory between the Prut and the Dniestr continued to be employed in the chancellery and, subsequently, in the Moldavian society, while designating a territory having previously belonged to the Wallachian principality. In a similar way, the Turks created the name of the province between the Danube and the Black Sea, that is *Dobrogea*, from *terra Dobroticii*, and of Moldavia, Cara-Bogdan, from *terra Bogdan*.

DESPRE VECHIMEA ȘI ORIGINEA BANATULUI DE SEVERIN

VIOREL ACHIM

Istoria banatului de Severin în secolul XIII, cu toate elementele sale: momentul creării, realitățile diverse ale regiunii pe care o acoperă, statutul și funcțiile acestei organizații, antecedentele etc., este puțin cercetată. Studiile care i s-au consacrat sunt puține¹, rezumate la anumite aspecte, iar referințele care există în lucrări cu un caracter mai general sunt făcute din perspectiva rezolvării altor teme. În aceste condiții, legat de acest subiect există multe confuzii, datorate în principal necunoașterii realităților concrete și evoluțiilor din regiune în cursul evului mediu. Este un domeniu istoriografic caracterizat prin perpetuarea unor clișee, care la o cercetare atentă nu se adevăresc.

În condițiile caracterului extrem de restrâns al informațiilor contemporane, banatul de Severin din secolul XIII este văzut de multe ori prin prisma realităților ulterioare ale regiunii. Pentru secolele XIV—XV cercetarea situației internaționale a Țării Românești și mai ales a raporturilor ungaro-muntene a impus o abordare, parțială, a problemei banatului de Severin². Dar banatul de Severin din secolele XIV—XV este altceva decât a fost în secolul XIII. Dacă în secolul XIII banatul de Severin a fost o organizație teritorială fermă, cu o funcție militară clară, integrată sistemului militar creat la frontierele sudice ale regatului ungar (din Bosnia și până la Carpații de Curbură), banatul de Severin din secolul XIV nu a mai avut aceste caracteristici, chiar dacă regiunea a păstrat aceeași funcție de graniță. Extinderea în 1292 a stăpânirii mongole a lui Nogai până la Porțile de Fier³ nu numai că a condus la crearea aici a unui hotar politic — care, preluat de noul stat Țara Românească, va dăinui timp de șase secole —, ci a însemnat și sfârșitul organizației teritoriale creată de Arpadieni. În documentele ungare din secolul XIV „banul” și „banatul de Severin” au cons-

¹ Cel mai important este cel al Mariei Holban, *Despre Țara Severinului și banatul de Severin în secolul al XIII-lea*, în eadem, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII—XIV*, București, 1981, p. 49—89.

² De exemplu, I.C. Filitti, *Banatul Olteniei și Craioveștii*, Craiova, f.a. (extras din „Arhivele Olteniei”, XI, 1932); Maria Holban, *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină (Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei)*, în „Studii”, 15, 1962, nr. 2, p. 315—347 (și în *Din cronica relațiilor*, p. 126—154).

³ Pentru întinderea stăpânirii lui Nogai până la Porțile de Fier, vezi G.I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Celatea Albă*, Bucurest, 1935, p. 38—40; P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 304—308; A. Decei, *La Horde d'Or et les pays roumains aux XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains*, în „Romano-arabica”, II, București, 1976, p. 61—63.

tituit de fapt un program de expansiune în direcția Țării Românești, de recuperare a pozițiilor deținute de Arpadieni în secolul anterior în Oltenia și de instalare a suzeranității asupra statului care a înglobat acest teritoriu. Pentru regalitatea ungară termenul de „banat de Severin” în realitate acoperă acum doar funcția de provincie de graniță pe care o îndeplineau districtele românești din estul Banatului de azi⁴, în timp ce în actele cancelariei muntene termenul era expresia regimului de autonomie pe care îl aveau în cadrul Țării Românești ținuturile de la vest de Olt⁵. În consecință, folosirea forțat „regresivă” a datelor din secolele XIV—XV — și acestea uneori inadecvat înțelese — pentru reconstituirea istoriei banatului de Severin în secolul XIII, este contraproductivă.

Este adevărat, însă, că există câteva aspecte de mult timp clarificate, care nu comportă controverse, unde o nouă abordare, prin apelul la noile acumulări documentare și la istoriografia din ultimele decenii, nu poate aduce decât unele precizuni și un plus de rigoare. Aceasta este și cazul momentului și împrejurărilor în care a fost creat banatul de Severin.

Prima atestare documentară a banatului de Severin datează din anul 1233. În actul care înregistrează jurământul de la Bereg, prestat în august 1233, în fața legatului papal, de către regele Andrei II și prințul Bela, între înalții demnitari regali este consemnat și *Luca bano de Scevrin*⁶.

Apariția banatului este pusă în legătură cu conflictul politic și teritorial dintre regatul ungar și Imperiul vlaho-bulgar de la sfârșitul anilor '20 și începutul anilor '30. Dar cum cronologia acestui conflict, cu succesiunea diferitelor faze și cu desfășurările militare concrete, este văzută diferit, opțiunea pentru un moment sau altul nu a putut convinge, crearea banatului de Severin fiind în general plasată „în jurul anului 1230”. Puținele lucrări care analizează amănunțit raporturile ungaro-bulgare din acei ani⁷ au adus lămuriri asupra acestui episod. De aceea, pentru stabilirea momentului creării banatului de Severin, considerăm necesară o reluare a desfășurărilor din cadrul conflictului ungaro-bulgar de la începutul anilor '30.

În primii ani ai deceniului al patrulea, mai precis între anii 1231—1233, se înregistrează o nouă fază în confruntarea ungaro-bulgară. Formal, începutul ei este marcat de apelul pe care papa Grigore IX îl adresa la 9 mai 1231 cruciaților din Ungaria de a porni în ajutorul Imperiului latin⁸. Primejdia pentru

⁴ Din bibliografia districtelor românești din Banat ca lucrări cu caracter general amintim: N. Tomiciu, *Districtele valahice privilegiate*, în „Revista Institutului Social Banat-Crișana”, X, 1942, p. 596—606; V. Moțogna, *Contribuții la istoria românilor bândărenți în evul mediu. Districtele românești*, în vol. *Banatul de altădată (Studii istorice)*, Timișoara, 1944, p. 3—30.

⁵ Vezi I. Donat, *Datele principale din istoria Olteniei până la anul 1600*, în vol. *Oltenia*, Craiova, 1943, p. 325; C.C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul marilor dregători în secolele XIV și XV*, Vălenii de Munte, 1926, p. 46 și urm; Șt. Ștefănescu, *Bănia în Țara Românească*, București, 1985, p. 45—46.

⁶ Hurmuzaki, I/1, p. 126.

⁷ Mai recent: G. Stadtmüller, *Ungarns Balkan-Politik in zwölften und dreizehnten Jahrhundert*, în *Überlieferung und Auftrag. Festschrift Michael de Ferdinandy*, Wiesbaden, 1972, p. 603—613; E. Fügedi, *Einige Züge der ungarisch-bulgarischen Politik im 13. Jahrhundert*, în *Das mittelalterliche Bulgarien, Byzanz, die slawische Welt und Europa während des Zeitraumes vom 7. bis 14. Jahrhundert*, Wien, 1980, p. 93—99; J. Schmidt, *Die Balkanpolitik der Arpaden in den Jahren 1180—1241*, în „Ungarn-Jahrbuch”, 17, 1989, p. 25—52; Ș. Papacoste, *Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei: 1204—1241 (II)*, în „AII Iași”, XXVII, 1990, p. 32—36.

⁸ Hurmuzaki, I/1, p. 119.

Imperiul de la Constantinopol, numită aici de către papă, venea din partea Bulgariei lui Ioan Asan II. În urma victoriei pe care a raportat-o la Klokotnița, pe Marița, la 9 martie 1230, împotriva împăratului Teodor al Epirului care pornise la restaurarea în avantajul său a Imperiului bizantin, Ioan Asan II a ajuns să stăpânească cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice, de la Adriatică la Egeea și Marea Neagră, exercitându-și totodată tutela și asupra a ceea ce mai rămăsese din despotatul Tesalonicului (condus de fratele lui Teodor, Manuel Comnenul, care recunoscuse suzeranitatea țarului bulgar) și asupra Serbiei⁹. Situația politică în estul Balcanilor s-a schimbat astfel rapid, Bulgaria devenind, indiscutabil, cea mai mare putere de aici. Ambițiile imperiale ale lui Ioan Asan II, stimulate și de proiectul căsătoriei viitorului împărat Balduin II cu fiica țarului bulgar, și exprimate în titlul de „țar al bulgarilor și grecilor” pe care-l adoptă, constituiau o gravă primejdie pentru Imperiul latin. Renunțarea de către baronii latini la proiectata alianță dinastică și aducerea în fruntea imperiului a lui Jean de Brienne (1231—1237) au fost de natură să declanșeze acțiunea deschisă din partea lui Ioan Asan II¹⁰.

Ungaria s-a implicat și de această dată în salvarea Imperiului latin, coordonată din nou de papalitate. Cooperarea Ungariei în acești ani a fost decisivă pentru realizarea scopului propus de papalitate¹¹. Implicarea Ungariei în evenimentele din sud-estul Europei de la începutul anilor '30 a fost una de o amploare nemaiîntâlnită, desfășurată pe întreaga linie a frontierelor sudice și sud-estice ale regatului. Campaniile militare ungare din toamna lui 1231 și primăvara lui 1232, cu ocazia cărora prințul Bela intră în nord-vestul Bulgariei, ocupând regiunile Belgrad și Braničevo, pe care le realipește regatului ungar, și pătrunde până la Vidin și împrejurimi, unde este respins de sebastocratorul Alexandru (fratele țarului)¹² — sunt numai un element al vastei ofensive sud-estice a regatului ungar din acești ani.

Luarea în discuție a tuturor datelor politico-militare din această perioadă permite formularea ipotezei că acum regalitatea ungară (de fapt prințul Bela) procedează la reorganizarea întregii frontiere de sud-est a regatului. Acțiunile ofensive din Bulgaria sunt însoțite de măsuri de întărire a puterii ungare, din regiunea Belgradului și până la Curbura Carpaților. Titlurile de *rex Bulgariae* și *rex Cumania*, care apar din 1233 în titulatura lui Bela¹³, reflectă realitățile politice modificate la capetele acestei frontiere. „Bulgaria” din titulatura regilor unguri se referă la regiunile Belgrad și Braničevo, care reintră acum în stăpânirea ungară, iar „Cumania” la teritoriile de la est și sud de Carpații de Curbură, acolo unde au acționat între 1211—1225 teutonii instalați în țara Bârsei și unde fusese creată în 1228 episcopia cumanilor¹⁴.

⁹ V.N. Slatarski, *Geschichte der Bulgaren*, I, Leipzig, 1918, p. 119—123; Genoveva Cankova-Petkova, *Griechisch-bulgarische Bündnisse in den Jahren 1235 und 1246*, în „Byzantino-Bulgaria”, III, 1969, p. 49—79; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 32—33.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*, p. 34.

¹² V. Gjuzeleff, *Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9.—14. Jh.)*, în idem, *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter*, Wien, 1986, p. 187; Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 34.

¹³ Hurmuzaki, I/1, p. 127 (document din 1233; autenticitatea lui a fost contestată), 133 (din 1235), 143 (din 1236).

¹⁴ Maria Holban, *Despre aria de întindere a cavalerilor teutoni din Țara Bârsei (1221—1225)*, în *Din cronica relațiilor*, p. 51—53.

Titlul de *rex Bulgariae* mai fusese luat de regele Emeric la începutul secolului pentru aceleași teritorii ¹⁵.

Apariția acum a titlului de *rex Cumaniae* a fost recent pusă în legătură cu revendicarea din nou de către ordinul teuton, în 1231—1234, a drepturilor în țara Bârsei și redeschiderea acestui dosar de către papalitate printre-un șir de intervenții pe lângă regele Ungariei. Apariția Cumaniei în titlul regal ar însemna astfel afirmarea cuprinderii acestui teritoriu în aria de dominație a regatului ungar ¹⁶. Credem însă că e vorba de mai mult decât atât, și anume de transformarea dominației exercitate de unguri în „Cumania” de la Curbura Carpaților — care până acum se exercita în forme greu de stabilit cu precizie, dar în orice caz sub forma unei subordonări a căpeteniilor cumane creștinate față de coroana ungară — într-o stăpânire efectivă. Argumentul în acest sens îl pot oferi transformările din organizarea ecleziastică a zonei. Măsura din 1234 privitoare la numirea pe lângă episcopul catolic a unui vicar de rit grec pentru românii din cuprinsul episcopiei cumanilor ¹⁷ însemna, de fapt, o organizare ecleziastică mai riguroasă. Aceasta nu este decât expresia religioasă a unei organizări politice mai ferme, în sensul că acum se introduce în teritoriile extracarpătice un control unguresc efectiv.

În acest context al preocupărilor regalității ungare pentru întărirea frontierelor sud-estice și crearea aici a unor provincii riguros organizate, cu funcții militare în direcția Bulgariei, apare în documente pentru prima dată, în 1233, și banatul de Severin. El este creat cu acest nume de către regalitatea ungară în condițiile ostilităților ungaro-bulgare din 1231—1232. Asediul unguresc asupra Vidinului din primăvara anului 1232 a fost respins. Consecința lui a fost includerea regiunii din nordul Dunării situată în fața nord-vestului Bulgariei medievale, de la hotarul estic al comitatului Caraș de pe crestele Munților Banatului, care până atunci constituiau granița regatului ¹⁸, și până la Olt, în aria de dominație a regatului ungar și organizarea aici a banatului unguresc de Severin. Este vorba de o extindere a teritoriului controlat de regatul ungar făcută din direcția Câmpiei Banatului.

Crearea banatului de Severin ne apare astfel ca succesivă acțiunii de la Vidin, întrucât, chiar dacă admitem o acțiune pe mai multe fronturi, grosul armatei ungare a urmat vechiul traseu Belgrad-Niș-Vidin, iar nu prin Banat și Oltenia. Aceasta înseamnă că momentul organizării banatului trebuie plasat undeva între primăvara lui 1232, când a avut loc expediția ungară, și august 1233, data primei menționări a unui ban de Severin. Optăm pentru anul 1232, când armata ungară era prezentă în regiune ¹⁹.

Discuția în legătură cu existența efectivă sau doar fictivă a banatului de Severin din acest moment și până în 1260 o considerăm superfluă. Argumentele invocate de Maria Holban în favoarea constituirii efective a banatului abia în 1260 ²⁰ nu rezistă. Numărul redus de documente care atestă banatul

¹⁵ Ilka Petkova, *Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, în „Bulgarian Historical Review”, 11, 1983, nr. 1, p. 57.

¹⁶ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 35—36.

¹⁷ *D.R.H.*, D, I, p. 20—21.

¹⁸ Traseul prisăcilor (*indagina, gypű*) din Banat, indiciu pentru hotarul regatului până la începutul secolului XIII, la Fodor F., *Adatok a magyar gypűk földrajzához*, în „Had-történelmi Közlemenyek”, 37, 1936, p. 134—135 (vezi și harta).

¹⁹ V.N. Slatarski stabilește constituirea banatului de Severin la 1232 (*op. cit.*, p. 124); Ș. Papacostea fixează „în 1232 sau la începutul anului 1233” (*op. cit.*, p. 35).

²⁰ Maria Holban, *Despre Țara Severinului*, p. 89.

de Severin în acest interval — ce constituie suportul negării unei prezențe ungurești aici în primele trei decenii — este firesc, odată ce e vorba de o provincie de graniță, unde stăpânirea arpadiană a îmbrăcat forme specifice și unde nobilimea ungară stăpânitoare de moșii, de la care s-ar fi putut păstra acte cu menționarea banatului, nu a fost prezentă. Sub acest aspect nici banatele de la sud de Dunăre și Sava nu se află într-o situație mai bună. Reglementările fiscale foarte precise din diploma cavalerilor ioaniți (1247)²¹ denotă un control pe măsură al autorităților regale asupra acestui teritoriu.

Instalarea efectivă a puterii ungare este dovedită și arheologic. Distrugerea micii fortificații cu turn circular și incintă din colțul de sud-vest al castrului Drobeta²² s-a produs în împrejurările legate de instaurarea stăpânirii ungare. Ea aparținuse alcătuirii teritoriale de la nordul Dunării controlată de statul Asăneștilor. Ungurii nu au refăcut această fortificație, ei construind una nouă de pământ și lemn, în maniera cetăților ungurești de atunci, distrusă însă violent după puțin timp (poate cu ocazia unei incursiuni bulgare) și pe locul căreia vor construi către mijlocul secolului o cetate de piatră cu turnuri pătrate²³. Probabil ioaniții au fost cei care au construit această puternică fortificație ce a dăinuit până la sfârșitul secolului XIII.

Crearea banatului de Severin este un jalon important în derularea conflictului între cele două state care în prima jumătate a secolului XIII aspirau la hegemonie în sud-estul Europei, Ungaria și Imperiul Asăneștilor, și în politica sud-estică a regatului arpadian.

Politica de mare putere a Ungariei în Balcani, inaugurată, pe linia unor tendințe expansioniste mai vechi în lumea sud-slavă, de regele Bela III (1172—1196)²⁴, în condițiile dislocării Imperiului bizantin, și precizată la nivel conceptual, ca expansiune în numele catolicismului, de către regele Emeric (1196—1204)²⁵, a avut în centrul său Imperiul vlaho-bulgar al Asăneștilor. Acest stat, apărut în ultimii ani ai secolului XII pe seama Imperiului bizantin, a reprezentat nu numai un obstacol în calea expansiunii ungare, ci — mai ales în condițiile adoptării catolicismului de către Asănești și ale perspectivelor integrării Bulgariei în lumea catolică, așa cum apăreau ele în anii 1204—1205 — și un competitor la hegemonia balcanică²⁶,

În consecință, în prima parte a secolului XIII, chiar dacă politica sud-estică a Ungariei a depășit cadrele conflictului cu Bulgaria, iar frontul de acțiune ungară în această parte a Europei s-a întins din teritoriile bosniace și până la Curbura Carpaților, expansiunea Ungariei s-a făcut în primul rând în

²¹ D.R.H., D, I, p. 21—27.

²² M. Davidescu, *Monumente medievale din Turnu Severin*, București, 1969, p. 14—23.

²³ Idem, *Cetatea Severinului*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, XXXIX, 1970, nr. 3, p. 9—14. Rezultatele cercetărilor arheologice de la Turnu Severin au fost publicate doar parțial. Interpretarea pe care autorul o dă descoperirilor este viciată de teza preexistenței în zonă la sfârșitul secolului XII și începutul secolului XIII a unei formațiuni politico-teritoriale românești, căreia i s-ar fi suprapus banatul unguresc de Severin.

²⁴ Gy. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 92 și urm.; J. Schmidt, *op. cit.*, p. 29; Z. Kosztelnik, *The foreign policy of Bela III in the light of papal correspondence*, în „Ungarn-Jahrbuch”, 9, 1979, p. 1—14.

²⁵ J.R. Sweeney, *Papal-hungarian relations during the pontificate of Innocent III. 1198—1216*, Diss., Ann Arbor/Michigan, 1976, p. 66—71; G. Stadtmüller, *op. cit.*, p. 605.

²⁶ D. Hintner, *Die Ungarn und das byzantinische Christentum der Bulgaren in Spiegel der Register Papst Innozenz' III.*, Leipzig, 1976, p. 224—225.

detrimentul Bulgariei sau în legătură cu politica antibulgară. Elocvent în acest sens este faptul, demonstrat recent, că instalarea în 1211 de către regele Andrei II a teutonilor în Țara Bârsei, cu misiunea de a-i combate pe cumani, aliați ai Asăneștilor, a avut valoarea unei diversiuni nordice la adresa Imperiului vlaho-bulgar, servind astfel cauzei cruciadci (concret, menținerii Imperiului latin amenințat de statul Asăneștilor) ²⁷.

Centrul de greutate la granița ungaro-bulgară s-a schimbat mereu. La începutul secolului XIII disputa dintre cele două state s-a purtat în nord-vestul Imperiului vlaho-bulgar (nordul Serbiei de azi), în regiunea Belgrad-Braničevo. Aici erau situate acele „episcopate ungurești” ocupate de Ioniță Asan, cum se plângea papei regele Emeric ²⁸, și posesiunile care formau dota Margaretei (fiica lui Bela III și sora lui Andrei II) ²⁹. În anii '30, când ungurii stăpâneau deja regiunea amintită și realizaseră un avans de-a lungul Carpaților, în „Cumania”, în principal ca urmare a acțiunii teutonilor instalați între 1211—1225 la Cotul Carpaților, disputa s-a purtat la Severin și Vidin. În acest context am văzut că a fost creat, în 1232, banatul unguresc de Severin. Mai târziu, după 1241—1242, când în urma invaziei mongole Ungaria a înregistrat un recul teritorial, disputele ungaro-bulgare se poartă din nou în nordul Serbiei de azi, la Mačva, unde a acționat în numele Ungariei prințul rus Rostislav ³⁰.

Interesul Ungariei pentru Vidin a fost constant, începând cu expediția condusă de comitetele Ioachim, la o dată situată între 1210 și 1213, în sprijinul țarului Boril, pornită din părțile de sud ale Transilvaniei ³¹, și el a jucat un rol important în raporturile dintre cele două state. Controlul direct sau indirect al Vidinului s-a aflat în centrul atenției regilor arpadieni. Ungurii au stimulat tendințele autonomiste de aici, care au condus la sfârșitul secolului la desprinderea principatului de Vidin de țarat ³².

Interesul ungar pentru Vidin a făcut ca segmentul dunărean al Porților de Fier să dobândească o valoare strategică deosebită. Dunărea de Jos a devenit astfel un obiectiv și o cale pentru expansiunea ungară. La început ea a avut un caracter complementar vechii artere strategice Belgrad Niș Sofia (și în continuare Filipopol—Adrianopol—Constantinopol), cu ramificația Niș-Vidin, care a găzduit marile conflicte ungaro-bizantine și ungaro-bulgare din secolele XII—XIII. În aceste condiții, calea de comunicație, mult mai scurtă decât cea balcanică, ce lega Câmpia Panonică de Vidin, trecând prin Câmpia Banatului, Orșova și Severin (Orșova fiind legată de Câmpia Banatului prin două drumuri: unul pe culoarul Timiș-Cerna, iar celălalt prin depresiunea Almăjului), va căpăta, pentru multe secole, o mare importanță. De la Severin

²⁷ Ș. Papacostea, *op. cit.*(I), în „AIIA Iași”, XXVI, 1989, p. 231—233.

²⁸ L. Tăutu, *Le conflit entre Johanitzas Asen et Emeric, roi de Hongrie (1202—1204) (Contribution à l'étude du problème du seconde empire valaque-bulgare)*, în *Mélanges Eugène Tisserant*, vol. III, *Orient Chrétien*, 2, Roma, 1964, p. 369—378; D. Hintner, *op. cit.*, p. 110—111.

²⁹ L. Tăutu, *op. cit.*, p. 383—385. Vezi și idem, *Margherita di Ungheria imperatrice di Bisanzio*, în „Antenurale”, III, 1956, p. 51—79.

³⁰ E. Fügedi, *op. cit.*, p. 96; Ilka Petkova, *op. cit.*, p. 58 și urm.; eadem, *À propos de la politique de la Hongrie dans les Balkans vers le milieu du XIIIe siècle*, în „Études balkaniques”, nr. 3, 1980, p. 108—115.

³¹ *D.R.H.*, D, I, p. 28—29 (document din 1250).

³² Ș. Papacostea, *op. cit.*(II), p. 30. Vezi și P. Nikov, *Istorijska na Vidinskolo knjažestvo do 1323 godina*, Sofia, 1922.

drumul trecea în sudul Dunării, ducând pe malul drept al fluviului până la Vidin. Prin controlarea de către unguri a acestui drum, odată cu crearea banatului de Severin, Vidinul, greu accesibil prin Belgrad-Niș, era deschis astfel accesului ungar dinspre nord.

Ulterior, pe măsura dezvoltărilor la nivelul politicii concrete și la nivel conceptual, calca Dunării de Jos se autonomizează în cadrul politicii sud-estice a Ungariei. Încă în 1222, în cea de-a doua diplomă dată de regele Andrei II teutonilor instalați în țara Bârsei, Dunărea apărea ca orizont al acțiunii acestora³³. Expresia cea mai elocventă a acestei orientări este celebra scrisoare a regelui Belă IV din 11 noiembrie 1250³⁴, prin care cere ajutor papei Inocențiu IV împotriva tătarilor. Aici Ungaria este văzută ca „poartă” a Creștinătății, cu funcția de apărare a credinței creștine sau a Europei. Referitor la orizonturile acțiunii ungare în numele creștinătății sunt amintiți cavalerii ioaniți instalați în țara Severinului și speranța că „vom putea să întindem prin ei (= ioaniții, *n.n.* V.A.) mlădițele credinței catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană”³⁵. Evident că aici este exprimat, în condițiile unei comunicări cu papalitatea, doar aspectul religios al situației, haină ce acoperă, în conformitate cu practica epocii, conținutul esențialmente politic al mesajului.

Istoria teritoriului nord-dunărean al Olteniei și sud-vestul Banatului de azi — unde s-a întins în secolul XIII banatul unguresc de Severin — a fost marcată de această direcționare a politicii regatului ungar. Banatul de Severin a avut un rol important în politica sud-estică a regatului ungar în secolul XIII. Structura teritorială cu centrul la Severin a avut rosturi militare ofensive în direcția nord-vestului Bulgariei medievale, dar și a „Cumaniei” de la est de Olt și a Constantinopolului, așa cum reiese din obligațiile militare ale cavalerilor ioaniți instalați aici la 1247³⁶. Pentru Arpadieni crearea banatului de-a lungul frontierei dunărene a Bulgariei, de la Munții Banatului (în zona Cazanelor) și până la Olt, asigurând accesul ușor la Vidin, însemna deschiderea celui de-al doilea front în direcția Bulgariei. De la începutul anilor '30, Severinul s-a aflat în centrul disputei ungaro-bulgare, multe din expedițiile antibulgare ale Arpadienilor trecând pe aici, bulgarii la rândul lor devasând zona în câteva rânduri³⁷. După invazia mongolă din 1241—1242, care a provocat un puternic recul al puterii ungare în răsăritul și sud-estul Europei, banatul de Severin a fost singurul teritoriu extracarpatic rămas în continuare sub stăpânirea ungară³⁸. Timp de încă cinci decenii, până la expediția lui Nogai din anul 1292, prin care mongolii își extind dominația directă până la

³³ D.R.H., D, I, p. 1—4; „a fine terre Cruceburg terram, que vadit usque ad terminos Prodnicorum et ab indagibus Almeye in parte altera vadit usque ad ortum aque, que vocatur Burza, et inde progreditur usque ad Danubium” (p. 1).

³⁴ Hurmuzaki, I/1, p. 259—262 (cu indicarea greșită a anului: 1254).

³⁵ „quod propagines Catholice fidei, sicut protenditur Danubius usque ad mare Constantinopolitanum, per ipsos poterimus propagare” (*ibidem*, p. 261).

³⁶ „Si autem versus Bulgariam, Greciam et Cumaniam exercitum moverimus, tertia pars omnium ad bella habilius procedet” (D.R.H.; D, I, p. 23).

³⁷ Vezi I.I. Nistor, *Țara Severinului și Banatul Timișan*, București, 1945 (extras din „A.A.R.”, M.S.I., seria III, tom. XXVII, mem. 8), p. 15—16; E. Mályusz, *Az V. István-herceg gesztai*, Budapest, 1971, p. 48—50; E. Fügedi, *op. cit.*, p. 96; Maria Holban, *op. cit.*, mai ales p. 64—65; 85—88; Gy. Kristó, *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, p. 137.

³⁸ De exemplu, în scrisoarea pe care regele Belă o adresează papei la 11 noiembrie 1250 (Hurmuzaki, I/1, p. 259—262), banatul de Severin nu este enumerat între teritoriile pierdute de Ungaria odată cu invazia mongolă.

Porțile de Fier³⁹, banatul de Severin a fost, cum sugerează și diploma ioaniților, un bastion înaintat al regatului în direcția tătarilor, nu numai a Bulgariei, aflată și ea de la 1241 sub obediență tătară.

Dacă problema circumstanțelor în care a fost creat banatul unguresc de Severin este lămurită, istoricii acceptând unanim apariția acestei formațiuni teritoriale în condițiile conflictului ungaro-bulgar din jurul anului 1230, diferențierile privind momentul cronologic concret, opiniile sunt foarte împărțite în ceea ce privește antecedentele acestei organizații. La întrebarea dacă ungurii au preluat sau nu în Oltenia și sud-estul Banatului actual o organizație mai veche și, în prima eventualitate, ce origine a avut această organizație, răspunsurile oferite și ipotezele sunt dintre cele mai diferite.

Precizăm că puținele surse documentare și narrative care privesc istoria zonei în perioada anterioară instalării aici a puterii ungare sau cele din epoca banatului unguresc de Severin nu vorbesc nicăieri explicit despre o formațiune politică mai veche pe care ungurii să o fi preluat, total sau parțial. Însă existența ei este afirmată de mulți dintre istoricii care s-au ocupat de banatul de Severin.

Oltenia și estul Banatului constituiau în prima jumătate a secolului XIII o zonă importantă din punct de vedere strategic. Apariția, la sfârșitul secolului XII, a Imperiului vlaho-bulgar, devenit principala putere balcanică, declanșarea în 1204 a ofensivei hotărâte a regatului ungar în sud-estul Europei, între ale cărei obiective era instaurarea controlului asupra întregului curs al Dunării de Jos, și prezența factorului cumăni în zonele extracarpatiche nu au putut să lase în afara oricărui control regiunea Porților de Fier și malul oltean al Dunării.

Două sunt teoriile și ipotezele mai vechi în legătură cu apartenența teritoriului viitorului banat de Severin înainte de 1231—1232: una care afirmă că ungurii au cucerit regiunea de la Imperiul Asăneștilor⁴⁰ și alta care susține preluarea teritoriului de la nordul Dunării de la cumani⁴¹. Lor li s-a adăugat în istoriografia românească a ultimelor trei decenii teoria caracterului inițial românesc al banatului de Severin, în sensul că organizația ungară s-a suprapus unei mai vechi formațiuni prestatale de tipul „țărărilor” românești⁴².

Fără a intra în detaliile acestor ipoteze și în discuțiile aferente⁴³, precizăm că datele istorice — chiar dacă sursele scrise explicite lipsesc — converg spre afirmarea exercitării în ultimii ani ai secolului XII și primele trei decenii ale secolului XIII a unei stăpâniri sau cel puțin a unei influențe politice din partea Imperiului vlaho-bulgar asupra unor teritorii nord-dunărene din Oltenia actuală și zona Porților de Fier. În sprijinul prezenței statului Asă-

³⁹ Vezi nota 3.

⁴⁰ D. Onciul, *Scrieri istorice*, ed. critică îngrijită de A. Sacerdoțeanu, București, 1968, I, p. 625; II, p. 54—55; W.N. Slatarski, *op. cit.*, p. 124; idem (V. Zlatarski), *Istoriia na bălgarskata dăržava preză srednite vekove*, III, Sofia, 1940, p. 369 și urm.; I. Schiopul, *Țările românești înainte de secolul al XIV-lea*, București, 1945, p. 23—24.

⁴¹ C. Velichi, *Întinderea imperiului româno-bulgar la Dunăre. Comentarii asupra sintezei Prof. V. Zlatarski...*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, I, 1, 1941, p. 287; I.I. Nistor, *op. cit.*, p. 11.

⁴² *Istoria României*, II, București, 1962, p. 113; Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1972, p. 146—147; P. Binder, *Contribuții la geografia istorică a Banatului de Severin*, în „Studii”, 21, 1968, nr. 4, p. 635 (cu nota 93).

⁴³ Antecedentele banatului de Severin vor constitui subiectul unui studiu viitor.

neștilor în viitorul banat unguresc de Severin înainte de evenimentele din 1231—1232 au fost aduse de-a lungul timpului argumente dintre cele mai diverse, unele valabile, iar altele lipsite de relevanță: numele de „Severin”, care exprimă un raport geografic; mărturiile surselor narative despre legăturile speciale ale Imperiului vlaho-bulgar cu teritoriile de la nordul Dunării; acea permanență a istoriei sud-est europene a stăpânirii malului stâng al Dunării de către imperiile din sudul fluviului; termenul de „Vlahia” din titulatura Asăneștilor; titlul *rex Bulgariae* pe care îl ia regele Bela în 1233, ș.a.; la care adăugăm rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse la fortificațiile medievale de la Turnu Severin. Apartenența sub o formă sau alta a teritoriului viitorului banat unguresc de Severin la Imperiul vlaho-bulgar a fost de altfel afirmată de cea mai mare parte a celor care s-au ocupat de această problemă. Interpretările, ca și argumentele aduse, au fost diverse. Astfel istoricii bulgari s-au străduit să accentueze vechimea acestei situații și controlul bulgăresc la nordul Dunării din timpul primului țarat bulgar și au introdus chiar ideea unei prezențe etnice bulgărești în acest teritoriu ⁴⁴. Aceste excese au provocat reacții vehemente ⁴⁵.

Este dificil de găsit răspunsul la întrebarea ce caracter a avut prezența Imperiului Asăneștilor în teritoriile de la nordul Dunării. A fost o simplă zonă de control bulgar, în dependență de statul sud-dunărean, sau aici a existat o organizație politico-teritorială a acestuia? Probabil că relațiile pe care le consemnează diploma ioaniților ca existând între cnezii și voievozii români din țara Severinului și regatul ungar datează din perioada în care rolul pe care îl avea la 1247 regatul arpadian era deținut de Imperiul Asăneștilor. Putem accepta o supremație politică vlaho-bulgară în regiune, gravitarea structurilor teritoriale românești în sfera de influență a statului sud-dunărean. Dar pentru zona Porților de Fier există dovezi materiale ale exercitării unei stăpâniri vlaho-bulgare ferme în perioada anterioară anului 1230. Zona Severinului a avut funcția unui cap de pod nord-dunărean, probabil de felul raialelor otomane de mai târziu, de unde se exercita un control, în forme pe care nu le știm, asupra unei zone mai întinse în Oltenia și colțul sud-estic al Banatului actual.

O problemă controversată este vechimea instituției banatului la Severin. Am considerat ca un fapt firesc ca ungurii să fi preluat în Oltenia și sud-estul Banatului actual o organizație mai veche ținând de Imperiul vlaho-bulgar. Chiar dacă nu ar exista argumente de altă natură, simpla luare în considerare a obiceiului timpului de a încadra într-un stat, prin cucerire, unități teritorial-politice preexistente ar fi un indiciu în acest sens.

Istoriografia banatului de Severin înregistrează numeroase opinii după care organizația banatului a existat în zonă înainte de 1230, ea fiind preluată de către unguri și păstrată ca atare. S-a afirmat astfel continuitatea organizării Olteniei într-un banat, din epoca de dinaintea cuceririi ungare și până târziu. Argumentul, singurul, pe care se fondează această ipoteză este termenul *ban*, care, dat fiind faptul că nu provine din lexicul vechi al limbii

⁴⁴ Vezi recent la Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Dolni Dunav — granična zona na Vizantijskija Zapad. Kăm istorijata na severnite i severoiztočnite bălgarski zemi, kraja na X—XII v.*, Sofia, 1976, p. 17 și urm.

⁴⁵ N. Iorga, de exemplu, a combătut constant stăpânirea bulgară la nordul Dunării.

maghiare, a fost considerat ca fiind prezent în regiune încă înainte de cucerirea ungară. De-a lungul timpului, în literatura privitoare la banatul de Severin, termenului *ban* i s-a atribuit o origine avară — așa cum se acceptă aproape unanim de către specialiști⁴⁶ — sau una slavă, bulgară ori românească; în această din urmă situație s-a propus fie o proveniență din limba latină⁴⁷, fie una din substrat, din limba dacă⁴⁸. În această logică s-a susținut că la origine banatul de Severin ar fi fost fie o organizație teritorială avară⁴⁹, fie una bulgară (primul țarat)⁵⁰, româno-slavă⁵¹, româno-bulgară (din timpul Imperiului Asăneștilor)⁵² sau chiar una românească⁵³. Vechimea banatului de Severin a fost astfel coborâtă în timp, uneori mai puțin, alteori mai mult, chiar până în epoca de început a migrațiilor.

Combaterea acestor ipoteze ar presupune o discuție a întregii istorii a zonei în secolele VI — XIII⁵⁴, care nu preocupă articolul de față. Este însă evident că evoluțiile politice din zona viitorului banat unguresc de Severin nu au mers în direcția unei continuități. Situația acestui teritoriu a fost marcată de dese schimbări politice din sud-estul continentului. Oltenia și sud-estul Banatului de azi au constituit o zonă de margine, la periferia statelor care își disputau dominația în această parte a Europei și care își aveau centrul în altă parte, o zonă cu prezență politică mai slabă din partea acestor state. Zona Porților de Fier, prin poziția sa geografică, a avut o valoare strategică; dar ea va căpăta o importanță deosebită abia odată cu inaugurarea politicii danubiano-pontice a Ungariei, în prima parte a secolului XIII. Abia acum teritoriul banatului de Severin va deveni un teritoriu de interes pentru marea istorie sud-est europeană.

⁴⁶ Opinia predominantă este aceea a originii avară a cuvântului „ban”, de la avari preluându-l slavii de sud și de la aceștia ungurii; vezi E. Berneker, *Slawisches etymologisches Wörterbuch*, I, Heidelberg, 1908, p. 42. Unii autori leagă termenul de cuvântul persan „ban” sau „van”, de unde ar fi trecut în limba avară: F. Miklošich, *Die türkischen Elemente in der südost-und osteuropäischen Sprachen*, I, Wien, 1884, p. 11; C. Cihodaru, *Originea unor termeni referitori la virfurile societății feudale din țara noastră*, în „Memoria Antiquitatis”, 2, 1970, p. 395–397.

⁴⁷ A. Sacerdoțeanu pune cuvântul în legătură cu macedorom. *bănare* „a trăi” și *bană* „viață” (*Originea băniei și a „banilor” la români*, în „Historica”, II, 1971, p. 94).

⁴⁸ Gh. V. Haiduc, *Originea cuvântului „Ban”* în „Societatea de mâine”, XX, 1943, nr. 3, p. 47–48; O. Răuț, *Banatul — punte de legătură între centrul și sud-estul Europei*, în vol. *Studii și cercetări de istorie și toponimie*, Reșița, 1976, p. 28.

⁴⁹ I. Donat, *Despre toponimia slavă din Oltenia*, Craiova, 1947, p. 72.

⁵⁰ După D. Onciul, „după toată probabilitatea, acest organism politic (= banatul Olteniei sau al Severinului, *n.n.V.A.*) a existat pe timpul stăpânirii bulgare în stânga Dunării, și în atârănare de Imperiul bulgar, ca și ducatele românești de peste munți ce le aflăm la venirea ungarilor, fără ca să putem determina timpul când își va fi luat începutul” (*op. cit.*, I, p. 423). În alt loc afirmă crearea banatului Olteniei în timpul și în dependență de Imperiul bulgar (*ibidem*, p. 586–587).

⁵¹ I. Donat, *Datele principale ale istoriei Olteniei* p. 312.

⁵² I. Schiopul, *op. cit.*, p. 23–24.

⁵³ B.P. Hasdeu consideră că bănia Olteniei a existat și înainte de 1230; după el bănia este o creație olteană, deci românească, existentă deja pe la 1100–1150, banii ungurești nefiind „decât un fel de reacțiune contra Basarabilor, un titlu așa-zicând de contrabandă” (*Etymologicum Magnum Romaniae*, ed. îngrijită de Gr. Brâncuș, III, București, 1976, p. 137–143, mai ales p. 140). După A. Sacerdoțeanu — care afirmă că instituția *banului* a fost creată în timpul dominației avară —, funcția de ban este o veche instituție românească, dezvoltată în secolele VI–XIII pe întregul teritoriu locuit de români (*op. cit.*, p. 79 și urm.).

⁵⁴ Discuția în legătură cu vechimea organizării politice a Olteniei la Gh. I. Brătianu, *În jurul întemeierii Statelor Românești* (II), în „Ethos”, Caiet III, Paris, 1982, p. 38–47 (reprodus în „Revista istorică”, 4, 1993, nr. 3–4, p. 361–368).

Termenul *ban*, într-adevăr, nu este de origine maghiară⁵⁵. Aceasta nu înseamnă însă că acolo unde ungurii au utilizat acest termen el este în mod obligatoriu o preluare din realitățile premaghiare ale regiunilor respective.

Banul este atestat prima dată la Constantin Porfirogenetul în „*De administrando imperio*”, în cap. XXX și XXXI privitoare la Dalmația și Croația (βοάνος βοεάνος)⁵⁶. A fost o instituție în teritoriile croate înainte de intrarea lor în stăpânirea regilor maghiari, prin „*Pacta conventa*” de la începutul secolului XII. După acest moment banul apare ca guvernator al teritoriilor care formau regatul Croației, Slavoniei și Dalmației, aflat într-o uniune dinastică cu regatul ungar⁵⁷. După ce, începând cu prima parte a secolului XII, dar cu intermitențe, Bosnia a fost supusă regelui ungar, guvernatorul țării a purtat titlul de ban sau mare ban (*magnus banus*, *veliki ban*)⁵⁸. În împrejurările politicii expansive a Ungariei în secolul XIII în direcția Bulgariei, această formulă de organizare a teritoriilor de mare însemnatate strategică de la graniță, asemănătoare într-o oarecare măsură mărcilor germanice, a fost aplicată și în teritoriile nou cucerite, la Severin, Mačva/ Mácso, Braničevo/ Barancs, Kučevo/Kucsó, Uzora/Ozora și Tuzla/Só⁵⁹.

Dintre toate aceste teritorii controlate de regii arpadieni, credem că numai în Croația poate fi vorba de o preluare a unui termen local, ce e drept de origine avară, cel de *ban*. La începutul deceniului al patrulea al secolului XIII, când ungurii se înstăpânesc în Oltenia și sud-estul Banatului actual și ia ființă banatul unguresc de Severin, banul era deja o instituție veche în regatul ungar, care a fost preluată de la slavii de sud și, în condițiile caracterului compozit al sistemului de organizare a statului arpadian, integrată acestuia. Nu era necesar ca ungurii să fi găsit la Severin instituția numită *ban*, pentru a da teritoriului nou cucerit o organizare de tipul banatului.

Pentru că deceniile premergătoare înstăpânirii ungare teritoriul viitorului banat arpadian s-a aflat în zona de influență și de stăpânire a Imperiului vlaho-bulgar, trebuie să luăm în considerare faptul că, contrar opiniei lui Constantin Jireček⁶⁰ și a unor istorici bulgari, acest stat nu a cunoscut demnitatea de ban. O cercetare recentă a demonstrat inconsistența argumentelor invocate în sprijinul acelei opinii mai vechi și a ajuns la concluzia că istoriografia nu dispune de nici un fel de dovezi pentru a putea admite existența titlului de ban în Bulgaria medievală, termenul apărând în sursele bulgare abia în secolul XV, ca o influență lingvistică sârbească sau maghiară⁶¹. Deci, depen-

⁵⁵ Vezi nota 46. Util este studiul lui E. Botiș, *Considerațiuni asupra originii demnității de „Ban” în vechiul Drept Public*, în „*Revista Institutului Social Banat-Crișana*”, X, 1942, p. 193–204, care indică și păreri exprimate de-a lungul timpului în legătură cu această problemă.

⁵⁶ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik, Washington, 1967, p. 144/83 și 150/78.

⁵⁷ F. Šišić, *Geschichte der Kroaten*, I, Zagreb, 1917, p. 402; S. Omrčanin, *Diplomatische und politische Geschichte Kroatiens*, Neckargemünd, 1968, p. 112. Atribuțiile banului croat în epoca arpadiană, la Ch. d'Eszlary, *Historie des institutions publiques hongroises*, I, Paris, 1959, p. 445–447.

⁵⁸ Vezi V. Klaić, *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfall des Königreiches*, Leipzig, 1885, p. 67 și urm.

⁵⁹ B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, II, Berlin, 1943, p. 164–165.

⁶⁰ C. Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prag, 1876, p. 386.

⁶¹ I. Biliarský, *Les institutions de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquête turque?*, în „*Bulgarian Historical Review*”, 20, 1992, nr. 1–2, p. 89–96.

dența acestui teritoriu nord-dunărean de Imperiul Asăneștilor nu este de natură să explice eventualitatea prezenței aici a unei organizații cu numele de banat.

A afirma că la Severin a existat o instituție veche cu numele de *ban-banat* înseamnă a accepta că și la Mačva, Braničevo, Kučevo, Uzora și Tuzla, unde în a doua jumătate a secolului XIII documentele atestă existența unor banate similare celui de Severin, banul este o moștenire locală. Ori în documentele care privesc primele decenii ale stăpânirii ungare în aceste teritorii slave, termenul *ban-banat* nu e folosit. Dimpotrivă, viitoarele banate de pe teritoriile bosniece, de Uzora și de Tuzla, inițial sunt numite cu termenul latinesc *terra* sau cu termenul slav (din perioada anterioară instalării puterii ungare), „jupă” (*supa*)⁶², banatele fiind organizate aici abia în 1272⁶³. La Mačva, Braničevo și Kučevo — teritorii care, începând cu primii ani ai secolului XIII, au cunoscut dese schimbări de stăpânire, ungară și (vlaho-)bulgară — regii arpadieni au aplicat, succesiv, diferite forme de organizare⁶⁴. Abia în 1272 regele Ladislav IV Cumanul instalează bani în fruntea acestor ținuturi⁶⁵, deși pentru scurt timp, întrucât Mačva cu Belgradul va fi dată ex-regelui sârb Dragutin, ajungând în 1282 în componența statului sârb, iar Braničevo și Kučevo vor fi cucerite curând de boierii bulgari de origine cumană Dărman și Kudelin⁶⁶. Ni se pare că cel puțin aici banatul nu a fost o moștenire locală. Crearea banatelor respective s-a făcut nu în momentul în care regatul ungar s-a instăpânit aici, ci mult timp după aceasta.

Șirul de banate de la frontierele de sud ale regatului, de la Olt și până în Bosnia, se relevă astfel a fi o creație a regalității ungare, din secolul XIII, care a aplicat în aceste regiuni de margine, cu o valoare deosebită pentru politica ungară în sud-estul Europei, tipul specific de organizare din regatul Croației, Slavoniei și Dalmației. Aceste teritorii au căpătat o organizare aparte, adaptată funcției lor militare, capabilă să asigure în aceste locuri îndepărtate și expuse atacurilor străine un control mai eficient din partea regelui. Banul de Severin, de Mačva etc., ca reprezentant al regelui, concentra toate puterile militare, administrative și judiciare în teritoriu. Organizația de tipul banatului asigură astfel, în multe privințe, un regim diferit de cel existent în regatul ungar propriu-zis. Regimul de autonomie din aceste banate explică și perpetuarea aici a realităților politice anterioare, cum au fost cnezatele și voievodatele românești din „țara” Severinului, consemnate în diploma cavalerilor ioaniți, sau jupele din teritoriile sud-slave. Organizarea și realitățile interne ale banatelor de la frontierele sudice ale regatului ungar, ca dealtfel întreaga

⁶² În 1225 Só (Tuzla) și Ozora (Uzora) apar ca *terrae* (A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859, p. 55–56), iar în 1244 ca „jupe” (idem, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium*, I, Roma, 1863, p. 298).

⁶³ Hazai okmánytár. *Codex diplomaticus patrius hungaricus*, VIII, Budapest, 1891, p. 149–150; Szentpétery I., *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, II₂₋₃, Budapest, 1961, nr. 2330 și 2331 (p. 28–29); Pauler Gy., *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*, II, Budapest, 1899, p. 306; Wertner M., *Az Árpád-kori bánok*, în „Századok”, 43, 1909, p. 482–483.

⁶⁴ Vezi Ilka Petkova, *Nordwestbulgarien in der ungarischen Politik der Balkanhalbinsel im 13. Jahrhundert*, în „Bulgarian Historical Review”, 11, 1983, nr. 1, p. 57–65.

⁶⁵ Hazai okmánytár, VIII, p. 149–150; Szentpétery I., *op. cit.*, nr. 2330 și 2331 (p. 28–29); Pauler Gy., *op. cit.*, p. 306; Wertner M., *op. cit.*, p. 478–481.

⁶⁶ Ilka Petkova, *op. cit.*, p. 64–65.

lor istorie din secolul XIII, rămân însă, deocamdată, o problemă practic necercetată.

Banatul de Severin ne apare astfel ca cea dintâi organizație teritorială de tipul banatului creată de realitatea ungară la frontierele dinspre Bulgaria, care precede cu patru decenii banatele de Mačva, Braničevo, Kučevo, Uzora și Tuzla. Momentul 1231—1233 a fost nu numai cel al unei noi ofensive ungare, ci și al debutului unei reorganizări a frontierelor sudice ale regatului, din Bosnia și până la Carpații de Curbură, menită să asigure controlul regiunii și baza pentru expansiunea viitoare în sud-estul Europei. Spațiul românesc din regiunea Porților de Fier și Oltenia a fost terenul „experimentării” formulei banatului, formulă care la începutul domniei lui Ladislau IV Cumanul va fi extinsă la toate unitățile teritoriale de la frontierele sudice ale regatului ungar. Angevinii au preluat la începutul secolului XIV această organizare specifică a graniței, care, cu unele modificări ținând de structurile interne noi ale statului ungar și de funcția nouă, defensivă, în fața pericolului otoman, va dăinui până la căderea regatului ungar.

Ni se pare evident că organizația teritorială din Oltenia și sud-estul Banatului, pe care o exprimă în documentele medievale termenul de *ban*—*banat*, la origine nu a fost o realitate românească, o emanație a societății românești din regiune din perioada anterioară instaurării aici a puterii regatului ungar. O marcă de graniță în regiunea Porților de Fier nu putea fi o creație românească. Funcția de marcă de graniță era în legătură cu statele care își disputau supremația în această parte a continentului. Românii — care atunci locuiau compact nu numai această regiune nord-dunăreană, ci și întinse zone învecinate din dreapta fluviului — nu au constituit atunci un factor politic care să fi determinat crearea unei astfel de organizații. Stadiul cristalizării politice românești de atunci în regiune era cel al cnezatelor și micilor voievoodate, cum îl relevă la 1247 diploma cavalerilor ioaniți. Este adevărat că în statutul parțial deosebit pe care diploma îl indică pentru voievodul Litovoi a fost văzut chiar un început de unificare statală românească la sud de Carpați. Dar abia în deceniul opt al secolului XIII, când s-a produs acțiunea voievodului Litovoi și a fratelui său Bărbat, documentele dezvăluie prima încercare de unificare a formațiunilor prestatale românești de aici, încercare care precede cu câteva decenii apariția Țării Românești ⁶⁷.

Teritoriul de la vest de Olt a intrat în componența noului stat — prin încă insuficient elucidată „închinare” a Basarabilor și a boierimii de peste Olt, pe care o consemnează *Cronica anonimă a Țării Românești* ⁶⁸ — cu un statut de autonomie și cu o organizare specifică într-un banat sau bănie. Banatul Severinului (ulterior al Mehedinților, al Craiovei) și autonomia Olteniei sunt o

⁶⁷ Pentru deslășurările care au precedat apariția Țării Românești, vezi S. Iosipescu, *Românii din Carpații Meridionali la Dunărea de Jos de la invazia mongolă (1241—1243) până la consolidarea domniei a toată Țara Românească. Războiul victorios purtat la 1330 împotriva cotoșăriei ungare*, în vol. *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, p. 41 și urm., cu referințele bibliografice.

⁶⁸ *Istoria Țării Românești 1290—1690. Letopiseșul cantacuzinesc*, ed. critică întocmită de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, p. 2.

moștenire a organizației teritoriale arpadiene din secolul XIII ⁶⁹. Preluat de la unguri, *ban*—*banat* a intrat astfel în dicționarul politic românesc, mai întâi în sistemul politico-administrativ al Țării Românești, iar ulterior, la începutul secolului XVIII, prin imitație, ca titlu boieresc, și în Moldova ⁷⁰.

ON THE ORIGINS OF THE *BANAT* OF SEVERIN

Abstract

Several controversial aspects linked to the *banat* of Severin in the 13th century are analysed.

Created in 1232, during the political and territorial conflict opposing the Hungarian Kingdom to the Second Bulgarian Empire — the two powers fighting over hegemony in south-eastern Europe — this territorial structure with its centre in Severin and comprizing the south-eastern parts of the Banat country, as it is known nowadays, and part of Oltenia, played an important role in the south-eastern policy of Hungary in the 13th century. The *banat* of Severin served military purposes against medieval Bulgaria but also against „Cumania” to the East of the Olt and Constantinople — as it is easy to gauge when examining the military obligations of the Ioanites who were invited to settle here in 1247 by King Bela IV. After the Mongol invasion of 1241—1242 which triggered a temporary failure of the Hungarian policy in these parts of Europe and up to the expedition of Nogai in 1292, through which the latter extended his direct domination up to Iron Gates of the Danube, the *banat* of Severin kept being a stronghold the Hungarian Kingdom opposed to the Tatars.

The paper gives a survey of the various historiographical points of view on the antecedents of the *banat* of Severin. As for the existence in Oltenia and in the south-eastern parts of the Banat of an older form of organization prior to the coming of the Hungarians and the characteristics it might have exhibited, the author shows that historical data point to a political influence wielded in these parts by the Vlaho-Bulgarian Empire of the Assanides, in the last years of the 12th century and the first three decades of the 13th century.

In strong opposition with several other authors, the paper in question demonstrates that the organizing of the territory into a *banat* (a kind of march on the border) was performed by the Hungarians, and that we cannot speak of a pre-existing reality they would have adopted, be it Romanian or of some other origin. The term *ban* — which is given an Avar origin — had previously existed in the Hungarian Kingdom, while adopted from the Croats, where

⁶⁹ N. Iorga afirmă că termenul de ban românii l-au luat de la unguri odată cu banatul de Severin: *Geschichte des rumänischen Volkes im Rahmen seiner Staatsbildungen*, I, Gotha, 1905, p. 253 (= *Istoria poporului românesc*, ed. îngrijită de Georgeta Penelea, București, 1985, p. 211). Aceeași opinie la C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 64—65: banul „a fost instituit de către voievodul Țării Românești, după modelul banului ungar, al cărui loc l-a luat atunci când banatul de Severin a intrat în stăpânirea voievodului de la Argeș”.

⁷⁰ B.P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 137; C.C. Giurescu, *op. cit.*, p. 66.

the *ban* was the governor of the country. Under the circumstances given by the expansionist policy of Hungary toward Bulgaria in the 13th century, the organizing of territories of huge importance on the borderline into *banats* was performed at Severin, Mačva/ Macsó, Braničevo/ Barancs, Kučevo Kucsó, Uzora/Ozora and Tuzla/Só.

The *banat* of Severin was to be the first organization of this kind the Hungarian Kingdom created on the Bulgarian borderline, four decenies ahead of the aforementioned *banats*.

ROMÂNII ȘI CEA DE-A TREIA CRUCIADĂ

SERGIU IOSIPESCU

Între marile evenimente ale lumii catolice, printre curente esențiale din evul mediu, Cruciadele au părut a fi, totuși, străine lumii românești. Aceasta în pofida fertilului domeniu de investigații reprezentat de „liniile de culme” ale evoluției umanității — e.g. marea colonizare greacă, expansiunea romană, invaziile ¹ — , a faptului că „marea traversare” a fost precedată de o generală propagandă, până spre cele mai depărtate colțuri ale lumii creștine, de o diplomatie euro-asiatică îndreptată chiar și spre Africa și, în final, ea a antrenat zeci de mii de cruciați prin ținuturi atât de apropiate sau chiar tangente romanității de la Dunărea de Jos și din Carpați. Cruciada a IV-a, apoi unele dintre expedițiile militare sub semnul Crucii din secolele al XIV-lea și al XV-lea — ale căror inegalat istoric rămâne Nicolae Iorga — au avut un impact direct asupra romanității orientale în întregimea sa carpato-balcanică. Primele trei cruciade angajându-se pe itinerariul central european și balcanic nu puteau să se desfășoare fără urmări, fie și mediate pentru lumea românească.

Cea de-a treia Cruciadă ², remarcabilă și prin personalitățile conducătoare de primă mărime — împăratul Frederic Barbarossa, regii Richard Inimă-de-Leu și Filip al II-lea August — a coincis cu o etapă de un special interes pentru construcția statală medievală românească — împărăția Asăneștilor, pe un fundal balcanic deosebit de agitat.

Bizanțul contestat de Asănești nu mai era imperiul strălucitorului basileu Manuel I Comnenul (1143—1180), sau, mai degrabă, era rodul universalei politici a acestuia. Complicatelor sale mutări pe eșichierul italian menite să deschidă calea mult visatului imperiu roman restaurat de bizantini îi succedaseră, treptat, înfrângeri diplomatice și militare, constituirea unor coaliții ostile și, de la o vreme, agresive. Momentul decisiv a fost Congresul de la Veneția, inaugurat la 21 iulie 1177, prin care s-a încheiat marele conflict din Italia între papa Alexandru al III-lea susținut de Liga lombardă și împăratul Frederic I Barbarossa (1152—1190). Recunoașterea supremației Scaunului pontifical în peninsula și, pe plan spiritual, în tot Occidentul, împingea ambi-

¹ V. de pildă legenda atilană reflectată în istoriografia venețiană, din care nu lipsește mențiunea românilor și conștiința romanității lor (cf. S. Iosipescu, „*La Colonia delli Romani negri che dicono Valacchi*”. *La romanité des Roumains dans la conscience européenne du XIVe siècle*, în RRH, XVIII, 4 (1979), p. 673—685.

² Între sintezele moderne menționez cu precădere *A History of the Crusades*, editor Kenneth M. Setton, University of Pennsylvania, vol. II, *The Later Crusades. 1189—1311*, Philadelphia, 1962, editat de marele specialist al Imperiului Asăneștilor — Robert Lee Wolff în colaborare cu Harry W. Hazard.

țiile Hohenstaufenilor, atât spre lumea germană cât și spre Orient. Franța și Ungaria fuseseră de mult vizate de pretențiile de supremație imperială. Căsătoria lui Frederic I cu Beatrice de Burgundia era semnul evident al interesului pentru ținutul de dincolo de Jura, chiar și pentru fostul regat de Arles³, ceea ce nu lipsea să îngrijoreze regalitatea franceză și să pregătească ultima alianță politică încheiată de Manuel II Comnenul în primăvara anului 1178 cu Louis al VII-lea și pecetluită, după obiceiurile vremii, printr-o legătură matrimonială.

Cât privește regatul Ungariei, evenimentele din a doua jumătate a secolului al XII-lea s-au aflat în chip indiscutabil sub semnul marii politici a împăratului Manuel Comnenul⁴. Campaniile bizantine din 1151, 1154, 1155 au pregătit terenul pentru instalarea pe tronul Ungariei a regelor Ladislau al II-lea și Ștefan al IV-lea, înfeudați politicii basileului constantinopolitan (1162—1163). Simultan, sprijinul basileului acordat cneazului de Rostov și Suzdal, Iuri Dolgoruki, elimina pretențiile candidatului ungar Izyaslav și protejatul bizantin ajungea mare cneaz al Kievului (1155). Marea miză a diferendului bizantino-ungar o constituia stăpânirea Dalmației și Syrmiumului, dar competiția se întindea asupra întregii zone sud-est europene situată între cele două state.

Atitudinea politică a românilor din Carpați la Dunărea de Jos și Marea Neagră în aceste împrejurări reflectă la apreciabilă măsură raportul internațional de forțe bizantino-maghiar. Capturarea de către români la hotarele Galiției a lui Andronic Comnenul, nepotul împăratului Manuel, capătă un sens tocmai în contextul reluării atunci (1164) a confruntării. Pentru că fugarul Andronic încercase, în vremea anteriorului război bizantino-ungar, prin trădare și predarea ținutului Baranes-Nayssus (Niș), să obțină sprijinul regelui Geza al II-lea în tentativa de a ocupa tronul imperial bizantin. Mai mult, în cursul marii campanii bizantine din anul 1166 românii au secondat efortul militar imperial din ținuturile est-carpatiche spre apus⁵. Instalarea pe tronul Ungariei a regelui Bela al III-lea (1172—1196) — fostul despot la curtea lui Manuel I, convertit la ortodoxie, și numit Alexios — marca apogeul influenței bizantine. Sub aceste auspicii în Transilvania s-a impus instituția voievodatului, primul titular, atestat la 1176 fiind Leustachius, participant, în fruntea contingentului său, alături de bizantini, la confruntarea cu turcii selgiucizi de la Mykrokephalon (1176)⁶. Și, deopotrivă, este plină de interes redacția, din aceeași etapă istorică, a Gestelor ungare, opera anonimului notar al regelui Bela al III-lea, unde vechiul voievodat românesc al Ultrasilvaniei ocupă un rol atât de însemnat.

Raportul bizantino-ungar s-a menținut tot atât cât și domnia lui Manuel Comnenul. La vestea morții sale (24 septembrie 1180) trupele regelui Bela al III-lea ocupau Dalmația, iar când, în primăvara anului 1182, vechiul pretendent Andronic Comnenul a uzurpat puterea în Bizanț, forțele ungare s-au pus în mișcare spre capitala imperiului. Aliați cu sârbii marelui jupan

³ N. Iorga, *Essai de synthèse de l'histoire de l'humanité*, vol. II, Paris, 1927, p. 322.

⁴ V. Gyula Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970, p. 81—83.

⁵ Concluziile cele mai plauzibile la G.G. Litavrin, *Vlăhi vizantiskih istocinikov X—XIII vv.*, în *Yugovostocinaia Evropa v srednie veka*, Chișinău, 1972, p. 162—163.

⁶ Gyula Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise. Seconde moitié du XIIe siècle*, în *Studia Byzantina*, Budapesta, 1967, p. 309—310.

Ștefan Nemanja, ungurii au ocupat în anii 1182—1184 un întins teritoriu de la Belgrad, pe valea Moravei până la Nayssos și însăși Sardica (Sofia)⁷.

Simultan Bizanțul uzurpatorului Andronic Comnenul a fost atacat de corpul expediționar normand condus de regele Siciliei Wilhelm al II-lea (1166—1189). Era materializarea alianței politico-militare și matrimoniale a monarhului normand al Italiei de Sud cu împăratul Frederic I Barbarossa încheiată la 29 octombrie 1184 și al cărui scop, nemărturisit, era desființarea puterii basileilor. Flota normandă a debarcat un important contingent pe țărmurile albaneze sub cetatea Dyrrachion (Durazzo/Durres), cucerită la 6 iunie 1185. După stabilirea acestui cap de pod trupele normande s-au angajat pe antica Via Aegnatia în vreme ce flota, dublând capul Matapan a ajuns până la Thessalonic (15 august). Atacat mai bine de o săptămână de forțele terestre ale regelui Wilhelm, blocat de flota inamică, al doilea oraș al imperiului a fost cucerit (24 august). Odată cu căderea și a Serresului sub normanzi răscoala nobilimii și a plebei bizantine izbucnea la Constantinopol; ultimul împărat al dinastiei Comnenilor, Andronic I, sfârșea masacrat (12 septembrie 1185)⁸.

Printr-una din acele surprinzătoare răsturnări de situație, înaintarea până atunci nestăvilită și de aceea mult prea încrezătoare a normanzilor a fost frântă de forțele bizantine conduse de Alexios Branas (bătăliile de la Mosynopolis și Dimitritza, 7 noiembrie 1185). Dar atacul concomitent al oștirii sultanului de Iconion asupra themei Tracesienilor la frontiera răsăriteană, anatoliană a imperiului nu putuse fi oprit decât prin plata unui tribut anual⁹.

Din tabăra armatei bizantine de la Kypsela, noul împărat, Isaac Angelos și consilierii săi au negociat de asemenea și cu regele Bela al III-lea. În schimbul recunoașterii anexării Dalmației la regatul Ungariei, curtea arpadiană ceda Bizanțului ținuturile cucerite în bazinul Moravei, devenite dota principesei Margareta, fiica regelui Bela al III-lea, ce urma să fie căsătorită cu basileul Isaac al IV-lea¹⁰.

Acum s-a produs demersul fraților români Petru și Asan, reprezentanți ai afirmării politice a neamului lor. Conjunctura era deosebit de prielnică pentru că dacă invazia normandă suscitase un reviriment militar, celelalte agresiuni fuseseră demontate prin acorduri politice și cesiuni.

Dar pentru înțelegerea mai deplină a anvergurii mișcării românești este necesară, deopotrivă, o analiză a evoluției interne a Imperiului bizantin în acel sfârșit de secol al XII-lea.

Marea politică a lui Manuel I Comnenul estompase criza profundă a societății bizantine cuprinsă de un accentuat proces de transformare, în cadrul a ceea ce marele bizantinist Gheorghe Ostrogorsky caracteriza drept regimul nobilimii militare¹¹. A doua jumătate a secolului al XII-lea înfățișează pe de-o parte proliferarea fără precedent a posesiunilor nobiliare con-

⁷ *Codex Diplomaticus Arpadianus*, ed. G. Wenzel, vol. VI, Pest, 1867, p. 486—487. Pentru raportul general de forțe și ideologiile în acțiune vezi mai recent Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea*, București, 1993, p. 11—12.

⁸ N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, vol. III, Bucarest, 1934, p. 81.

⁹ Nicetas Choniates, *Istoriit*, în *FHDR*, vol. III, p. 252, 253.

¹⁰ *Ibidem*, p. 254, 255; Gyula Moravcsik, *op. cit.*, p. 312—313.

¹¹ Georges Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin*, trad. J. Gouillard, Paris, 1956, p. 373—440.

ferite sub formă de *pronoia* în schimbul serviciului militar, pe de altă sâracirea accelerată a stării producătoare. După Ostrogorsky sistemul pronoiar marchează decisiv feudalizarea societății bizantine¹². Cert este că în a doua jumătate a secolului XI curentul spre cariera armelor devine irezistibil; după același Nicetas Choniates „oricine voiește să fie soldat: unii lasă acul pentru că doar cu grea trudă el produce mijloacele cele mai trebuincioase vieții; alții părăsesc grajdurile, alții se șterg de praful cărămizilor, alții de funinginea fierărilor și cu toții aleargă la recrutori, dăruindu-le un cal persan sau câțiva bani de aur, și imediat erau înrolați în armată”¹³. Dacă încercarea de reacție prin teroare a uzurpatorului Andronic Comnenul (1182–1185) izbutise o temporară îndiguire a abuzurilor administrației și mai ales a fiscului în provincii, cu atât mai gravă va fi fost revenirea la excesele trecute, sporite de noile sarcini ale statului încălcat de armatele străine.

Sub aceste unghiuri de vedere, simultane și complementare, ale evoluției interne și a conjuncturii internaționale judecata asupra mării revolte a fraților români Petru și Asan se deslușește mai limpede.

Românii reprezentați de cei doi frați se supun firește generalei atracții spre cariera militară, pavază împotriva asupririi fiscale și împilării nobiliare. Dar aici este doar o fațetă a complexe geneze a revoltei. Miezul ei stă totuși în personalitatea, bicefală și aparent enigmatică a conducătorilor ei. Petru și Asan nu se încadrează definiției dată de Nicetas Choniates mărunților solicitanți ai recrutorilor pentru armata imperială. Cei doi frați se înfățișează dintru început ca exponenți ai acelora care „încredințați de inaccesibilitatea ținutului / în care locuiau / și, bizuindu-se pe fortărețele / lor / care sunt și foarte numeroase și ridicate pe stânci abrupte, s-au sumețit și altă dată împotriva romeilor”¹⁴.

Peisajului montan împânzit de fortificații îi corespundea în planul social al vremii emergența seniorială; feudalizarea. Este capătul unui drum mai lung, căci conducătorii românilor din cuiburile lor muntene sfidaseră și în trecut autoritatea bizantină. Deja Anna Comnena amintise pe vlahii minunați cunoscători ai trecătorilor Balcanilor orientali în vremea invaziei cumane din anul 1094, și tot ilustra scriitoare consemnase numele lui Pudilă, un conducător al românilor, adăugându-i titlatura de *ekkritos* (ales)¹⁵.

Audiența și vehemența lui Petru și Asan la însăși curtea bizantină și în fața chiar a împăratului se întemeia pe tăria munților și puterea neamului lor la capătul unei evoluții seculare, documentar sesizabilă. Imaginea se depărtează mult de aceea a unor umili suplicați din rândul păstorilor valahi. Cei ce se înfățișează la curtea bizantină sunt trimișii seniorilor cu turme bogate și cetăți de refugiu în munții Haemus¹⁶ — nobilimea locală românească. Cererea complementară — acordarea, „prin carte împărătească”, a unui „domeniu cu ceva venit situat pe muntele Haemus”¹⁷ — sporește discrepanța. Interpretarea tradițională a cererii lui Petru și Asan drept o solicitare

¹² Idem, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.

¹³ Idem, *Histoire de l'Etat byzantin*, p. 416–417.

¹⁴ Nicetas Choniates, p. 254, 255.

¹⁵ Anna Comnena, *Alexiada*, în *FHDR*, vol. III, p. 114–115.

¹⁶ Cf. P.P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 218–219. V. anterior N. Iorga, *Histoires des Roumains et de la Romanité orientale*, [mai departe *HRRO*], vol. III, București, 1937, p. 109.

¹⁷ Nicetas Choniates, p. 254, 255.

personală pentru acordarea unei pronoia¹⁸ reflectă doar parțial realitatea și păcătuiește față de litera surselor. În fapt textul lui Nicetas Choniates nu conține cuvântul *pronoia*, atât de caracteristic sistemului fenciar bizantin al vremii.

Χρῖον, termenul folosit de istoricul bizantin și tradus uneori prin *domeniul*¹⁹, are deasemeni sensurile de *ținut*, *țară*. Că acestea din urmă trebuie preferate o dovedește însuși explicația lui Nicetas Choniates, potrivit căreia românii sub Petru și Asan se ridicaseră la luptă pentru a dobândi „ce cra al lor”, anume „toparhia Moesiei”²⁰. Precizarea capabilă să lumineze într-o chestiune a originilor și direcțiilor mișcării românești declanșate în anul 1185 sub Petru și Asan, a constituit, dimpotrivă, izvorul unei controverse istoriografice perpetuate până astăzi.

Știința istorică românească reprezentată mai întâi prin ctitorul criticii actuale a izvoarelor, Dimitre Onciul, a optat pentru plasarea „Vlahiei lui Asan” la nord de Dunărea de Jos²¹. Temeiul era mai cu seamă cunoscuta relatare a lui Willem van Ruysbroeck din anul 1253 în care „Vlahia lui Asan”, tributară atunci tătarilor, era situată, după interpretarea lui Onciul, între Ungaria și Bulgaria. Se mai adăugau, subliminal aproape, nevoia de a da o explicație organizării statale și eclesiastice românești cu vădite influențe imperiale bulgare și absența — este drept modernă — a populației românești în Balcanii orientali. „Nenorocita poticneală” a lui Onciul, caracterul neprobatoriu al surselor invocate au fost relevate de Bogdan Petriceicu-Hașdeu (1898)²².

În sfârșit, A.D. Xenopol, în pagini de polemică aspră cu Robert Roesler și Pál Hunfalvy, considera că nu se poate vorbi de românii din Moesia în cazul mișcării lui Petre și Asan, ci de aceia din întreaga peninsulă Balcanică și, cu precădere cei din „părțile sud-balcanice, unde se află și astăzi un puternic element românesc”²³. Cât despre populația romanică din Moesia istoricul ieșean socotea că a dispărut din secolul al VII-lea, odată cu invazia bulgară. Xenopol respingea astfel cu bună știință teza complementară a teoriei roesleriene prin care popularea românească a ținuturilor nord-dunărene s-ar fi produs prin emigrare din Moesia, după revolta fraților Petru și Asan, astfel „imigraționistii” explicând și „bulgarizarea” împărăției Asăneștilor și apariția statelor românești carpato-dunărene. Fără să-și dezvăluie vreodată motivele, aprehensiunile lui Xenopol avuseseră o influență decisivă asupra interpretărilor și construcțiilor istorice ale lui Nicolae Iorga. Totuși prima și monumentală sinteză *Geschichte des Rumänischen Volkes in Rahmen seiner Staatsbildungen* (1905), apariție singulară în opera sa, plasează odată stăpânirea românească și în „regiunea dintre marele fluviu și Haemus”²⁴. Per-

¹⁸ F.I. Uspenskij (1883), V. Zlatarski (1934), G. Ostrogorsky, *op. cit.*, p. 426, Alexandru Elian, N. — Ș. Tanașoca, în *FHDR*, vol. III, p. 255, n. 37.

¹⁹ *FHDR*, vol. III, p. 255.

²⁰ Nicetas Choniates, p. 258, 259.

²¹ Dimitre Onciul, *Originile principatului Țării Românești*, în *Scrieri istorice*, ed. Aurelian Sacerdoțeanu, vol. I., București, 1968, p. 605.

²² B. Petriceicu-Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, ed. Grigore Brâncuș, vol. IV, *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile statului Țării Românești. 1230 — 1380*, București, 1976, p. 677—678.

²³ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ed. IV-a, vol. I, ed. V. Mihăilescu-Bârliba, București, 1985, p. 462.

²⁴ N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelca, București, 1985, p. 107.

sistența romanității pe aceste meleaguri se punea însă în cu totul alți termeni decât a aceleia din Pind, deși Iorga rămânea descumpănit de baza etnică pe care ar fi putut-o afla tocmai în Macedonia, Tesalia și până la Dyrrachion răscoala comitopolilor bulgari²⁵. Cu intuiția sa, cu totul ieșită din comun, la acest început cel mai mare istoric al românilor surprinsese corect datele esențiale ale chestiunii. În pofida descoperirii „Vlașcăi de la Drâstor” — regiune de veche autonomie românească — judecata definitivă a lui Nicolae Iorga situează centrul mișcării lui Petru și Asan în Thessalia, ținut cu „un regim bine delimitat având privilegiile seculare”²⁶.

Între abia amintitele concluzii ale lui N. Iorga, un punct de vedere cu totul diferit a fost exprimat de doi filologi și istorici, savanții români George Murnu și Alexandru Philippide. În studiul său special *Românii din peninsula Balcanică* (1906) și ulterior în *Românii din Bulgaria medievală* (1939)²⁷, Murnu conchide pe temeiul analizei textului lui Nicetas Choniates că românii angrenați în revolta fraților Petru și Asan locuiau „în grupări de mase impunătoare, foarte conservatoare și organizate” „în deoscbi” „munții Bulgariei de răsărit” dar și „mai departe spre nord-vestul peninsulei, dincolo de Balcanii apuseni, adică pe toată întinderea de vest a Bulgariei”. Extinderea din urmă era declarată determinată de expresia hrisobulului basileului Vasile al II-lea „Bulgaroctonul” din anul 1020 referitor la vlahii așezați peste tot cuprinsul Bulgariei²⁸. Cercetările lui Alexandru Philippide (1916, 1925)²⁹ l-au condus la ideea că Moesia unde Choniates plasează desfășurarea răzvrătirii, „Moesia Inferior” se poate transpune, într-o geografie modernă, Bulgariei dintre Dunăre și Balcani și ambelor versante ale Balcanilor.

Argumentele lui Murnu și Philippide, reluate într-o expunere sistematică a surselor, au fost folosite de C.C. Giurescu (1931)³⁰ în polemica sa cu N. Iorga, fără ca să fi fost aduse precizări suplimentare. Ele fuseseră exprimate totuși de geograful Constantin Brătescu încă din 1919; *Vlahia lui Asan*, *Vlahia Albă* menționată de călători occidentali fiind o țară aparte, locuită de români și suprapunându-se Bulgariei răsăritene, de lângă marea Neagră, și Dobrogei³¹.

Autoritatea lui C.C. Giurescu a estompat precizările neobositului geograf și istoric al Dobrogei, astfel că astăzi, din întreaga discuție s-a impus plasarea, mai degrabă vagă, a *Vlahiei Asăneștilor* pe ambele versante ale muntelui Haemus (Balcani) de la marea Neagră în Serbia, extinzându-se spre nord până la Dunăre.

²⁵ *Ibidem*, p. 87.

²⁶ Idem, *HRRO*, vol. III, p. 109. Se reiau unele din argumentele din *Histoire des Roumains de la péninsule des Balkans*, București, 1919, p. 13–14.

²⁷ V. George Murnu, *Studii istorice privitoare la trecutul românilor de peste Dunăre*, ed. N.-Ș. Tanașoca, București, 1984, indeoscbi p. 193–198, 164–165, 168, 171–172.

²⁸ Vezi *FHDR*, vol. IV, p. 24, 25 cu o traducere întrucâtva diferită ca sens perifrizei lui George Murnu.

²⁹ Alexandru Philippide, *Barangii în istoria românilor și în limba românească*, în „Viața Românească”, I, 1916, p. 214–239; idem, *Originea românilor*, vol. I. Iași, 1925, p. 747–751.

³⁰ C.C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneștilor*, în „Lucrările Institutului de geografie al Universității din Cluj”, IV, 1931, p. 109–124.

³¹ C. Brătescu, *Nume vechi ale Dobrogei: Vlahia lui Asan, Vlahia Albă (1186–s. XIII)*, în „Arhiva Dobrogei”, II, 1919, p. 18–31.

Cu o singură excepție, notabilă întrucât este vorba de Gheorghe Brătianu. În cartea sa, nu îndeajuns intrată în circuitul științific, în pofida re-centei reeditări, — *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești* (1945) — ilustrul istoric atrăgea atenția că pasajul cunoscut al Istoriilor lui Nicetas Choniates despre începuturile răscoalei Asăneștilor conține o localizare foarte precisă a ținutului românesc „în partea de răsărit a munților Haemus, spre țărmul mării Negre”³². Ca și alte încercări de interpretare mai strânsă a datelor și aceasta a fost trecută cu vederea³³.

Și în acest caz discuția se impune a fi reluată de la sursa primară, opera, aici memorialistică, a lui Nicetas Choniates, obișnuitei exegeze adăugându-i-se reconstituirea specifică cercetării de istorie militară. Căci în restituirea desfășurării acțiunilor militare se află implicată localizarea pozițiilor părților în conflict. Excesele fiscului în „părțile Anhialosului”, în munții Haemus, determinaseră supplexul lui Petru și Asan în tabăra de la Kypsela. Apariția Anhialosului în textul lui Choniates nu poate fi întâmplătoare. Istoricul și memorialistul bizantin, trăitor atunci la curte, inclusese Anhialosul și împrejurimile în narațiunea sa, cel mai probabil întrucât prin portul pontic se exercitase presiunea fiscală imperială asupra muntenilor români din preajmă și tot din cetatea de pe țărmul de nord al golfului Burgas ajunseseră la Constantinopol și în tabăra basileului știrile despre răzvrătire. Cea dintâi acțiune militară românească vizează Preslavul. Situată pe versantul nordic al Balcanilor Mici, pe cursul superior al Kamčijeji, „cetate străveche, toată de cărămidă arsă și cea mai întinsă din cele de prin părțile Haemusului”³⁴, Preslavul reprezenta, de bună seamă, un puternic centru administrativ și militar bizantin. Dacă răsculații s-au îndreptat mai întâi asupra-i înseamnă că baza lor nu era prea îndepărtată și, mai mult, că înalta fortificație reprezenta pentru ei și în mijlocul ținutului locuit de ei simbolul proximal al puterii opresive.

Operațiile militare următoare, capabile de a fi transpuse cartografic după textul Istoriilor lui Choniates, circumscriu destul de lămurit ținutul românesc. Forțele revoltei, înmulțite cu mercenarii „sciți”, atacă zona Agathopolisului pe malul mării Negre în primăvara anului 1187 și nu departe de Beroe (azi Stara Zagora) pe versantul meridional al Balcanilor. Nu lipsita de maliție remarcă a lui Nicetas Choniates despre desfășurarea campaniei, văzută de bizantini — „când împăratul alerga spre Agathopolis ca să-i oprească pe barbari în năvălirile lor, ei jefuiau satele cele mai apropiate de Filipopole”³⁵ — contribuie și ea la delimitarea ținutului românesc din care a pornit revolta. Și cum mai sunt amintite lanurile cu clăile de grâne pârjolite de soldații împăratului și Istrul apropiat, la nordul căreia se refugiaseră la clipa de cumpană Petru și Asan, se poate identifica pe teren cu îndestulată siguranță ținutul românesc drept masivul Balcanilor Mici și largul lor piemont septentrional, Deliormanul, coborându-se până la valea Dunării de Jos din preajmă.

³² Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 63.

³³ Raliindu-se concluziilor lui C.C. Giurescu, N.-S. Tanașoca, *Din nou despre genea și caracterul statului Asăneștilor*, în RdI, 34, 7(1981), p. 1307.

³⁴ Nicetas Choniates, p. 256, 257.

³⁵ *Ibidem*, p. 264, 265.

Deplasările de forțe se desfășoară pe un teatru de acțiuni militare aproape identic celui descris de Anna Comnena pentru evenimentele de la sfârșitul secolului al XI-lea în care românii, localnici, joacă un rol notabil. Axa acestui teatru de acțiuni este determinată de meridianul ce trece prin Dorostolon/Dristra, la răsăritul și la apusul căruia se situează cetățile Preslav, Anhialos, Lardeea, Beroe și care intersectează Balcanii Mici în preajma pasurilor Verbița (Verbica) și Aidos.

Deopotrivă cu relevarea uneia dintre permanențele istoriei militare — permanență determinată în largă măsură de „funcționarea” culcuorului stepelor nord-pontice cu terminalul tocmai la Dunărea de Jos, la vadul Dorostolonului — se impune constatarea continuității prezenței românești pe meleagurile teatrului de acțiuni nord-est balcanic.

Dar alături de localizările posibile datorită dinamicii evenimentelor ostășești, textul esențial al lui Nicetas Choniates mai oferă indiciul unei structuri spațiale, administrativ-militare: Moesia. În marea discuție asupra caracterului arhaizant al lexicului istoricilor bizantini trebuie adăugată și indicația geografică a lui Nicetas Choniates despre ținutul revoltei românești — „toparhia Moesiei”. Un manuscris al Istoriilor, parafrază neogreacă din secolul al XIV-lea, înlocuiește termenul arhaic cu „întreaga Zagoră”³⁶, nomenclatură regăsită și în textul de bază fără determinativ — „Zagora”³⁷.

Persistența toponimului Moesia este într-o largă măsură explicabilă prin îndelungata funcționare a unității sau unităților administrative imperiale romane cu acest nume. Ceea ce nu s-a observat însă este că aria primară a revoltei conduse de Petru și Asan — așa cum o conturează reconstituirile de istorie militară — suprapune îndeaproape limitele *Moesiei Secunda*, ultima, cea mai târzie dintre diviziunile administrative ale Imperiului roman târziu și romano-bizantin. Frontiera provinciei — după o suită întreagă de cercețări, între care un merit deosebit și-au câștigat regretatul profesor Radu Vulpe și savantul bulgar Boris Gerov³⁸ — pornea de pe valea Dunării urcând râul Vid până pe culmile Haemusului și urma pe acestea până la Pont către capul Emona (Emine): cea despărțitoare de Scythia urma la apus traseul drumului de la Tropaeum la Dionysopolis, reunind malul Istrului din preajma lacului Oltina cu țărmul maritim la sud de Geranea (Ecrene). Autoritatea legatului Moesiei Secunda se întindea în secolul al III-lea, cu mare probabilitate, asupra pasurilor muntelui Haemus.

Dar ceea ce trebuie cu precădere subliniat este excepționala coincidență între frontiera sudică a ținutului revoltei lui Petru și Asan cu aceea a provinciei romane Moesia — în fapt cu linia Jirecek-Skok, limita sudică a latinității balcanice. Altminteri spus, în chip cu totul remarcabil, *țara românilor Petru și Asan se suprapunea perfect romanității moesice antice*³⁹. Mai mult, extinderea sud-estică a vlahilor spre Bizya (Viza) și până în marginea Constantinopolului, dezvăluită de istoricul bizantin Georgios Pachymeres (1242-cca. 1310), corespunde unei binecunoscute zone de romanitate thracică⁴⁰.

³⁶ *Ibidem*, p. 258, 259.

³⁷ *Ibidem*, p. 266, 267.

³⁸ V. Mihail Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 34–40.

³⁹ Pentru romanizarea Moesiei v. Boris Gerov, în *GSUIFF*, 47, 1950–1951, p. 17–120; 48, 1952–1953, p. 307–411.

⁴⁰ *Georgios Pachymeres*, în *FHDR*, vol. III, p. 448, 449; Alexandru Philippide, *op. cit.*, p. 40–41.

Este iarăși notabil că în marea tentativă bizantină din primăvara anului 1188 de întoarcere prin vest a munților Balcani, cea dintâi rezistență a forțelor lui Petru și Asan a fost întâmpinată la Lovitzon (Lovec, Lovcea), la cca. 40 km est de râul Vid, vechea frontieră apuseană a Moesiei Secunda.

Fără a mișcra efectele deplasărilor de populație provocate de invaziile slave, bulgară, pecenege, sau patronate de însăși curtea bizantină din considerente strategice, se impune totuși concluzia dăinuirii romanității moesice. Biruitoare în secolul al XI-lea în procesul asimilării slavilor și în cel de-al XII-lea a turcicilor, romanitatea din nord-vestul balcanic a stat la temelia Munteniei românești sud-dunărene în care s-a aprins revolta lui Petru și Asan.

Temeinicele determinări antropologice întreprinse în nord-vestul Bulgariei și sintetizate recent⁴¹ reflectă și ele convingător—prin *predominanța în zonă a mediteraneenilor*, însemnata componentă nordică est-baltică și secundarele influențe asiatice—procesul antropogenetic local. Penetrația slavă în peninsula Balcanică, repartitia geografică a sclavinii și apoi invazia bulgară nu au putut modifica esența etnică și civilizația ținutului balcano-dunărean⁴².

Permanența structurii antice, în substratul căreia se află locuirea getică a ținutului Dunării de Jos, îngăduie o perspectivă nouă și asupra altui pasaj al Istoriei lui Nicetas Choniates. Covârșiți de înaintarea armatei basileului Isaac Angelos în vara anului 1186 cei doi frați români au trecut la nordul Dunării unde „s-au unit cu sciții din vecinătate”⁴³. Apoi „după ce au înrolat de acolo în voie, o mare mulțime de aliați, se întoarseră în patria lor, în Moesia”, asigurându-și controlul asupra întregului ținut și pregătind o contra-ofensivă peste Balcani, prin Poarta de Fier (Demir Kapu, azi Dobrol) spre Constantinopol⁴⁴. Faptul că planul de acțiune avea în vedere traversarea munților prin Poarta de Fier denotă că „sciții” veneau probabil dinspre sectorul dunărean cel mai apropiat cuprins între Călmățui și Mostiște, poate traversând fluviul prin vadul Zimnicci. După o variantă păstrată la Veneția a textului lui Nicetas Choniates, „sciților” solicitați de frații Petru și Asan li s-au adăugat și „bordonii”, înfățișați drept o ramură a „taurosciților”⁴⁵.

În puzderia de necunoscute, demersul de geografie istorică propus îngăduie totuși precizarea că zona retragerii fraților Petru și Asan, acolo unde li s-au alăturat „sciții”, corespunde ținutului transdunărean al aceleiași Moesia Secunda, mărginită la nord, după toate probabilitățile, de „brazda lui Novac”⁴⁶. Dar dacă romanitatea sud-dunăreană își află suportul în convergentele mărturii ale atâtor izvoare, apropierea de realitățile etnico-politice din pădurile, stepele și platourile străbătute de Călmățui, Vedea, Burdea, Teleorman, Glavacioc, Neajlov, Argeș, Sabar, Ciorogârla, Ilfov este mai puțin lesnicioasă.

⁴¹ Cf. Petăr Boev, Neli Kondova, Slavco Colakov, *Données anthropologiques sur la population médiévale dans la Bulgarie de nord-est*, în *Dobruđa. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 208—219. Concluziile de la p. 218—219 sunt însă în vădit dezacord cu datele prezentate.

⁴² V. pentru comparație cu evoluția etno-culturală a Peloponezului P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, Dumbarton Oaks Papers, 5, 1950.

⁴³ *Nicetas Choniates*, p. 258, 259.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 258, 259; 338, 339.

⁴⁵ *IIR*, vol. XII (Brodnici), p. 41 (după Th. Uspensky); cf. Petre Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978, p. 115 n. 556.

⁴⁶ Cristian Vlădescu, în *SMMIM*, 10, 1977, p. 79—88; 11, 1978, p. 153 — 165; 12, 1979, p. 146—162; cf. Mihail Zahariade, *op. cit.*, p. 37—40.

„Sciții” lui Nicetas Choniates, acei „săracani, îmbrăcați în blănuri grosolane dar foarte războinici, viața lor e jafal și disprețuiesc cu totul moartea; drept echipament de luptă au tolba atârnată la șold și arcul încordat; iar la vreme de luptă, călăresc, strigă și săgetează în același timp /.../; și de același cal sunt hrăniți și purtați”⁴⁷ — erau, după opinia generală, cumanii⁴⁸

Ceea ce pentru scriitorii bizantini era mai degrabă informația Scythie nord-dunăreană căpătase, în diplomația și istoriografia occidentală și central-europeană, contururile unei Cumanii. Două surse, Cântecul de jale (Carmen miserabile) al canonicului Rogerius de Oradea din vremea invaziei mongole (1241—1242) și diploma pentru cavalerii Ioaniți (1247) mărginesc această Cumanie extracarpatică între codrii Bucovinei și cursul inferior al râului Olt⁴⁹. Descoperirile de morminte și materiale arheologice, toponimia atribuite cumanilor confirmă, în linii mari, aria de răspândire pe pământul românesc a hoardelor cumane⁵⁰.

În momentul în care cumanii au fost implicați în mișcarea condusă de Petru și Asan prezența lor la Dunărea de Jos dura de peste un secol. Patru generații de cumani trăiseră în preajma comunităților autohtonilor. Dacă față de interpretarea poate prea categorică a relațiilor româno-cumane drept o „simbioză” (N. Iorga)⁵¹ în ultima vreme se manifestă o reacție nu mai puțin hotărâtă⁵², totuși împrejurările și caracterul legăturilor inițiate de Petru și Asan cu migratorii turanici la finele secolului al XII-lea pot contribui la o înțelegere mai apropiată a secolarului contact etnic în discuție.

Termenii izvoarelor bizantine referitoare la colaborarea militară româno-cumană — „unirea” cu „sciții” vecini, „înrolarea” dintre ei de Petru și Asan „în voie” a unei „mari mulțimi de aliați” (καὶ τοῦς Σκύθαις συμμίζαντες, πλεῖστου ἐκεῖθεν συμμαχικόν καὶ ὡς ἡρωϊκὸν στραταλονόησαγτες)⁵² reflectă mai degrabă un raport invers celui îndeobște acceptat. Nu pare a fi vorba de dominația sălbaticilor călăreți turanieni asupra modeștilor sedentari localnici, ci, dimpotrivă de subordonarea migratorilor față de societatea autohtonă. Episodul capturării valorosului șef „barbar” „Lazaros”, petrecut cu patru decenii mai înainte, în vremea luptelor corpului de oaste al basileului Manuel Comnenul la nord de Dunăre, în zona „muntelui Tenuormon”, indică fie o alianță militară româno-cumană, fie creștinarea unora din căpeteniile turanice, fie, în sfârșit, ascendentul autohtonilor asupra migratorilor⁵³. O asociere militară nord-dunăreană a românilor și „sciților” este evocată de însuși Nicetas Choniates în cursul evenimentelor din primăvara anului 1199. Și nu este de prisos a aminti, deși la distanță de patru generații, o diplomă a magistrului Ladislau, profesor în medicină și științe, prepozitul bisericii din Titel, comite al capelei regelui Ungariei la 1325, prin care vesteja purtarea fiului contelui cuman Parabuh, glorificator al puterii voievodului român

⁴⁷ Nicetas Choniates, p. 340—341.

⁴⁸ Pentru cumani v. Petre Diaconu, *op. cit.*; I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, f.d.; Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982.

⁴⁹ DRH. D, vol. I, p. 23, 26; IIR, vol. V, p. 72.

⁵⁰ Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 14—21; Victor Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII*, Iași, 1985, p. 110—125, 177.

⁵¹ N. Iorga, *HRRO*, vol. III, p. 68—74; ideea fusese avansată de W. Thomaschek.

⁵² Nicetas Choniates, p. 258.

⁵³ Ioannes Kinnamos, *Epitoma*, în *FHDR*, vol. III, p. 234, 235; P. S. Năsturel, *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în „Byzantina”, I, 1969, p. 170—175 și G. G. Litavrin, *op. cit.*, p. 163.

Basarab I în dauna prestigiului propriului suveran, Carol I Robert d'Anjou⁵⁴. Este oare îndrăzneală presupunerea că retrași dinaintea invaziei mongole în regatul Ungariei cumanii, sau măcar vârfurile nobilimii lor păstrau un atașament tradițional voievozilor români din „Cumania”?

Oricum, trebuie din nou subliniat că sub nomenclatura popoarelor folosită de scriitorii bizantini se ascund nu atât etniile cât originea teritorială a diferitelor neamuri ce străbat istoria imperială. „Sciții” lui Nicetas Choniates provin din Scytia, într-un peisaj de fantomatice provincii antice, resuscitate de cultura clasică a istoricilor Bizanțului, localizabile totuși pe teren. Astfel „sciții” erau cei veniți din Scythia, în secolul al XII-lea de obicei invadatorii cumani. Dar în aceeași măsură putea fi „scit” un locuitor de alt neam al ținutului de la nord de Dunărea de Jos, unde, pe vremurile lui Herodot, începea Scythia.

Bordonii, cuprinși de varianta venețiană a Istoriilor lui Nicetas Choniates între aliații nord-dunăreni ai revoltei lui Petru și Asan, au fost identificați îndeobște cu brodnicii, ceea ce sporește încărcatul dosar al acestei vechi probleme istoriografice. Diplome regale arpadiene din anii 1222, 1254 și bule papale date la 1222, 1227, 1231 situează în vecinătatea Cumaniei, la răsărit de hotarul ce reunea izvoarele Bârsei cu Dunărea, țara Brodnicilor⁵⁵. Întrucât baza de acțiune a „sciților” aduși în sprijinul revoltei lor de Petru și Asan în toamna anului 1186 se poate încadra cu probabilitate în sectorul danubian dintre Călmățui și Mostiște, confluența cu brodnicii se va fi produs tot aici. Într-o reconstituire mai largă pe temeiul desfășurărilor politico-militare „fruntariile brodnicilor” („terminos Prodnicorum”) ar începe de la răsărit de vărsarea în Dunăre a Argeșului, căci Dâmbovița, afluentul celui dintâi, constituie un hotar natural între izvoarele râului Bârsa și Dunăre — direcția de expansiune indicată cavalerilor teutoni de diploma regelui Andrei al II-lea al Ungariei din 1222⁵⁶. Nicolae Iorga cu mirabila sa putere de conexiune a risipitelor date despre brodnici, a participării românești la evenimentele militare nord dunărene ale domniei lui Manuel I Comnenul, a semnificației istorice a toponimelor, a identificat „terra Brodnic” cu Vlașca⁵⁷. Aceasta cu atât mai mult cu cât versiuni târzii ale amintitei diplome înlocuiesc „hotarele brodnicilor” cu „hotarele vlahilor”⁵⁸. Dacă brodnicii sunt oamenii de la vadurile râurilor muntene, organizarea lor poate fi pusă în legătură și cu valea Mostiștei, a *podurilor*. Faptul că textul codicelui venețian al Istoriilor lui Nicetas Choniates înfățișează pe „bordonii” drept „o ramură a taurosciților”, evocă fie o încercare de localizare a scriitorului bizantin, fie procesul de asimilare românească a unor triburi slave originare din Podolia⁵⁹. Ar înclina spre această din urmă interpretare și precizarea textului bizantin de la Veneția că auxiliarii lui Petru și Asan „își trag originea din bordonii”.

⁵⁴ DRH, D, vol. I, p. 37–38.

⁵⁵ IIR, vol. XII, p. 42–46, 48–54, 65–70, 72–78.

⁵⁶ DRH, D, vol. I, p. 1–4.

⁵⁷ N. Iorga, *op. cit.*, p. 133. Pentru originea română v. Pál Hunfalvy, *Die Rumänen und ihre Ansprüche*, Wien-Teschen, 1883, p. 83.

⁵⁸ Hurmuzaki-Densușianu, I, p. 77. Dimitre Onciul, *op. cit.*, p. 693.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 694; cf. Alexandru Boldur, *Istoria Basarabiei*, vol. I, Chișinău, 1937, p. 111–119, 125–132, idem, *Țara Brodnicilor într-o lumină nouă*, în RA, XXXVII, 2, 1975, p. 191–197; cf. Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei*, Sec. IV–XIII, București, 1958, p. 146–159 pentru care brodnicii erau — firesc atunci — triburi slave.

Se poate așadar conchide că receptarea nord-dunăreană și ajutorul dat de acolo revoltei conduse de Petru și Asan s-au datorat mediului românesc — unde atât cumanii cât și brodnicii trăiau și căruia i s-au asimilat. Apetența cumanilor la formele civilizației creștine, constanta lor asociere la acțiunile militare românești și practic încetarea invaziilor lor sunt corolarul acestei încheieri.

Desfășurarea în anii 1185—1188 a mișcării fraților români Petru și Asan relevă, deopotrivă cu valoarea militară a neamului din care-și trăgeau obârșia și personalitățile remarcabile ale celor doi conducători. Escaladarea revoltei, trecerea de la negocierile diplomatice cu însăși curtea imperială bizantină la organizarea insurecției armate a românilor îi recomandă pe Petru și Asan drept consumați cărmuitori de oameni. Ruptura spectaculoasă a negocierilor, provocată de un membru al familiei basileului Isaac al II-lea, crea premisele unui război drept. Spre deosebire de vechea familie domnitoare, a Comnenilor, cu posibile origini românești ⁶⁰, noua dinastie a Angelilor rupea legătura preponderent militară cu mândrii locuitori ai Balcanilor, ai anticei *Moesia Secunda*.

Pentru Petru și Asan premisele războiului drept cu proaspătul monarh constantinopolitan nu erau însă suficiente. De la rezistența pasivă a populației oprimată, brutalizată și stoarsă dincolo de marginile legii de o administrație coruptă și până la răscoală, pasul era, desigur, foarte mare. Popor cu mult prea răbdător, românii „se codeau și fugeau de răscoală” ⁶¹. Aici se vedește rolul esențial al celor doi frați, Petru și Asan. Înalta conștiință a dreptății lor, capacitatea de a-și câștiga mai întâi familiarii iar apoi masele din ce în ce mai largi îi apropie de propovăduitorii marilor mișcări medievale. Buni cunoscători ai oamenilor, ai nevoilor, spaimelor și puterilor acestora, Petru și Asan au știut să creeze o opinie publică, să pregătească, să declanșeze și să conducă marea revoltă.

Cea dintâi izbândă este însăși eliberarea propriei lor conștiințe din zăgăzurile impuse de biserica Bizanțului imperial. Înscenarea translației marelui mucenic Dimitrie din cetatea Thessalonichului în biserica nou construită în Haemus printre ai lor, agitația mereu sporită a adepților fanatizați ai răscolei eliberatoare erau menite să provoace ridicarea „neamului bulgarilor și al vlahilor”. Menționarea aici pentru prima dată a bulgarilor într-o succesiune de evenimente unde românii fuseseră singurii pomeniți, nu este întâmplătoare sub pana unui istoric de talia lui Choniates. Două secole nu șterseseră cu totul amintirea cumplitei represiuni bizantine în care sucombaseră ultimele vestigii ale primului țarat bulgar. Biserica Bizanțului biruitor domina încă bulgarii și doar un miracol ar fi putut rupe zăgăzul impus. Abili mănuiitori de conștiințe frații Petru și Asan au acționat asupra mentalului colectiv al bulgarilor mai întâi și al românilor apoi. Se regăsește aici ceva din creștinismul adânc, propriu al românilor, dar ale cărei tradiții atât de vechi și populare erau cu mult mai puțin impresionate de ierarhia ecleziastică a Imperiului bizantin de pretenție romană. Astfel se înțelege cum cei doi frați români au îndrăznit să mașineze miracolul pentru a smulge din letargie mai ales pe bulgari.

Dar mișcarea a izbucnit și izbândit la început, așa cum era de așteptat, în ținutul est-balcanic locuit mai ales de români.

⁶⁰ George Murnu, *Originea Comnenilor*, în op. cit., p. 152—156.

⁶¹ *Nicetas Choniates*, p. 256, 257.

Ideologia politică a mișcării biruitoare întâmpină dintr-o dată între rândurile adânc meditatului scris al lui Nicetas Acominates din Chonai: „iar unul dintre cei doi frați își încinge capul cu coroniță de aur și-și meșterește și își pune în picioare încălțările stacojii”⁶². Autoritatea statală ce se instaura astfel în Muntenia balcanică era o monarhie de aparență bizantină. În mediul românesc, în fața grecității, ea nu putea avea decât o singură semnificație — aceea a transpunerii în realitate a tradiției imperiale romane. O sugerează însemnul puterii pe care îl adoptase Petru, „coronița” (ὁ στεφανίσκος) din aur — evidentă încercare de diminuare din partea lui Nicetas Choniates, dar cu totul altceva decât diadema (διάδεμα) basileilor bizantini ai vremii. Coronița lui Petru pare să resusciteze amintirea însemnelor împăraților Constantin I, Julian Apostatul, Theodosius cel Mare⁶³, perpetuată grație efigiilor monetare și monumentelor figurative din Pontul Stâng. Aceleași tradiții i se poate încadra cu probabilitate terminologia lui Nicetas Choniates referitoare la forma de organizare politică întemeiată prin revolta fraților Petru și Asan. Pentru istoricul bizantin contemporan stăpânitorul român al toparhiei Moesiei era „domnul Zagorei”⁶⁴. Deși mediată de cultura și ideologia politică proprie lui Choniates, concepția lui Petru despre stăpânire porcede din amintirea domnului, dominus — împărat al romanității antice la asfințit. Și pentru Ansbertus, cronicarul cruciadei împăratului Frederic I Barbă Roșie, Petru este un *domn*: „Kalopetrus, Blachorum dominus” („Petru cel Frumos, domnul românilor”)⁶⁵.

Într-o restituire impresionantă a tabloului alcătuit din culorile tuturor izvoarelor vremurilor Asăneștilor, Iorga socotea creația lor statală *imperială romană*, asemeni primului țarat bulgar, doar că acum cu o dinastie vlahă⁶⁶. Sugestivă, foarte tentantă prin imaginea strălucitoare impusă cititorului dornic de o definiție cuprinzătoare, explicația ilustrului savant acoperă, cu precădere, stadiul final al împărăției Asăneștilor.

După narațiunea lui Nicetas Choniates revolta românilor victorioasă „în patria lor, în Moesia” (1186/1187) a fost asociată, pe plan ideologic, cu încoronarea lui Petru. Ea simboliza concepția politică a noului stat românesc medieval — „toparhia Moesiei”. Rolul lui Petru în conducerea ideologică a mișcării, în strategia sa generală este subliniat de Nicetas Choniates. Pentru istoricul bizantin, cel indicat ca principal autor al răului era Petru, „omul cu adevărat stăpânit de demoni, cel care spre nenorocirea barbarilor, locuitori ai Haemusului, s-a născut și a crescut și a căutat spre răzvrătire, așa cum nu se cuvenea”⁶⁷. Petru va fi fost și inițiatorul marii acțiuni propagandistice în jurul venerației și popularității Sf. Dimitrie de la Thessalonic. După o epigramă — compusă de Theodor Balsamon la revenirea împăratului Isaac II Angelos din prima expediție împotriva românilor răzvrățiți (1186) — în casa lui Petru s-a găsit o icoană a Sfântului Dimitrie. Fără îndoială ea

⁶² *Ibidem*, p. 253, cf. traducerea de la p. 257.

⁶³ Jean Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, p. 18–20.

⁶⁴ *Nicetas Choniates*, p. 303.

⁶⁵ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, (mai departe HEFI), în *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, (mai departe MGH. SS), nova series, vol. V, ed. A. Chroust, Berolini, 1928, p. 69.

⁶⁶ N. Iorga, *op. cit.*, p. 111–112. V. și observațiile îndreptățite ale lui N.—Ș. Tanașoca, *op. cit.*, p. 1300–1302.

⁶⁷ *Nicetas Choniates*, p. 338, 339.

jucase un rol notabil în declanșarea revoltei, căci altminteri nu se explică ceremonia solemnă patronată de basileu cu prilejul aducerii icoanei la Constantinopol după încheierea campaniei⁶⁸. Deopotrivă cu remarcabila cunoaștere a psihologiei colective, a curajului în manipularea celor sfinte, Petru dovedește în aceste împrejurări o viziune de politică militară internațională cu totul ieșită din comun. Atunci când Sfântul Dimitrie se arăta în Balcanii orientali gata să patroneze mișcarea de eliberare românească, Thessalonichul, cucerit de normanzi, era oribil jefuit. Corelarea evenimentelor subliniază personalitatea lui Petru. Tot lui i se poate atribui, eventual, și încercarea de atragere la mișcarea patronată de marele mucenic Dimitrie a bulgarilor. Atragerea bulgarilor dovedindu-se inoperantă, el a înlocuit-o cu aducerea la sprijin a „sciților” nord-dunăreni.

Dacă Petru se remarcă în modelarea ideologică și stabilirea raporturilor externe ale revoltei izbucnite la 1185, rolul lui Asan, al doilea dintre frații români, este precumpănitor în conducerea militară. Istoricului Nicetas Choniates îi impune nu atât vitejia în luptă ci, într-o ierarhie de valori specifică marii moșteniri a antichității, strălucita iscusință în combinarea planurilor de acțiuni militare. Tocmai relatării campaniei din toamna târzie a anului 1187, cu extraordinarele schimbări ale obiectivelor vizate de răsculați între Agathopolis și Philippopolis, îi succeda în Istoriei caracterizarea lui Asan: „deosebit de isteț și foarte capabil să născocască ce era de folos în situațiile fără ieșire”⁶⁹. Este o recunoaștere cu atât mai prețioasă cu cât provine din tabăra inamică.

După trei ani de lupte insurecția românească din Muntenia Balcanilor orientali izbândise. Autonomia românească din Moesia sau Zagora, din ducatul Paristrion—al organizării administrative contemporane a Imperiului bizantin, autonomie favorizată de vechea dinastie a Comnenilor din considerente militare și, semnificativ, nord-dunărene și carpatice—s-a transformat într-un stat. După ce victoriile dintâi asiguraseră noua alcătuire politică, abia atunci românii „nu s-au mai mulțumit să poată păstra ce era al lor și să dobândească doar toparhia Moesiei, ci nu mai conteneau să aducă daune împărăției romeilor și să unească domnia misienilor și a bulgarilor într-una singură, așa cum fusese odinioară”⁷⁰. Judecata aparține evident lui Nicetas Choniates și, desigur, Curții bizantine căreia desfășurarea de până atunci a luptelor, extinderea ariei de acțiune a forțelor conduse de Petru și Asan, îi sugerau, în ambianța tradiționalistă, de testamente și vechi profeții, răsturnarea situației balcanice impuse de geniul lui Vasile al II-lea și restaurarea împărăției rivale, distruse de acesta. Este de bună seamă exagerat a se atribui celor doi frați români planul preconcept de a restabili țaratul bulgar numai pe temeiul evoluției acțiunilor lor militare care, *până la sfârșitul anului 1188 nu au avut altă bază decât vechea Moesie Inferior*.

Dar în aprehensiunile bizantine, după expresia dată de Nicetas Choniates, se află totuși o tradiție istorică, vrednică de cel mai profund interes — *participarea românească la vechiul stat bulgar desființat de Vasile al II-lea*. Afirmată în chip mai mult sau mai puțin lămurit de scriitorii bizantini ca și de

⁶⁸ Cf. Ivan Dujcev, *Proučvanija vurcha bălgarskoto srednovekovie*, în „Sbornik na bălgarskata Akademija na naukite i iskustva”, XLI¹, 1945, p. 48—49.

⁶⁹ Nicetas Choniates, p. 266, 267.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 258—261.

câțiva contemporani occidentali ⁷¹, ea dezvăluie un fragment din istoria românilor acoperit de aceleași „vremuri întunecate”.

Întrevăzut încă de la primele sale studii de George Murnu, luminat din cele mai nebănuite unghiuri, cu efecte din cele mai surprinzătoare, deși uneori iluzorii, de Nicolae Iorga ⁷², rolul românilor în statul bulgar, mai precis în țaratul de la Prespa și Ohrida al lui Samuel (969—1018) este firesc, pe măsura însemnătății elementului etnic romanic pe acele meleaguri. Privilegiile politice și religioase, existența autonomiei și episcopatului vlahilor dovedesc o disjunctie între destinele celor două neamuri și o soluție negociată de către români a finalului conflictului cu imperiul lui Vasile al II-lea.

Astfel, ideea restaurării de către răsculații de la 1185 a țaratului bulgar, temerea Curții bizantine mărturisită de Nicetas Choniates, este explicabilă. Numai cât revolta fraților Petru și Asan, nepornind din ținuturile Macedoniei și Thessaliei, nu putea avea în arsenalul ei ideologic tradiția statului lui Samuel, ci vechea concepție romanică și românească a domnului-împărat.

Evenimentele desfășurate apoi în peninsula Balcanică s-au aflat, printr-una din mirificele conexiuni ale istoriei, în directă dependență cu evoluția raportului de forțe de pe țărmul estic al Mediteranei orientale. La Hattin, în bătălia de la 4 iulie 1187, forțele sultanului Egiptului Salah ad-Din — renumitul Saladin — au înfrânt oastea francă: însuși regele Ierusalimului, Guy de Lusignan, a căzut prizonier. Într-o grabnică succesiune erau cucerite de noii invadatori cetățile Ascalon (5 septembrie) și chiar Ierusalimul (2 octombrie 1187). O lume — subțirea fâșie a civilizației europene creată de cruciați — se prăbușea. Neînduplecatei strășnicii a marchizului Conrad de Montferrat i s-a datorat, în clipele de panică, salvarea cetății Tyr, refugiu nesperat și, împreună cu portul Tripoli, ultimele puncte ale rezistenței.

Vestea cumplitelor înfrângeri, adusă de arhiepiscopul de Tyr regelui Wilhelm al Siciliei, de genovezi la Roma s-a răspândit la toate curțile europene. Sub semnul dezastrului din Țara Sfântă s-a declanșat cea de-a treia cruciadă. Dacă proaspăt încoronatul rege al Angliei, Richard Inimă-de-Leu și Filip al II-lea Augustul al Franței, prinși în afaceri domestice, și-au amânat plecarea, împăratul romano-german Frederic I Barbă-Roșie (1152—1190), în pofida vârstei sale, nu a ezitat. La 27 martie 1188 la Maiența împăratul a făcut jurământul cruciat, și, după treisprezece luni de pregătiri politice, militare și diplomatice, pleca de la Ratisbona spre Țara Sfântă. O mândră scrisoare soma pe sultanul Saladin să redea creștinilor Palestina sau să fie gata de luptă. Demnul răspuns al suveranului musulman — promisiunea eliberării prizonierilor și de a restaura abațiile fostului regat franc — însemna, de fapt, războiul ⁷³.

Dar dacă „traversarea generală” a cruciaților occidentali avea să se facă pe apele Mediteranei, forțele conduse de împăratul roman de neam german urmau să ia drumul de uscat prin sud-estul Europei. Vestea trecerii uriașei armate cruciate a provocat îngrijorare atât la Constantinopol cât

⁷¹ Aici poate fi o sursă a viziunii geografice a lui N. Iorga.

⁷² V. în final capitoul *Les Roumains et l'Etat macédonien*, în N. Iorga, *HRRO*, vol. III, p. 7—15.

⁷³ Steven Runciman, *A History of the Crusades*, vol. III. *The Kingdom of Acre and the Later Crusades*, Cambridge, 1955, p. 3—11.

și la Iconium (Ikonion/Konya), capitala sultanului selgiucid de la Rum (Anatolia). Sultanul Kiliğ Arslan ca și regele Ungariei, Bela al III-lea, au socotit mai nimerită o atitudine deschis amicală, promițând prin soli sprijin cruciaților, în vreme ce basileul Isaac al II-lea Angelos a trimis o ambasadă solemnă la curtea imperială, aflată atunci la Nürnberg, în vederea încheierii unui tratat formal. La sfârșitul anului 1188, plenipotențiarilor bizantini, conduși de marele logothet Ioan Ducas, și cei germani au încheiat și jurat tratatul prin care se asigura cruciaților libera trecere prin imperiul răsăritean, deschiderea piețelor pentru negoțul celor necesare și schimbul monetar trebuincios⁷⁴. Din nefericire jurămintele și schimbul de ambasade nu reușiseră să risipească reciproca suspiciune, întărită bizantinilor de acordul împăratului Frederic I cu sultanul de Iconion și suscitată întregii lumi latine de înțelegerca Curții constantinopolitane tocmai cu Saladin, explicabilă însă prin primejdia selgiucidă ce primase în orientarea diplomației Angelilor. Se afla aici sămânța cumplităi tragedii ce a urmat.

La 11 mai 1189 armata cruciată, sub ale cărei flamuri vor ajunge să se adune între 100 și 150 de mii de luptători, în frunte cu împăratul Frederic Barbă Roșie a pornit de la Ratisbona. Prin Viena, Pressburg (Bratislava), Strigoni (Esztergom), pe Dunăre în jos, beneficiind de ospitalitatea și mijloc le puse la îndemână de regele Bela al III-lea, cruciații, sporiți cu contingentul ungar, au trecut la 26 iunie 1189 râul Sava pe la Sirmium (Zemun) în Imperiul bizantin.

Urișa armată, reunea în jurul falnicului, înțeleptului bătrân, împăratul romano-german nenumărați principii laici și ecleziastici, baroni, comiți și cavaleri, burghezi și plebei și țărani, un procent remarcabil de „literați”, de știutori de carte și oameni în stare să vadă și să înțeleagă. Drumul cruciadei a treia prin peninsula Balcanică este astfel unul dintre marile, neasemuitele reportaje de război ale evului de mijloc, recompus din multele știri fugare sau dimpotrivă ample narațiuni cronicărești. Înregistrarea săptămânală, uneori zilnică și chiar în succesiunea orelor a evenimentelor itinerariului transbalcanic conferă *Istoriei expediției împăratului Frederic* — așa numita relatare a lui Ansbertus⁷⁵ — o valoare excepțională nu numai pentru starea Imperiului bizantin și a confruntării sale cu cruciații cât și pentru situația celorlalte popoare ale peninsulei, între care și românii.

Noua dinastie a Angelilor, așezată de împrejurări pe tronul însângerat al Comnenilor, și curtea care i-a înconjurat nu dădeau Bizanțului conducerea pricepută spre a face față unor circumstanțe atât de deosebite. Fermitatea și competența, precizia necesare îndeplinirii acordului de la Nürnberg, translației unei mase atât de importante de soldați me abia civilizată în Asia, erau înlocuite de curtea bizantină prin negocieri ce se voiau dibace, măsuri ineficace și ordine contradictorii, aroganță lipsită de puterea efectivă și cel mai adesea terminată cu josnice capitulări. Astfel drumul cruciaților — Belgrad — Braničevo — Niš — Serdica (Sofia) — Philippopol — Adrianopol — Gallipoli — s a transformat într-o suită de ciocniri cu localnicii și autoritățile provinciale bizantine, iar în cele din urmă a dus la o cumplită devastare a themeilor Bulgariei, Macedoniei și Thraciei.

⁷⁴ Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, 2, nr. 1580 — 1581.

⁷⁵ *HEFI*, ediția lui Anton Chroust, v. n. 65.

La intrarea în pădurea Bulgariei „după plecarea de la Braničevo, pe drumurile înfundate cu arbori și pietre, trebuind să fie deschise de pelerinii din Ungaria și Boemia, cruciații, în deosebi cei trimiși cu caii la păscut, au fost atacați de greci, bulgari, sârbi și români („Greci, Bulgari, Servi et Flachi”) cu săgeți otrăvite, caii și bunurile fiindu-le prădate; incidente grave, soldate cu barbare represii⁷⁶. Ducele bizantin de Braničevo, bănuind de complicitate, avea să vadă cetatea sa incendiată de cruciați⁷⁷. Vestea acestor prime confruntări avea să fie repede recepționată în Austria Superioară (azi Steiermark): la Admont, pe valea superioară a râului Enn, în cronică mănăstirii consemnându-se sub anul 1189 moartea și îngroparea în pădurea Bulgariei a abatelui cruciat de Admont („Isinricus Admuntensis in supradicta expeditione obiit sepultus in silva Bulgariac”) ⁷⁸. Reacția localnicilor față de deplasarea neașteptată a marii armate, asemănătoare unei invazii, peste lanurile și grădinile lor este firească, nepregătirea administrației bizantine, lipsa unor măsuri militare de supraveghere fiind condamnabilă. Nu este mai puțin adevărat că tocmai acum basileul Isaac al II-lea fusese silit să pornească spre Philadelphia, în Asia Mică, pentru reprimarea rebeliunii lui Theodor Mankaphes.

Din nefericitele împrejurări ale primei etape a marșului cruciat, între Braničevo și Niș, rezultă însă, pentru chestiunea în discuție aici, prezența unor comunități românești în bazinul inferior al Moravei. Știrea, util de coroborat cu adnotarea împăratului Constantin al VII-lea Porfirogenetul despre romanitatea din preajma aceleiași zone⁷⁹, dovedește o stăruință de neîmpăcat cu nomadismul ce se atribuie românilor balcanici. Informația *Istoriei expediției împăratului Frederic* este prețioasă și pentru delimitarea configurației politico teritoriale în sectorul dunărean din preajma vărsării Moravei. Ducatul Braničevo era încă sub administrație bizantină, stăpânirea Asăneștilor nefiind extinsă până aici.

După avatarurile prin pădurea Bulgariei armata cruciată a ajuns la Niș (sfârșitul lui iulie 1189) fără ca schimburile de solii cu împăratul Isaac al II-lea să provoace o ameliorare a relațiilor și condițiilor de drum. În Nișul în parte distrus în anteriorul război bizantino-ungar împăratul Frederic s-a întâlnit, la 27 iulie 1189, cu marele jupan al Rasciei Ștefan Nemanja (1168—1196) și cu fratele său, Sracimir, sosiți cu numeroase provizii și daruri pentru cruciați. Negocierile desfășurate urmăreau de partea sârbă încheierea unui alianțe împotriva Bizanțului și recunoașterea de către Frederic I a cuceririlor sârbilor până la Niș și Serdica și a celor viitoare, în schimbul cărora erau gata să sprijine expediția cruciată și promiteau credința veșnică Imperiului romano-german. În cursul tratativelor conducătorii sârbilor au invocat „alianța inițiată cu Kalopetru împotriva împăratului constantinopolitan” („federe inito cum Kalopetro adversus imperatorem Constantinopolitanum”⁸⁰). *Historia Peregrinorum* adaugă că Ștefan Nemanja și frații săi au oferit împăratului Frederic auxilium contra Bizanțului „atât din partea

⁷⁶ *Ibidem*, p. 80.

⁷⁷ *Historia Peregrinorum* (mai departe HP ed. Anton Chroust, în *MGH. SS nova series*, vol. V, p. 133.

⁷⁸ *Annales Austriae*, în *MGH. SS*, vol. IX, p. 547 și 586.

⁷⁹ *Constantin Porfirogenetul*, în *FHDR*, vol. II, p. 662, 663.

⁸⁰ *HEFI*, p. 33.

lor cât și a celor jurați și prieteni cu ei, Kalopetru adică și fratele aceuia Asan”⁸¹.

Ajunsă aici, *Istoria expediției împăratului Frederic*, atribuită lui Ansbertus, introduce în narațiune tabloul decăderii „regatului Greciei”: uzurparea puterii și titlului imperial în Cypru de către Isaac Comnenul, rebeliunea lui Theodor Mankaphas în împrejurimile Philadelphiei și, de bună seamă, întemeierea statului Asăneștilor.

„În cea mai mare parte a Bulgariei și către Dunăre, unde se varsă în mare, un oarecare Petru cel Frumos Românul (Kalopetru Vlahul) și fratele său Asan împreună cu vlahii supuși domnea absolut” („in Bulgaria maxima parte ac versus Danubium, quousque mare influat, quidam Kalopetrus Flachus ac frater eius Assaninus cum subditis Flachis tyrannizabat”) ⁸². Textul din jurnalul expediției cruciate este cea mai veche știre occidentală despre domnia întemeiată de Asăneștii români împreună cu cei de un neam cu ei. *Historia Peregrinorum* prelucrează informația — Petru și fratele său Asan „qui etiam partem Bulgarie circa Danubium et partes Thracie sibi subiugata virtute bellica optinebant” ⁸³. Imaginea cruciată despre români este semnificativă pentru caracterul statului Asăneștilor în raport cu lumea feudală, central și occidental europeană.

Din partea românească nu lipsește inițiativa politică față de cruciați. Angajarea Asăneștilor într-o alianță cu cruciații din inițiativa marelui jupan Ștefan Nemanja, probabil fără un mandat precis, fusese considerată doar o introducere, o luare de contact, Petru înțelegând să trateze direct cu împăratul Frederic I. O solie a lui „Kalopetru” s-a prezentat cu toată reverența prescrisă de etichetă monarhului cruciat la Niș și după ce l-a salutat în numele domnului român a făgăduit ajutor cu credință împotriva dușmanilor împăratului. Plasată, după succesiunea evenimentelor, între 27 și 30 iulie 1189 inițiativa diplomatică românească dovedea multă prudență și, spre deosebire de tratativele purtate de cărmuitorii sârbilor, nu cuprindea nici un plan explicit de anexiuni teritoriale. Alianța militară în formele ajutorului credincios („fidelis auxilium”) era menită să provoace recunoașterea statului întemeiat de Asănești de către Curtea imperială romano-germană ⁸⁴. Tratativele sunt dovada unei concepții ale cărei temeuri nu se pot afla decât în tradiția romanității, vie printre români. De prisos a mai sublinia cât de departe sunt aceste consemnări occidentale de imaginea vlahilor nomazi prin Balcani.

Negocierile soliei românești cu împăratul Frederic Barbă Roșie și curtea sa la Niș vor fi fost destul de însemnate căci nu întâmplător o ambasadă solemnă bizantină a sosit imediat pentru a încerca restabilirea relațiilor cu cruciații ⁸⁵. Tratativele nu au fost însă fructuoase, reluarea marșului marii armate cruciate de la Niș la Serdica soldându-se cu noi ciocniri cu grecii, cu românii și bulgarii. Cunoscute și datorită unei scrisori a unui participant la lupte, episcopul de Passau, Dietpold ⁸⁶, confruntarea — condusă din partea adversă cruciaților de doi fii ai comitelui local — desfășurându-se la strâm-

⁸¹ HP, p. 135.

⁸² HEFI, p. 38.

⁸³ HP, p. 135.

⁸⁴ HEFI, p. 33.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ *Epistula Diepoldi episcopi ad Leopoldum ducem*, în *Chronicon Magni Presbyteri*, în *Izvori za bălgarskata istoriia*, vol. XII, p. 209.

turile drumului, prin salve de săgeți otrăvite și atacuri îndrăznețe pornite din pădurile învecinate — dovedește prezența atunci în bazinul superior al Nisavei, între planinele Suva și Vidlič și la vest de Serdica a populației românești. Urmele ei sunt decelabile și în toponimia zonei⁸⁷. Este totodată evident că la această dată — prima decadă a lunii august 1189 — statul Asăneștilor nu se întindea până pe valea superioară a Iskărului⁸⁸, controlată încă de administrația bizantină.

Drumul armatei împăratului Frederic a continuat prin Serdica pustie, la 13 august 1189, și, după trecerea ultimei clisuri, la șapte săptămâni și jumătate după traversarea Savei, cruciații au coborât în larga și abundenta val de sus a Maritzei și la 24 august au ajuns la Philippopol. Întâmpinată de o nouă solie bizantină tot atât de puțin eficientă ca și cele anterioare, armata cruciată, lipsită de posibilitatea unei traversări rapide spre Țara Sfântă, și-a instalat taberele de iarnă la Philippopol și Berrhoe (Stara Zagora). Escaladarea disensiunilor cu Imperiul bizantin atingea treptat cotele înalte ale declanșării deschise a războiului, o scrisoare a lui Frederic I Barbă Roșie către fiul său Henri anunțând intenția împăratului de a organiza, cu sprijin european mai larg, cucerirea Constantinopolului⁸⁹. Dar, în așteptarea acestei noi întreprinderi, în 12 săptămâni, până la mijlocul lui noiembrie 1189, forțele cruciate cucereau târgurile și fortificațiile împrejmuitoare astfel încât după cum spunea însuși împăratul Frederic în amintita scrisoare „de la Philippopol până la Constantinopol nu se mai află vreun locuitor în cetăți sau castele”⁹⁰. Armenii și câțiva dintre bulgarii localnici s-au supus cruciaților aprovizionând piața Philippopolei; de altfel jafurile atâtor așezări călcate și devastate de cruciați nu încetau să procure mijloacele necesare întreținerii și, deopotrivă, îmbogățirii armatei. Între 5 și 22 noiembrie 1189 o parte a armatei s-a deplasat pentru iernat în Adrianopolul părăsit, o parte din cruciații maghiari întorcându-se în Ungaria la porunca regelui Bela al III-lea. Sub aceste auspicii ciocnirile cu localnicii și cu forțele grecești, cumane sau turcești în slujba basileului continuau. De la Philippopol un detașament sub comanda lui Friedrich von Berg a deschis calea prin trecătorile muntoase închise cu stânci și apărate de localnici, invadând „îmbelșugata regiune numită Vlahia, nu departe de Thessalonic”⁹¹. Urmați de forțele episcopului de Passau și ale ducelui Dalmației cruciații lui Friedrich von Berg au jefuit și această țară românească — Vlahia thessaliană.

Cumplita pustiire a atâtor ținuturi și orașe, imposibilitatea unei rezistențe organizate, și-au făcut într-un târziu efectul, curtea bizantină acceptând propunerile preliminare de pace ale comandamentului cruciat (24 decembrie 1189). În vremea pertractărilor la curtea imperială romano-germană, instalată la Adrianopol, a sosit o nouă solie a lui Kalopetru „domnul românilor și a celei mai mari părți a bulgarilor din ținuturile Thraciei”. Din înălțimile Balcanilor frații Asănești urmăriseră cu luare aminte rostogolirea valului cruciat și, fără îndoială, profitaseră de desfacerea împărăției bizantine. Titlul pe care jurnalul expediției cruciate îl conferă lui Petru, oricare ar fi sensul

⁸⁷ G. Weigand, *Rumänen und Aromunen in Bulgarien*, în „Dreizehnter Jahrbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig”, 1908, p. 40–41.

⁸⁸ Cf. opinia contrară la C.C. Giurescu, *Despre Vlahia Asăneștilor*, p. 119–120.

⁸⁹ HEFI, p. 42.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 43.

⁹¹ *Ibidem*, p. 56.

teritorial pe care cronicarul îl dă Traciei, denotă extinderea stăpânirii Asăneștilor și asupra unei părți a populației bulgare sau din provincia bizantină Bulgaria. Cum un contact direct între cruciați și stăpânirile Asăneștilor nu se stabilise încă, ținuturile tracice la care se referă titlul lui Petru, la sud de lanțul Balcanilor erau totuși destul de departe de valea Maritzei, de calea de la Philippopol la Constantinopol pe care se prăvălea avalanșa cruciată.

După mențiunile *Istoriei expediției împăratului Frederic* și ale *Istoriei pelerinilor*, în negocierile de la Adrianopol⁹² Petru a cerut cu stăruință suveranului romano-german să-l încununeze cu „coroana împărătească a regatului Greciei” („coronam imperialem regni Grece ab eo sibi imponi efflagitabat”). El se angaja să sprijine, la începutul verii, acțiunea cruciată împotriva Constantinopolului cu 40.000 de români și cumani înarmați cu arcuri și săgeți.

Deși din-o apreciazabilă măsură învăluite în narațiunea cronicarilor cruciadei, negocierile româno-germane au o importanță capitală pentru înțelegerea concepției politice a lui Petru și a relațiilor externe ale statului Asăneștilor. Jurnalul expediției cruciate consemnează că Petru se numea pe sine și era numit de ai săi *împărat* („Kalapetrus /.../ qui se imperatorem nominabat”; „Kalopetrus Blachorum dominus itemque a suis dictus imperator Grece”) ⁹³. Sensul soliei nu este al omagiului conducătorului statului Asăneștilor către împăratul romano-german ci al unei recunoașteri a legitimității noii creații politice și teritoriale balcanice, întemeiată pe alianța militară în condiții precise.

Soarta trativelor româno-germane a cunoscut fluctuații considerabile în funcție de evoluția raporturilor politice și militare ale cruciaților cu Imperiul bizantin. Dacă spre sfârșitul anului 1189 exasperați de prelungirea șederii lor în Tracia, de degradarea generală a situației, a spiritului cruciat ca și de tergiversările bizantine împăratul Frederic și curtea sa scontau serios pe cooperarea sârbilor și românilor împotriva Constantinopolului — dovadă uimitoarea exclamație a episcopului Dietpold de Passau „Blaci nobiscum sunt” („Românii sunt cu noi”) ⁹⁴ — la finele lui februar 1190 perspectiva apropiatei traversări a Hellespontului și reluarea drumului visat spre Țara Sfântă determinau pe suveranul romano-german să rupă tratativele cu Asăneștii. Aceasta nu înaintea unei supreme încercări bizantine cât și a lui Petru de a atrage pe cruciați în războiul dintre ei ⁹⁵. De altfel în preajma plecării (2 februarie 1190) se plasează și confruntarea de lângă Arcadiopolis (azi Ōtal Burgas pe Maritza) dintre corpul ducelui Friedrich de Suabia și o oaste de vlahi și cumani, mercenari în slujba împăratului bizantin. Lupta în care și-a pierdut viața cavalerul cruciat Hugo de „Tispach” a fost urmată de un schimb de prizonieri ⁹⁶.

La 29 martie 1190 ultimii cruciați, printre care și împăratul Frederic Barbă Roșie, se imbarcau la Gallipoli după 39 săptămâni de peregrinări

⁹² *Ibidem*, p. 58, HP, p. 149.

⁹³ HEFI, p. 58 și n.e., p. 69.

⁹⁴ *Epistula Diepoldi episcopi*, p. 213.

⁹⁵ HEFI, p. 69.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 63. Acest cavaler va fi fost fie din Teisbach lângă Landshut (pe râul Isar din Bavaria Inferioară), după opinia lui A. Chroust. fie din (Ober-) Diessbach (cantonul Berna).

prin peninsula Balcanică. Bizanțul european rămânea devastat, numeroase orașe între care Philippopol și Berrhoe fuseseră arse de cruciați la pl care.

Dar marele reportaj al cruciadei a III-a este revelator nu numai pentru starea romanității balcanice ci și pentru situații sau personaje nord-dunărene. Căci o parte din forțele cruciate au trecut pe teritoriul Banatului. Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul (24 iunie) parte din cruciați au celebrat-o „in marchia que est inter Ungariam et fines Grecie, in vico ad sanctum Georgium dicto, miliare unum a Francavilla distantem” iar câteva zile mai apoi, la finele lunii iunie 1189 contele Engelbert de Berg murea în drum la Cuvin (Kubin), „in fine Ungarie”⁹⁷. La expediția cruciată participaseră și „ungari signati et conperegrini”, între care desigur și din bazinul carpatic, pricepuți și remarcați de autorul *Istoriei expediției împăratului Frederic* la deschiderea drumurilor montane balcanice⁹⁸.

După traversarea clisurilor de la sud-est de Sardica („Straliz”) și ieșirea pe valea Maritzei, în a doua decadă a lui august, a sosit în tabăra cruciată la Pazargic „un oarecare conte din Ungaria, numit Lectorforus” („quidam comes Ungariae nomine Lectorforus”) venirea sa fiind menționată de scrisoarea episcopului de Passau, Dietpold von Bergen, către ducele Leopold al Austriei (11 noiembrie 1189)⁹⁹. Contele „Lectorforus” precedase armata, fiind trimis ca sol la împăratul Isaac al II-lea Angelos și acum el revenise cu trimișii basileului. Dacă tratativele, ce nu au făcut decât să amplifice tensiunea relațiilor germano-bizantine, au fost încă de mult și temeinic analizate, în schimb persoana contelui ungar a scăpat atenției istoriografice. Or, personajul *nu pare a fi altul decât voievodul Transilvaniei Legforus*, cunoscut până acum doar prin mențiunile de la 1199—1200. Se întrezărește și din această știre ceva din situația voievodatului Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XII-lea, ca marcă de hotar a regatului Ungariei către lumea bizantină — până la revolta Asăneștilor cu mult mai apropiată de hotarele Coroanei Sf. Ștefan din bazinul carpatic.

Aceasta pare să se vadă și din episodul întoarcerii în Ungaria a participanților la cruciadă proveniți din această țară, la cererea regelui Bela al III-lea, îngrijorat și pus într-o grea situație de conflictul forțelor conduse de împăratul Frederic cu Bizanțul ginerelui său, basileul Isaac al II-lea¹⁰⁰. Emoționanta despărțire de oastea cruciată, în preajma Adrianopolului, către mijlocul lunii noiembrie 1189, a unei părți a celor din Ungaria ce voiau să se întoarcă la casele lor („iam non multum ab Adrianopoli distaremus, communi consilio agmen Ungarorum in patriam, proh dolor! retroire anhelantium et ollas carniū Aegypti, unde recesserunt, desiderantium ad patriam et dominum suum regem reverti permisit pius imperator”) ¹⁰¹ estompează întrucâtva călătoria însăși de întoarcere. Cu o bogată corespondență cruciată —

⁹⁷ HEFI, p. 26. Localitățile sunt identificate de A. Chroust cu Calma și Mangyelos, dar proximitatea Cuvinului sugerează mai degrabă localizarea Francavillei la Francfeldul actual din Banatul sârbesc.

⁹⁸ HEFI, p. 27.

⁹⁹ *Epistula Dietpoldi episcopi*, p. 210.

¹⁰⁰ V. studiul esențial încă al lui K. Zimmert, *Der deutsch-byzantinische Konflikt vom Juli 1189. bis Februar 1190.*, în BZ, XII, 1903.

¹⁰¹ HEFI, p. 52. Sublinierea este referința la Exod, 16, 3.

între altele cu scrisorile împăratului însuși către fiul său Henric, regele romanilor, către principii imperiului, a episcopului Dietpold de Passau către Leopold, ducele Austriei, toate datate circa 11 noiembrie — cu doi trimiși imperiali, episcopul de Győr, șase comiți cu toți ai lor au pornit spre Ungaria. Călătoria a început la 19 noiembrie 1189: „Qui nuntii prospero itinere circa nativitatem domini apud civitatem Ungaric, que teutonice Czilnburg dicitur, ad regem Ungarie pervenerunt”¹⁰². Acest itinerar de întoarcere a trimișilor imperiali și corpului de oaste din Ungaria, a pus probleme de interpretare geografică, pentru „Czilnburg” propunându-se identificarea cu Alba Regală (Stuhlweißenburg, Szekesfehervár), fie, după Anton Chroust, învățatul editor al izvoarelor narrative ale Cruciadei a III-a, cu *Etselburg* lângă Buda. Cum, în fapt acest „Etselburg bei Offen” nu este pomenit nici în *Historia de expeditione Friderici imperatores* și nici în *Historia Peregrinorum* ci este o conjectură mediată de toponimul „urbs Adtile” — menționat de Arnold din Lübeck și identificat, acesta, cu Etselburg — este firesc a căuta altă explicație pentru „Czilnburg”.

Câteva elemente ajutătoare pot contribui la lămurirea chestiunii. Mai întâi dacă drumul cruciat de la Buda la Filipopol a ținut de pe la mijlocul lunii iunie și până la 24 august 1189, deci circa 70 de zile, itinerariul de întoarcere al corpului de oaste din Ungaria, de lângă Adrianopol și până la „Czilnburg” nu a durat decât 35 de zile (19 noiembrie — 24 decembrie). Cum la venirea lor de la Belgrad la Filipopol oastea cruciată fusese confruntată cu rezistența tenace a forțelor comitelui bizantin de Brahičevo, rezistență ce nu fusese nicăieri redusă printr-o luptă decisivă, nimic nu lasă să se presupună că trecerea înapoi a clisurilor munților va fi fost mai puțin anevoioasă pentru cruciați, cu cât relațiile germano-bizantine evoluaseră în noiembrie 1189 spre un război deschis. Pe de altă parte tot atunci raporturile amicale ale conducerii cruciadei cu Asăneștii atinseseră nivelul culminant ceea ce ar fi făcut posibilă reîntoarcerea trimișilor împăratului Frederic și a corpului de oaste ce îi însoțea prin ținuturile controlate de domnii români ai munților și trecătorilor Haemusului.

Toate constatările de mai sus fac plauzibilă reconstituirea unui itinerar mai scurt al trimișilor împărătești și ai corpului de oaste din Ungaria; de lângă Adrianopol peste munții Balcani, dincolo de Dunăre și Carpați în Transilvania, la Sibiu. Căci primele mențiuni ale orașului de colonizare germană din sudul voievodatului vor fi tocmai sub forma Cybinium. Or, „civitas Ungarie que teutonice Czilnburg dicitur” („orașul din Ungaria numit nemțește Czilnburg”) poate fi îndreptat lesne în „civitas Ungarie que teutonice Cybinburg dicitur” („orașul din Ungaria numit pe nemțește Cybinburg”). Ar fi deci prima mențiune a Sibiului, anterioară atestării aceluși „prepositus Cipiniensis” la A. D. 1192—1196¹⁰³.

¹⁰² HEFI, p. 53. Dintre trimișii imperiali, clericul Eberhard din Ungaria, sol la regele B. la al III-lea, va reveni pe vechiul drum (Belgrad-Niș-Sardica) la oastea cruciată, aflată atunci (finele lui ianuarie-începutul lui februarie 1190) în preajma Demotikei. Pe drum văzuse mormintele cruciate profanate de bulgari (*ibidem*, p. 61 — 62).

¹⁰³ V. pentru primele atestări ale Sibiului, Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al loc. a. lădărilor din Transilvania*, vol. II, [București, 1968], p.118 — 119.

În lumina fugară a câtorva din sursele referitoare la Cruciada a III-a, istoria și geografia istorică a romanității orientale se dezvăluie neașteptat, edificiul statal creat de români sub frații Petru și Asan conturându-se ca o entitate aparte între lumea catolică și cea bizantină. Între cele două imperii, german și bizantin de pretenție universală și romană se afirmă romanitatea populară, autentică, balcanică și dunăreană, catalizatoare a populațiilor slavo-bulgară și cumană.

LES ROUMAINS ET LA TROISIÈME CROISADE

Résumé

Regardées habituellement, par inertie, comme faits de l'histoire universelle sans liaison avec le passé des Roumains, les Croisades, en tant que grands déplacements des armées et des pèlerins par l'Europe orientale vers la Terre Sainte n'auraient pas pu se dérouler sans influence sur les Roumains. Dans ce sens l'étude ci-jointe aborde la troisième Croisade, précisément l'expédition de la grande armée de Frédéric Ier Barberousse par l'Europe centrale et la presqu'île des Balkans (de Ratisbonne à Bude, d'ici à Belgrade et par Nich, Serdica/Sofia, Philippopoli, Andrinople à Gallipoli — mai 1189 à mars 1190).

Premièrement, pour répondre à la question, l'auteur trace le tableau de la Romanité de la péninsule, justement en train de créer un État successeur dans les Balkans de Byzance — l'empire des Vlaques (Roumains) et des Bulgares, de la famille roumaine des Assénides. Par l'analyse des sources, spécialement l'*Histoire* byzantine contemporaine de Nicéas de Choniati (Nicetas Choniates), par la reconstitution des campagnes de l'empereur Isaac II l'Ange de 1185 à 1188 on peut circonscrire le noyau primitif de l'État des Assénides dans les Balkans maritimes et son développement immédiat dans les limites de l'ancienne Mésie Inférieure. Par comparaison avec le récit d'Anne Comnène concernant les événements de la fin du XIe siècle on constate la persistance dans ces régions d'une population roumaine. D'ailleurs l'idéologie politique et l'appareil monarchique du nouveau État s'avère profondément marqués par la tradition romaine du Bas Empire.

La deuxième partie de l'étude présente la campagne de la grande armée de Frédéric Ier à travers les Balkans, ses contacts avec la population roumaine, ses relations avec Petru et Asan — les Assénides. En s'appuyant sur les principales sources — l'*Histoire de l'expédition de l'Empereur Frédéric*, le soi-disant Ansbertus, et l'*Histoire des pèlerins*, publiées dans l'excellente édition d'Anton Chroust (*Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, nouvelle série, vol. V, 1928), mais également sur l'épître de l'évêque Diepold de Passau au duc Léopold d'Autriche, l'auteur précise la date (juillet 1189) et les lieux (le chemin entre Braničevo et Nich) des premiers contacts des croisés avec les Roumains (Vlaques) du bassin de la Morava, recrutés avec les Serbes et les Bulgares sous les bannières du comte byzantin de Braničevo pour harceler la grande armée de Frédéric Ier. Sous les armes byzantines des mercenaires Roumains et Coumans lutteront aussi auprès d'Arcadiopolis et,

probablement à côté des Grecs pour défendre leurs foyers de la Grande Valachie de Thessalie, envahie et ravagée par les croisés (novembre-décembre 1189).

Quant aux relations avec les Assénides, Petru et Asan, nouées d'abord à Nich par l'intermédiaire du grand-joupan serbe Étienne Nemanja (fin juillet 1189), elles évoluèrent, par des négociations directes, vers le projet d'une alliance contre l'Empire byzantin. Petru et son frère Asan promettaient aux croisés l'appui de quarante mille hommes de guerre: en revanche Frédéric Ier reconnaissait Petru „empereur de la Grèce”. D'après le témoignage de l'évêque Dietpold il paraît qu'au moment suprême du conflit avec Byzance et dans la perspective de la conquête de Constantinople — intention de l'empereur Frédéric bien connue grâce à sa célèbre lettre à son fils Henri — l'armée croisée comptait sur la coopération militaire des Roumains de Petru et Asan et de leurs auxiliaires, les Coumans.

Incidemment dans les sources de la troisième Croisade publiées par Anton Chroust l'auteur découvre des mentions: du passage par Cuvin dans le Banat (aujourd'hui serbe) d'une partie des croisés (fin juin 1189); d'un certain comte „Lectoforus” de Hongrie, envoyé à la Cour de Constantinople par les croisés et identifié avec le voïvode de la Transsylvanie Legforus (attesté par des documents de 1199—1200); et, enfin, de la cité de Hongrie appelée par les Teutons *Czilnburg*, probablement le même que le bourg saxon de Transylvanie *Cîbin* (Sibiu, Hermannstadt en Roumanie).

Donc à la veille de la troisième Croisade les Roumains des Balkans maritimes, de l'antique Mésie Inférieure ou Seconde ont réussi, en entraînant les Coumans et puis les Bulgares, à créer un État sous leurs chefs Petru et Asan, aspirants à la dignité impériale. Si la marche de la grande armée de Frédéric Barberousse à travers les Balkans affermit l'État des Assénides, l'empire byzantin, ravagé, exsangue, ne put jamais se relever et fut une proie facile pour la quatrième Croisade.

Si, depuis la victoire de Lébonion (1091) sur les Petchénégues, l'Empire byzantin avait réussi à contrôler de vastes régions du Bas-Danube, du Pont-Gauche et du bassin des Carpathes, — le royaume de Hongrie même subit une considérable influence byzantine notamment dans le troisième quart du XIIe siècle, — la révolte des Roumains sous Petru et Asan mit fin à cette domination impériale. Dans la solution du pouvoir on assista ensuite à l'expansion hongroise à travers les pas des Carpathes, de l'Empire des Assénides sur le Bas Danube et à la difficile émergence des Principautés Roumaines au sud et à l'est des Carpathes.

MIGRATORI ȘI SEDENTARI

DATE NOI PRIVIND COLONIZAREA GERMANĂ ÎN ȚARA BÂRSEI ȘI GRANIȚA DE EST A REGATULUI MAGHIAR ÎN CEA DE-A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XII-LEA

ADRIAN IONIȚĂ

În memoria lui Radu Popa

Țara Bârsei, regiune depresionară, natural delimitată în sud-estul Transilvaniei, mărginită de Carpați, de munții Perșani spre nord-vest și de Olt cu afluentul Râul Negru spre nord și nord-est, ocupă împreună cu zona muntoasă aferentă peste 2 000 km².

Aceasta a intrat în atenția istoricilor mai cu seamă prin cunoscuta diplomă acordată cavalerilor teutoni în anul 1211 de către regele Andrei al II-lea (1205—1235)¹, bun cunoscător al oamenilor și rânduielilor nou instituite în „Țara Sfântă”, ca participant la cruciadă².

Hotărnicia făcută de un reprezentant al regelui urma linia Oltului de la Hălmeag la Ungra, Micloșoara și până la vărsarea Târlungului în Olt, urca pe Târlung, trecea pe la izvoarele Timișului și ale Bârsei și se întorcea pe creasta munților până la valea Șercaiei, în dreptul Hălmeagului. Observăm că această „*Terra Borza*” hotărnicită la 1211, include, pe lângă cea mai mare parte a depresiunii Bârsei, și partea estică a Țării Făgărașului. Completările ulterioare ale daniei au făcut ca domeniul cavalerilor teutoni să se întindă spre părțile răsăritene ale Țării Bârsei din jurul Întorsurii Buzăului³.

Instalarea teutonilor cu scopul explicit de a stăvili incursiunile cumanilor, care aveau loc prin pasurile de vale sau de culme⁴, precum și ca întindere a graniței regatului spre răsărit „*regnum dilatetur*”, corelate cu existența unor fortificații considerate a fi de graniță de-a lungul Oltului⁵, au încetățenit ideea intrării Țării Bârsei în componența Regatului maghiar odată cu insta-

¹ DIR, C., sec. XI — XIII, vol. I, p. 150—151.

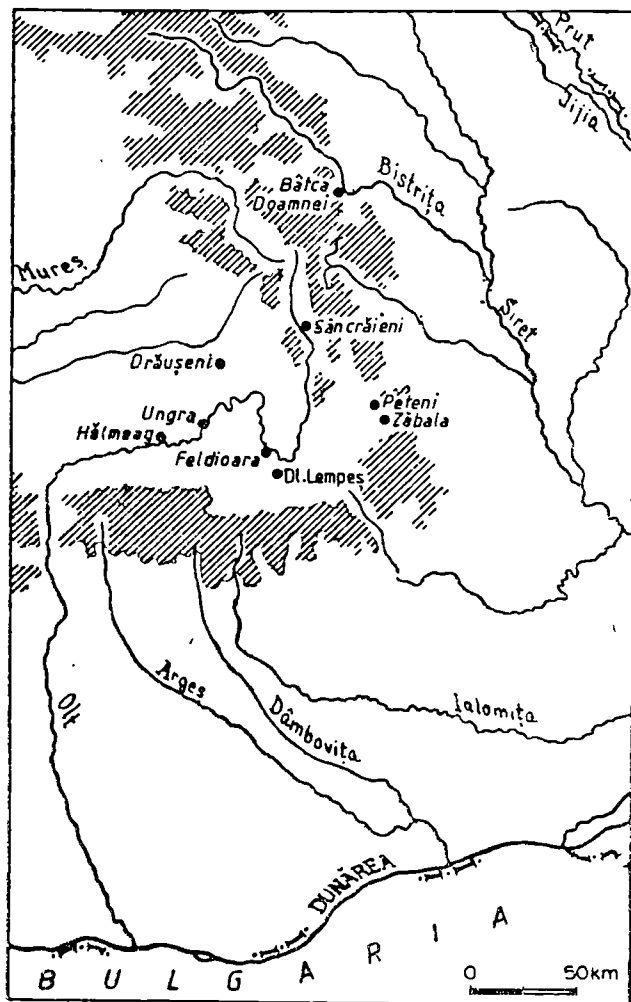
² Andrei al II-lea a participat la cruciada a V-a între anii 1217—1218; v. F. Căzan, *Cruciadele*, București, 1990, p. 110.

³ DIR, C., sec. XI — XIII, vol. I, p. 182—184 și DRH, D, vol. I, p. 4—6.

⁴ Aceste pasuri care mai târziu vor asigura un rol de excepție Țării Bârsei în raporturile sale cu Țara Românească și Moldova sunt: Bran, Predeal, Predeluș, Bratoccea, Boncuța, Buzău și Oituz.

⁵ Fortificațiile: Hălmeag, Ungra și Nicolaie, care apar în diploma de la 1211 și în celelalte donații acordate teutonilor, erau considerate ca reprezentând granița sud-estică a regatului în jurul anilor 1150—1200.

larea teutonilor, de ei legându-se și colonizarea germană în Țara Bârsei⁶. În linii mari aceasta corespunde schemei mai vechi avansate de K. Horedt, privind etapele pătrunderii feudalismului maghiar în Transilvania⁷.

Harta descoperirilor arheologice.

Deși între timp au apărut elemente noi de natură să modifice cronologic cel puțin etapa finală, corecțiile necesare se lasă încă așteptate, preferându-se adaptarea noilor descoperiri la vechea schemă a lui Horedt sau doar pre-

⁶ Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania și aportul lor la dezvoltarea societății feudale românești*, în *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România, a înfrățirii lor cu națiunea română*, vol. I, București, 1976, p. 62.

⁷ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV – XIII*, mai departe *Contribuții*, București, 1958, p. 113. Cele 5 etape de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania sunt: 1. Linia Someșului Mic pe la 900; 2. Linia Mureșului pe la 1000; 3. Linia Târnavei Mari pe la 1100; 4. Linia Oltului pe la 1150; 5. Linia Carpaților pe la 1200.

zentarea lor, fără a se sublinia implicațiile cronologice. Descoperirile arheologice recente de la Feldioara (jud. Brașov)⁸ impun însă unele modificări.

Feldioara se bucură de o poziție aparte, fiind situată aproximativ în mijlocul Țării Bârsei pe un deal despădurit, cu pante abrupte, pe malul stâng al Oltului, la confluența acestuia cu pârâul Vulcănița. Probabil, în epoca hallstattiană, botul de deal a fost secționat cu un șanț de apărare de dimensiuni impresionante, realizându-se astfel o uriașă cetate de pământ de la care se trage și numele așezării medievale⁹.

Poziția de excepție pe care am menționat-o, precum și numele german Marienburg (Cetatea „Sf. Maria”) ¹⁰, care evocă patroana ordinului, corelate cu unele descoperiri arheologice ¹¹, fac aproape certă existența în acest loc a cetății principale a cavalerilor teutoni, despre care știm din documente că au construit 5 cetăți în Țara Bârsei ¹².

Diploma din 1224, acordată de Andrei al II-lea coloniștilor germani „începând de la Orăștie până la Baraolt, împreună cu pământul secuilor din Sebus și cu terra Daraus” ¹³ restabilește pentru aceștia obligațiile și privilegiile cu care fuseseră chemați de Geza al II-lea (1141—1162). Intra astfel în circuitul istoriografic faptul că primul val de colonizare germană a avut loc în timpul lui Geza al II-lea ¹⁴ și el s-a întins în est până la „Baraolt și terra Daraus”, ultima identificată cu teritoriul din jurul localității Drăușeni, în apropiere de Rupea.

Cele două documente corelate, din 1211 și, respectiv, 1224, păreau a fi dovezi clare ale colonizării germane în două etape distincte, încadrându-se perfect în schema lui Horedt și acceptate, în general, de istoricii care s-au ocupat de problemele transilvănene ¹⁵.

⁸ Șantierul arheologic Feldioara a început în anul 1990 sub conducerea regretatului dr. Radu Popa și avea ca obiectiv în principal prima jumătate a sec. al XIII-lea, deceniile prezenței la Feldioara (Marienburg) a centrului de autoritate al cavalerilor teutoni în Țara Bârsei, etapa care a precedat sosirea lor și deceniile următoare plecării lor, până în vremea înmulțirii izvoarelor scrise, când cercetarea arheologică trebuie orientată spre aspecte de detaliu. La vremea respectivă cercetarea a fost concepută în coordonate mai largi vizând ansamblul Țării Bârsei, deci și celelalte vestigii rămase din vremea prezenței cavalerilor teutoni și chiar relațiile peste munte cu teritoriile de la sud de Carpați, fortificația din pasul Tabla Buții, așezările din Câmpia Munteană contemporane acestui moment istoric.

⁹ În limba maghiară, *Földvár* înseamnă cetate de pământ.

¹⁰ G. Janesch, H. Mendgen, K. Stephani, *Marienburg im Burzenland: zur Geschichte der einstigen Ritterorden-Gemeinde in Siebenbürgen*, Bielefeld, 1987, reprezintă cea mai nouă lucrare dedicată Feldioarei.

¹¹ Sub faza constructivă cea mai veche a cetății medievale a apărut, în cursul săpăturilor din 1992, un zid cu o grosime neobișnuită de circa 2 m, care prin structura sa deosebită de celelalte construcții dezvelite la Feldioara ne face să-l atribuim teutonilor. Cercetările sunt în curs de desfășurare, rezervându-ne, probabil, și alte surprize.

¹² Dintre numeroasele încercări de identificare, exceptând Feldioara, amintim cu titlu probabil următoarele: „Cetatea Neagră” de lângă Codlea, Râșnov, Bran, Tâmpa, Sprengi sau Telu. Lipsa unor cercetări arheologice care să confirme 4 dintre acestea ne face să cantonăm în domeniul ipotezelor. Asupra acestora vezi: A. Prox, *Die Burgen des Burzenlandes*, în „Siebenbürgisches Archiv”, I, 1962, p. 29—62.

¹³ *DIR*, C., sec. XI — XIII, vol. I, p. 208—210.

¹⁴ Ideea a fost susținută încă din sec. al XVI-lea de umanistul sas Thomas Bomelius.

¹⁵ K. Horedt, *op. cit.*, p. 128; și Idem, *Unele aspecte ale colonizării germane din Transilvania în prima jum. a sec. al XIII-lea*, în vol. *Sub semnul lui Clío. Omagiu acad. prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 279—284; Th. Năgler, *op. cit.*, p. 61—71 și Idem, *Așezarea sasilor în Transilvania*, București, 1981, p. 159—198; Ș. Pascu, *Votevodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 120, 139; *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 76—80.

Necropola descoperită la Feldioara numără, până în prezent, 95 de morminte cercetate (cu 105 indivizi), care, prin ritualul specific de înmormântare, nu poate fi atribuită decât unor coloniști veniți din Occident¹⁶ și se poate data prin trei denari de la Ștefan al III-lea (1162—1172) și Bela al III-lea (1172—1196), ca și printr-un inel de buclă cu capătul întors în forma literei „S”¹⁷, vine să schimbe viziunea asupra etapelor colonizării. Având în vedere politica regilor maghiari, de schimbare anuală a monedelor, devalozirând titlul acestora¹⁸, este exclusă folosirea unor monede mai vechi ca obol funerar, evident precizarea se referă la monedele emise de regat și nu la alte monede ajunse pe diverse căi și care puteau servi ca obol indiferent de vechimea lor. Nu există nici un dubiu, deci, că înmormântările s-au practicat în timpul regilor respectivi. Necropola începe să funcționeze în vremea lui Geza al II-lea sau imediat după acesta și se întinde, din punct de vedere cronologic, până la sosirea teutonilor.

După numărul de morminte, care trebuie să fie mult mai mare decât cele descoperite până acum, așezarea număra 10—15 familii, fiind deci un sat mare pentru aceea perioadă, eliminând astfel posibilitatea de a aparține doar câtorva familii care s-ar fi aventurat mult spre est, depășind aria colonizării din cadrul regatului.

Sosirea cavalerilor teutoni pune capăt înmormântărilor practicate chiar în mijlocul cetății de pământ, adică într-un punct deosebit de important în ceea ce privește asigurarea apărării zonei. Stratigrafic a fost observată suprapunerea mormintelor de un strat subțire de pământ peste care se întinde nivelul de construcție probabil al unei capele (sau hospital), ridicate de teutoni. Coloniștii instalați aici în urmă cu 50—60 de ani fiind obligați să-și constituie o nouă așezare, cu un alt cimitir, în afara fortificației de pământ. Așadar, interesul militar al cavalerilor a fost mai puternic decât interdicția de a încălca un loc considerat de către biserică ca fiind sfințit, care aparținea, în plus, unei populații de aceeași limbă și credință.

Explicația, pentru care la 1224 „*terra Daraus*” apare ca cel mai estic teritoriu locuit de sași, rezidă în faptul că la acea dată Țara Bârsei, ce se află la răsărit de aceasta, aparținea teutonilor cu privilegiile lor specifice, locuitorii sași de aici fiind deci logic excluși, neputând primi noi diplome

¹⁶ Necropola este organizată în șiruri, gropile au ca particularitate o nișă pentru cap, ritual cu analogii în mediul săsesc transilvănean: Drăușeni (observații personale și informație amiabilă de la D. Marcu, responsabilă săpăturilor din 1993), Mediaș (M. Beldie, *Considerații asupra începuturilor orașului Mediaș, oglindite în evoluția bisericii Sf. Margareta*, com. la ses. Muzeului Brukenthal, Sibiu, 21 dec. 1973), Orăștie (informație amiabilă Z. Pinter, resp. săpăturilor din anii 1992—1993), precum și în Ungaria (E. Bárdos, *Közepkori templom és temető Kaposvár határában* Cimitir și biserică în hotarul orașului Kaposvár, Somogyi Múzeumok Közleményei, 3, 1978, p. 189, 191; K. Kozák, *Az Egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása I* [Cercetarea cimitirului de epocă arpadiană al cetății Eger], *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 16—17, 1978—1979, p. 161—162, 176, 179), Germania (V. Vogel, *Ausgrabungen in alt Schleswig*, *Archäologische Korrespondenzblatt*, 2, 1972, p. 71), Franța (D. Prigent, *Murs et sol racontent*, extras din „*Notre Histoire*”, 41, f. a., p. 51). Din punct de vedere cronologic practica săpării unei nișe pentru cap nu depășește sec. al XII-lea. Publicarea integrală a necropolei urmează a face obiectul unui studiu aparte după încheierea cercetării arheologice.

¹⁷ Inele de acest tip apar în necropolele din Transilvania încă din sec. al X-lea, mergând până în veacul al XII-lea. Asupra problemei vezi R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, „*Revue Roumaine d'Histoire d'Art*”, 9, 1972, 2, p. 142 și urm., cu literatura mai veche.

¹⁸ Informație amiabilă E. Oberländer, căruia îi mulțumesc și pe această cale.

atâta vreme cât erau în vigoare cele acordate teutonilor. Dispare așadar discordanța între informația documentară și realitatea arheologică nou apărută în teren.

Instalarea teutonilor într-un teritoriu deja colonizat pune sub semnul întrebării funcția lor colonizatoare. De altfel în Țara Bârsei trebuie să fi venit câteva zeci de cavaleri¹⁹, care, împreună cu suita lor, alcătuiau un contingent de câteva sute de persoane, organizarea și armamentul făcându-i însă deosebit de eficienți din punct de vedere militar. Apare astfel și mai pregnantă ideea de mare intuiție exprimată de Ș. Papacostea privind rolul teutonilor instalați aici la insistențele Papei, care, cu viziunea sa generală asupra Europei sud-estice, concepea distrugerea sprijinului cuman de la nordul Dunării și prinderea Țaratului vlaho-bulgar al Asăneștilor ca într-un clește uriaș între Imperiul latin de Constantinopol și puternicul nucleu teuton, având ca bază Țara Bârsei²⁰. Ordinul urma să se extindă la sud și est de Carpați, lucru ce începuse a se înlăptui, cuprinzând „*hotarele brodniciilor*” și Dunărea²¹, când intervine momentul alungării lor de către regele Ungariei, în ciuda intervențiilor de mediere disperate ale Papei.

Se pare că în virtutea obligațiilor militare stabilite prin diploma din 1224, sașii din zona Sibiului au participat la alungarea teutonilor²², fapt ce pare paradoxal dacă ne gândim la originea și credința lor comună.

Existența coloniștilor cu mai bine de o jumătate de veac înainte de acordarea diplomei cavalerilor teutoni repune în discuție și termenul de „*terra deserta et inhabitata*” sub care este desemnată Țara Bârsei, eliminând de la început ideea tot mai puțin susținută de teritoriu pustiu, vid de orice populație. Nu mai poate fi susținută însă nici explicația dată de K. Horedt, conform căreia „*desertum*” ar reprezenta teritoriul situat în fața liniei de prășci servind scopurilor de apărare²³, deci în imediata vecinătate a graniței, urmând într-un viitor apropiat să fie înglobat.

În cazul Țării Bârsei nu poate funcționa nici interpretarea propusă de Th. Năgler, ca teritoriu părăsit de secui, în care urmau să se așeze sașii²⁴, chiar dacă schema aceasta pare a se confirma arheologic în câteva așezări din afara Țării Bârsei.

Fără a intra în amănunte, trebuie văzut în această expresie mai degrabă o formulare de cancelarie care încearcă să preîntâmpine, din punct de vedere juridic, prin declararea oficială a unor teritorii ca fiind „*deserta*”, conflictele ce ar putea izbucni între noii veniți și mai vechii locuitori, pe tema drepturilor asupra pământului. Probabil formularea „*juriștilor*” medievali ascunde întrânsa și anumite sensuri care astăzi nouă ne scapă.

Necropola de la Feldioara, deci, aparține primului val de coloniști germani instalați aici imediat după mijlocul veacului al XII-lea, eliminând astfel teoria corespunzător căreia Țara Bârsei ar fi fost colonizată de un

¹⁹ La 1200 întregul ordin număra cam 2000 de cavaleri răspândiți din Palestina, unde ordinul se constituise în anul 1190, și până în Europa Occidentală.

²⁰ Ș. Papacostea, *Înfruntări politice și spirituale în sud-estul Europei: 1204–1241*, II, în „AIIA A. D. Xenopol”, Iași, 27, 1990, p. 23–28.

²¹ Vezi supra nota 3.

²² Th. Năgler, *op. cit.*, p. 184–185.

²³ K. Horedt, *Contribuții*, p. 127.

²⁴ Th. Năgler, *Zum Gebrauch des Ausdrucks „terra deserta” in einigen Urkunden des 12. – 13. Jahrhunderts*, în „Studii și Comunicări de arheologie și istorie”, Sibiu, 18, 1974, p. 51–60.

al doilea val abia în secolul al XIII-lea. Nu ne-am propus să discutăm aici, dar nimeni nu neagă faptul că pe parcursul secolului al XIII-lea au continuat să sosească coloniști din lumea germană, în urma eforturilor depuse de cistercieni²⁵ sau de către regalitatea maghiară. Sărăcia informațiilor ne face însă să nu insistăm asupra numărului acestora, subliniem doar, încă o dată, că Țara Bârsei intră în aria colonizării germane în același timp cu zonele amintite în diploma de la 1224.

Devine astfel un lucru cert că la data instalării coloniștilor la Feldioara, Regatul maghiar controla Țara Bârsei, o colonizare într-un teritoriu care nu le-ar fi aparținut fiind din toate punctele de vedere lipsită de sens și probabil, un unicat în Europa.

La extinderea graniței regatului până pe Carpați la mijlocul secolului al XII-lea, aducem și alte argumente desprinse din descoperirile arheologice.

Cetatea de pe dealul Lămpăș, situată în hotarul satelor Sânpetru și Hărman, deci la sud-est de Feldioara, datată în secolul al XII-lea²⁶ trebuie privită acum ca cetate de graniță. În cazul de față nu ne interesează etnia „grănicerilor”, putând fi: români, secui sau sași, ci funcția cetății, integrarea ei în șirul fortificațiilor ce apărau frontiera estică a regatului.

Marea necropolă de la Peteni (jud. Covasna), cu peste 200 de morminte, datată cert prin monede de la Geza al II-lea, Ștefan al III-lea și Bela al III-lea²⁷, o atribuim după obiectele de inventar găsite și după structura sa, cel mai probabil secuilor instalați aici la marginea răsăriteană a regatului, cu rosturi specifice, prevalând cele de apărători ai graniței. Cimitirul nu reprezintă un unicat în zonă, în imediata apropiere, la Zăbala²⁸ se mai află unul cu aceleași caracteristici.

Deși o așezare este mai greu de atribuit etnic, atunci însă, când, în afară de ceramică și obiecte casnice apar arme, pinteni, piese de harnașament, ea poate fi atribuită unor oameni care au, printre altele, și indeletniciri militare. Îndrăznim așadar să considerăm așezarea de la Sâncrăieni (jud. Harghita), datată printr-o monedă bizantină de la Isac al II-lea Angelos (1185—1195)²⁹ ca aparținând unei populații care avea obligația păzirii graniței. Deoarece așezarea se situează în depresiunea Ciucului și continuă și în secolul al XIII-lea, când izvoarele îi menționează acolo pe secui³⁰, credem că ea a aparținut acestora.

Toate aceste argumente, de natură arheologică, contribuie la clarificarea în special a etapei finale de extindere a Regatului maghiar până pe Carpați, data de 1200 sau domnia lui Andrei al II-lea nemaiputând fi accep-

²⁵ Prin documentul din 17 mai 1240 (*DIR*, C, sec., XI — XIII, vol. I, p. 319—320) Bela al IV-lea dona abației cisterciene de la Cârța bisericile: Feldioara, Sânpetru, Hărman și Prejmer din Țara Bârsei.

²⁶ A. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961—1970)*, în „Materiale și cercetări arheologice” (mai departe „Materiale”), 10, 1973, p. 231—234.

²⁷ Székely Zoltán, *Necropolis medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*, „SCIVA”, 41, 1990, 1, p. 87—110.

²⁸ idem, *Korai Középkori temetők Délkelet — Erdélyben* [Cimitire medievale timpurii în sud-estul Transilvaniei], *Korunk Évkönyv*, 1973, p. 218—228.

²⁹ C. Preda, *Săpăturile arheologice de la Sâncrăieni (r. Ciuc)*, în „Materiale”, 6, 1959, p. 845—853.

³⁰ Gy. Györfy, *A székelyek eredete és településük története* [Istoria originii și așezărilor secuilor] în: E. Mátyusz, *Erdély és népei* [Transilvania și populațiile ei], Budapesta, 1941, p. 35—38.

tată. Propunem deci, ca dată pentru acest moment, perioada reprezentată de domnia lui Geza al II-lea, care se pare că a avut capacitatea militară și organizatorică de a întinde granița estică a regatului până pe Carpați.

Argumentelor aduse de descoperirile arheologice intracarpătice li se adaugă descoperirile de mare importanță de la răsărit de munți și anume punctul fortificat de la Bâta Doamnei (jud. Neamț), care se datează printr-o monedă de la Bela al III-lea. Numeroasele arme găsite aici, spade, vârfuri de lănci și de săgeți, halebarde, topoare de luptă, capete de buzdugane, piese de harnașament, pintenii, zăbale, scări de șa, în marea lor majoritate au bune analogii în Ungaria și în Occident³¹. De asemenea ceramica se doosebește de cea din așezările românești din zonă³². În afara armelor s-au mai descoperit unelte agricole, fiare de plug, seceri, coase, topoare, foarfece, lacăte precum și o cruce engolpion cu litere grecești. Prezența uneltelor indică faptul că cei ce locuiau în fortificația de la Bâta Doamnei își asigurau singuri cele necesare traiului. Cum nu putem accepta ipoteza existenței unui cnezat românesc³³ la aceea dată și în acel loc, rezultă că vestigiile de la Bâta Doamnei aparțin unor străjeri ai Regatului maghiar avansați peste Carpați în scopul supravegherii trecătorii, vizați fiind evident cumanii, împotriva cărora fortificaseră prin șanțuri și valuri promontoriul de pe malul drept al Bistriței.

Afirmația nu reprezintă o părere singulară³⁴, însă, pornind de la certitudinea existenței unui avantpost maghiar pe versantul estic al Carpaților în timpul lui Bela al III-lea, nu trebuie să ne mai îndoim de controlul pe care-l exercita regatul pe versantul vestic și aceasta dintr-o perioadă premergătoare lui Bela al III-lea.

Descoperirile aduse în discuție, la care probabil se vor mai adăuga în timp și altele, schimbă optica pe care o aveam asupra ritmului de penetrare al Regatului maghiar în Transilvania, desființând din punct de vedere cronologic cea de a V-a etapă din schema propusă de K. Horedt. Este clar că frontiera estică nu se oprește în timpul lui Geza al II-lea pe Olt, ci ea înaintează până la Carpați, urmașii săi încercând să asigure securitatea acestora prin instalarea de avantposturi dincolo de crestele munților.

În ceea ce privește colonizarea germană, noutatea constă în surprinzătorul rapiditate cu care aceștia s-au întins într-un timp scurt, practic în

³¹ C. Mitasă, I. Zamoșteanu, *Săpăturile de la Piatra Neamț*, în „Materiale”, 7, 1961, p. 346—348.

³² V. Spinei, *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din sec. al XII-lea până în prima jumătate a sec. al XIV-lea*, în „SCIV”, 21, 1970, 4, p. 614.

³³ Ideea existenței unui cnezat românesc cu centrul la Bâta Doamnei a fost susținută de C. Scorpan, *L'ensemble archéologique féodale de Bâta Doamnei*, în „Dacia”, N. S., 9, 1965, p. 453—454. Argumentele pe care le aducem împotriva, în afara celor menționate în text sunt: lipsa unor construcții care să reprezinte locuința și capela cnezială așa cum ar fi fost de presupus, cum există spre exemplu la Cetățeni, Curtea de Argeș sau în atâtea locuri în Hațeg și Maramureș, aproximativ în aceeași perioadă cronologică. Este greu de crezut cum ar fi acceptat cumanii, înainte de 1200, când se aflau la apogeele puterii, existența unui cnezat gravitând în jurul unei fortificații, fie ea și de pământ, pe teritoriul controlat de ei. Cu totul altceva reprezintă, însă, o fortificație ridicată tocmai în scopul prevenirii trecerii cumanilor printr-unul din pasuri, de către o forță comparabilă, care era regatul maghiar. Prezența cruciuliței engolpion cu litere grecești poate fi explicată prin multiple feluri, având în vedere componența etnică și religioasă a regatului la acea dată, precum și legăturile sale cu Bizanțul.

³⁴ V. Spinei, *op. cit.*, p. 614.

vremea lui Geza al II-lea și Ștefan al III-lea, însumând un interval de maxim 30 de ani, presupunând că Geza i-a chemat chiar din primul an al domniei sale, lucru improbabil de altfel, pe un teritoriu considerat altă dată a fi fost colonizat într-o perioadă de aproximativ 100 de ani. Mai deducem de aici că valul colonizator, excluzând clar o etapă distinctă pentru Țara Bârsei, numeric avea o consistență pe care nu o bănuiam până în prezent. În intervalul menționat delimitat de domnia celor doi regi, coloniștii se întind de la Orăștie și până în Țara Bârsei.

Al treilea punct de noutate constă în aducerea Ordinului teuton pe un teritoriu deja colonizat, eliminând astfel părerea conform căreia Țara Bârsei ar fi fost colonizată în premieră ca urmare a prezenței acestuia.

Toate mutațiile subliniate nu rămân doar de ordin cronologic, ci trebuie privite și din perspectiva implicațiilor pe care le-au avut la toate nivelele.

Demografic, este clar că are loc o creștere a populației prin colonizări și o restructurare a habitatului uman, probabil prin dislocarea unor sate românești care s-au retras mai spre munte ³⁵.

Economic, nu poate fi pus la îndoială aportul subliniat în dese rânduri al populației săsești la dezvoltarea meșteșugurilor, agriculturii, comerțului, a urbanisticii și arhitecturii nu numai în Transilvania dar și la sud și est de Carpați. Coloniștii vin în Transilvania la o dată când în Occident se renunțase la arhitectura în lemn, prin urmare monumentele de cult ale acestora, la cumpăna veacurilor al XII-lea și al XIII-lea, vor fi din piatră ³⁶.

Confesional, avem de-a face cu o creștere a numărului de credincioși catolici în cadrul regatului, pe de-o parte, iar pe de alta, cu misiunea de cruciadă a cavalerilor teutoni împotriva cumanilor, soldată mai târziu, în anul 1228, după cum se știe, cu o episcopie cumană extracarpatică ³⁷.

Militar, subliniem progresele înregistrate în sistemul fortificațiilor, teutonii reușind să obțină aprobarea regelui să construiască cetăți de piatră evident mult superioare clasicele „prisăci” și valuri de pământ, la care va renunța, în cele din urmă, după invazia mongolă, și regalitatea. Mai adăugăm modul nou de luptă și tipurile de arme de factură occidentală aduse atât de coloniști, dar mai cu seamă de teutoni. Aportul militar al coloniștilor sași, ale căror astfel de obligații erau bine stipulate în diplome, nu trebuie redus doar la funcția de apărători ai granițelor, ei participând după cum se știe, împreună cu comitele lor și la expediții dincolo de munți ³⁸.

Am adăuga în final, dar nu în ultimul rând ca importanță, apariția în documentele de cancelarie a satelor românești odată cu intrarea acestora în procesul juridico-economic de patrimonializare, proces accelerat de impactul cu regatul și chiar a unor știri despre români cum este cea referitoare la „*silva Blachorum et Bissenorum*” din 1224 ³⁹, sau a unor realități extracarpatiche în urma acțiunilor întreprinse de teutoni ⁴⁰.

³⁵ Ideea sugerată în cadrul unei discuții cu regretatul Radu Popa care făcea referire la satele Budila și Tohan ce apar în documente în sec. al XIII-lea (*DIR*, C., sec. XIII, vol. II, p. 403–404).

³⁶ V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959, p. 7–98.

³⁷ *DIR*, C., sec. XI–XIII, vol. I, p. 231–232.

³⁸ *Ibidem*, p. 338–341.

³⁹ Vezi supra nota 13.

⁴⁰ Vezi supra nota 3.

NEW DATA ON GERMAN COLONIZATION
IN BÂRSA COUNTY AND ALONG THE EASTERN
BORDER OF THE MAGYAR KINGDOM IN THE
SECOND HALF OF THE 12th CENTURY

Abstract

Archaeological diggings at Feldioara, a necropolis dating back to the reigns of Stephen III (1162—1172) and Bela III (1172—1196) — as settled through dug-out coins — and exhibiting a funerary ritual specific to the German colonists in the 12th century by which graves are provided with niches for the head, led the author to the assumption that Bârsa County must have been colonized earlier than previously thought. Under the new circumstances, the Teutonic order issued in 1211 would reach an already colonized territory which rules off the idea according to which the Bârsa county would have been colonized by the Teutonic Knights and raises for discussion the term of „terra deserta” which appears in the diploma King Andrew II (1205—1235) granted them.

Older findings, such as the fortress on the hill Lempes, the necropolis of Peteni and that of Zăbala, the settlement of Sâncrăieni, the fortification at Bâta Doamnei correlated with more recent ones at Feldioara led the author to the assumption that the Magyar Kingdom must have made its way to the crest of the Carpathians some 50 to 60 years earlier than previously known. The Carpathians must have been reached during Geza II's reign (1141—1162), and not in the late 12th century and the early 13th century.

Far from merely triggering a resetting of the dates, the information newly gathered is liable to weigh on the demographic, economic, religious, military and social issues.

CUMANII ȘI ORIGINEA FAMILIEI LUI DOBROTIȚĂ

PETRE DIACONU

Până nu de mult, se știa că despotul Dobroțiță¹, conducătorul formațiunii statale (din a doua jumătate a sec. XIV) cu capitala la Caliacra, a avut numai două odrasle: o fată al cărei nume nu-l cunoaștem și un băiat cu numele de Ivanco (formă diminutivală a lui Ioan, în slavo-bulgară). Acest nume, adică Ivanco, este consemnat în două fântâni literare: a) Tratatul dintre Ivanco și genovezi, încheiat la 16 mai, 1387;² b) Historia otomană a lui Leunclavius³.

Într-un al treilea izvor — Cronica scurtă a împăraților bizantini — redactată în grecește — este indicat și un anume Terter „fiu al lui Dobroțiță”⁴.

Plecând de la aceste informații unii istorici au admis că Dobroțiță a avut doi fii: Ivanco (Ioan) și, respectiv, Terter⁵.

Insinuându-mă și eu în discuție m-am văzut nevoit să conchid că Dobroțiță a avut un singur băiat și că acesta purta două nume Ivanco (Ioan) și Terter⁶. Cu acel prilej spuneam că Ioan Terter a devenit pe la 1370 conducătorul unei formațiuni statale cu capitala la Dristra⁷ și că în această calitate a bătut două tipuri de monede de bronz⁸, și unul de argint⁹.

Monedele lui Ioan Terter au circulat cu precădere în zona Dristra (Silistra) — Vicina (Păcuil lui Soare)¹⁰, adică exact în părțile corespunzând formațiunii statale conduse de el. În sfârșit, în articolul cu pricina susțineam că — imediat după moartea lui Dobroțiță — survenită nu mai de vreme de

¹ Despre Dobroțiță, vezi Petre Diaconu, în SCIVA, 29, 2, 1978, p. 185—201 și bibliografia de-acolo. Cf și Sergiu Iosipescu, *Baltica, Dobroțiță, Ioanco*, București, 1985.

² DIR, B. *Țara Românească — veacul XIII—XIV și XV*, p. 34—40.

³ Leunclavius Johannes, *Historia Musulmana Turcorum*, Frankfurt, 1591, col. 269.

⁴ *Chronica breve de Graeco rum imperatoribus ab anno 1341 ad annum 1453 e Codice Vaticane graece*, 162, ed. R.-J. Loernertz, în *Ἐπετερίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν* 28, 1958, p. 208.

⁵ De pildă, Peter Schreiner, *Studien zu d n ΒΡΑΧΕΑ ΧΡΟΝΙΚΑ* Munchen, 1968, p. 154—155. Vasil Ghiuzelev, *Chronicon Mesembriae*, în „Annuaire de l'Université de Sofia” tom LXVI, 1972—1973, p. 159, nota 58; idem, în *Srednovekovna Bulgarija v svetlinata na novi izvori*, Sofia, 1981, p. 213—217. Mai târziu și Ioan Jordanov, *Monetnecene na bulgarskite vladete i v Dobrudža (vtora polovina na XIV vek)*, în *Dis mittelalterlichen Bulgarien und das Schwarzmeergebiet*, Varna, 1982, p. 119—129; Plamen Pavlov, în *Istoriceski Pregled*, 7, Sofia, 1990, p. 24.

⁶ Petre Diaconu, în SCIVA, 29, 2, 1978, p. 185—201.

⁷ *Ibidem* p. 195

⁸ *Ibidem*, p. 192—193.

⁹ *Ibidem*, p. 193

¹⁰ Despre identificarea Vicinei cu așezarea din insula Păcuil lui Soare vezi Petre Diaconu, în „Revista de Istorie”, 34, 12, 1981, p. 2311—2318

15 febr. 1385¹¹ și nu mai târziu de 27 mai 1387¹² — Ioan Terter s-a mutat pe țărmul Pontului preluând conducerea despotatului de Caliacra¹³. Aici, la Caliacra, el a bătut încă un rând de monede. Este vorba de cele câteva exemplare de aramă (în jur de 4 bucăți, cred) atribuite lui Dobrotiță¹⁴ (desigur, greșit)¹⁵ de către regretatul numismat bulgar Th. Gherasimov.

Pe ce m-am bizuit când am susținut că Ivanco este una și aceeași persoană cu Terter. Pur și simplu pe monedele având pe avers legenda ΔΕΠΙΟΤΥ, iar pe revers monograma $\frac{\text{I}\omega}{\text{T}}$. Că pe aceste monede este marcat

numele lui Ioan Terter și nu cel al lui Dobrotiță, cum înclină să creadă, în ultima vreme, unii cercetători¹⁶, ne-o indică, în primul rând, monograma de pe revers. Iω este prescurtarea lui Ioan, iar T, inițiala numelui Terter¹⁷. Adepții celeilalte teze susțin că T ar fi inițiala numelui lui Dobrotiță, în pronunție grecească, iar Iω, în acest caz, n-ar fi altceva decât numele său protocolar¹⁸. La drept vorbind, dacă monedele în cauză ar fi aparținut lui Dobrotiță, litera de desubtul lui Iω ar fi trebuit să fie Δ (delta) și nicidecum T deoarece pe despotul Caliacrei îl chema Dobrotiță și nu Tomprotitza¹⁹.

Forma Tomprotitza apare numai în patru izvoare literare, toate grecești²⁰. În restul izvoarelor, fie ele grecești sau italiene, fie poloneze sau turcești, ori chiar ungurești, numele despotului de Caliacra este marcat totdeauna sub forma Dobrotitza (cu variantele sale), deci având inițiala D²¹.

Tocmai pentru a învedera și mai bine numele de Terter, matrișterul a scos din contextul legendei ΔΕΠΙΟΤΥ litera T și a plasat-o lângă cruce, iar câteodată chiar în câmpul dintre cele două rânduri ale scriiturii²².

Unii dintre cititori se vor întreba poate de ce era nevoie ca Terter să aibă două nume. Explicația este simplă. Suntem în vremurile și în regiunile în care membrii familiilor princiare cu nume necreștine trebuiau să beneficieze și de un al doilea nume²³ acesta din urmă, însă, neapărat creștin²⁴. Este motivul pentru care Basarab, întemeietorul Țării Românești, s-a numit și

¹¹ Ultima mențiune despre Dobrotiță în viață este de la această dată. Vezi, N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră I, Dobrotici*, în *Analele Academiei Române*, anul XXXVI, *Memoriile secției istorice*, 1914, p. 1068, documentul din 15 februarie 1385.

¹² La 27 mai 1387 conducător al despotatului de Caliacra era deja Ivance, fiul lui Dobrotiță (vezi, *supra*, nota 2)

¹³ Vezi și articolul meu din SCIVA, 38, 2, 1987, p. 153–157.

¹⁴ Theodor Gherasimov, în „Arheologia”, Sofia, 1968, 3, p. 10–12.

¹⁵ Petre Diaconu, *op. cit.*, p. 153–154, unde se arată că aceste metode au fost bătute, în realitate, de către Ioan Terter.

¹⁶ Această identificare aparține lui N. Gonovici, în RESSE, 13, 1975, 4, p. 599–605. Dintre cei care și-au însușit-o voi reține, spre exemplificare, pe Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 123–128 și pe E. Oberländer — Târnoveanu, *Un tezaur de monede feudale dobrogene din secolul al XIV-lea, descoperit la Cernavodă (jud. Constanța)*, în „Cercetări Numismatice”, VI, 1991, București, p. 91–93.

¹⁷ Vezi Petre Diaconu, în SCIVA, 29, 2, 1978, p. 192–193.

¹⁸ Iv. Iordanov, *op. cit.*, p. 128.

¹⁹ Petre Diaconu, SCIVA, 38, 2, 1987, p. 150–151.

²⁰ *Ibidem*, p. 150, n. 61.

²¹ *Ibidem*, p. 150–151, în special, nota 62.

²² *Ibidem*, p. 150.

²³ *Ibidem*, p. 149.

²⁴ *Ibidem*.

Ivan(co)²⁵, adică Ioan, iar țarii bulgari Terter I și Terter II s-au numit pe rând, Gheorghe, după cum Sviatoslav, fiul lui Gheorghe (Terter I), a căpătat numele de Theofor²⁶. Același fenomen s-a întâmplat și cu cnejii ruși: Vladimir Sviatoslavici s-a numit Vasile, după numele lui Vasile II Macedoneanul, Sviatopulk Vladimirovici și-a zis Petre, Iaroslav cel Înțelept și-a ales numele de Gheorghe ș.a.m.d.²⁷.

Evident, Terter este un nume cumanic²⁸. Pentru a vedea pe ce căi s-a impus el în onomastica familiei lui Dobrotiță mai întâi voi întoarce filele istoriei cumanilor cu vreo 200—300 de ani în urmă și-apoi voi depăna firul unor fapte demne de luat în seamă în chestiunea numelui Terter.

În sec. XII regiunea Volgăi Inferioare era „ocupată” de clanurile cumanilor Toks-oba și Kot(l)oba²⁹. În aceeași vreme unele părți ale bazinului Donețului, Crimeea și Caucazul de nord erau la discreția cumanilor din clanurile Jeto-oba și Terter-oba³⁰. Dintre aceștia cel mai puternic pare a fi fost clanul Terter-oba.

Un trib al clanului Terter-oba a intrat la un moment dat în serviciul Georgiei³¹. N-ar fi exclus ca antroponimul Derderian să fi pătruns în onomastica armeană în această vreme³².

O figură aparte din clanul Terter-oba a fost Togorta(r)kan, socrul lui Sviatopulk Iziaslavici. Acest șef cuman a murit în 1095; el a fost înmormântat la Berestevoje lângă Kiev³³. Tot din clanul Terter-oba face parte și Cotean (în izvoarele ruse), Cuthen (în izvoarele latine) Kötön (în izvoarele maghiare) personalitate marcantă, despre care va fi vorba ceva mai la vale³⁴.

În 1238³⁵, cu trei ani înainte de marea invazie tătară în Europa Centrală, Cuthen — considerat drept „regele cumanilor” în *Carmen Miserabile*³⁶ — a trimis o solie la curtea lui Bela al IV-lea (1235—1270) prin care se plângea că-a fost izgonit din „terram suam”³⁷ de către tătari. Se presupune că-n momentul acela Cuthen împreună cu oamenii săi se afla deja în Moldova³⁸.

²⁵ St. Novakovič, *Zakonnik Štefana Dušane čara srpskog 1349—1354*, Beograd, 1989, XXIII, p. 4, ap. K. Jireček, *Istorijska na Bŭlgaria*, (sub îngrijirea lui P. Petrov), Sofia, 1978, p. 338, nota 20.

²⁶ Petre Diaconu, SCIVA, 38, 2, 1987, p. 145.

²⁷ Vladimir Vodoff, *Naissance de la Chrétienté russe*, Paris (Fayard), 1988, p. 469—486.

²⁸ Aceasta rezultă cât se poate de clar din afirmația lui Pachymeres, *De Michaele et Andronice Palaeologis*, Bonn, 1835, p. 265 cum că tatăl lui Sviatoslav, adică Terter I, era cuman. Cf. O. Pristak, *The Polovcians and Rus*, în *Archivum Eurasiae Medii aevi*, t. I Wiesbaden, 1982, p. 375; Plamen Pavlov, *Pe voprosa za zaselvaniata na kumani v Bŭlgaria prez XIII v.*, în *Bŭlgarskite zemi v drevnostta Bŭlgarija prez srednevekovieto*, 6, Sofia, BAN, 1987, p. 629—637.

²⁹ O. Pritsak, *op. cit.*, p. 275.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*, p. 338; vezi și *Cronica de la Ipatie s.a. 1185* = PSRL II, col. 641

³² Nu este exclus, totuși ca armenii să-l fi preluat de la cumani, pe teritoriul țării noastre.

³³ *Izvoarele Istoriei Românilor*, VII, *Cronica lui Nestor*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1935, p. 172.

³⁴ După câte imi dau seama, Plamen Pavlov, *op. cit.*, este primul cercetător care s-a oprit, mai pe larg, asupra acestui moment din istoria cumanilor.

³⁵ Data de 1238 am preluat-o de la A. Palocz-Horvath, *L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie*, în *Acta Orientalia Academiae Hungaricae*, Tomus 29 (3), 1975, p. 314.

³⁶ (Cuthen, rex Comanorum). *Izvoarele Istoriei Românilor*, vol. V—VI, *Cântecul de Jale de Rogerius* (ed. G. Popa-Lisseanu), București, 1935, cap. II, p. 22.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ A. Palocz-Horvath, *op. cit.*, p. 315: „qu'il (Bela IV) avait étendu le pouvoir de la couronne hongroise au territoire du khanat de Moldavie”.

La aflarea acestor vești, regele ungur s-a bucurat nespuse de mult și a trimis imediat o ambasadă ca să l anunțe pe Cuthen că-i de acord cu tot ceea ce cerea el. Totodată regele a expediat și o sumă de călugări-predicatori spre a-i aduce pe cumani la dreapta credință chiar înainte de pătrunderea lor în regatul arpadian.

La sosirea cumanilor lui Cuthen, în număr de 40.000 de familii ³⁹, le-a ieșit în întâmpinare însuși Bela al IV-lea, copleșindu-i cu daruri ⁴⁰.

Cumanii au descălecat în diferite părți ale Ungarici. Evident, Cuthen cu oamenii din preajmă i au sălășluit în locuri din vecinătatea reședinței regale ⁴¹.

Mai târziu, prin 1247, una din fiicele lui Cuthen se va căsători cu moștenitorul tronului, Ștefan al V-lea, tatăl viitorului rege maghiar Ladislau IV Cumanul (1272—1290) ⁴². Se cuvine să mai adaug și faptul că înainte chiar de a veni în Ungaria, Cuthen și-a măritat o altă fată cu principele Haliciului, Mstislav Mstislavici ⁴³.

Odată stabiliți în Ungaria, cumanii au început în 1239 să se dedea la nebănuite ticăloșii. Intrau prin case și necinsteau nevestele și fiicele oamenilor. Vitele le pășteau slobode prin viile și ținuturile gospodariilor fără ca aceștia să primească vreo despăgubire; ba, mai mult, în procesele care aveau loc, vinovații erau arătați tot păgubașii. Ținând seama și de zvonul că oamenii lui Cuthen s-au însoțit cu „rutenii” ⁴⁴ lesne se va înțelege furia care i-a cuprins pe maghiari”. Drept urmare, ei s-au revoltat și revolta lor s-a întins cu repeziciune peste tot unde sălășluiau cumanii lui Cuthen. Acesta din urmă a fost ucis.

La rândul-le cumanii n-au stat cu brațele încrucișate. Copleșiți de mânie au trecut prin foc și sabie tot ceea ce au întâlnit în cale. Până la urmă ei s au retras în Bulgaria ⁴⁵, fapt petrecut cu puțină vreme înainte de dezlănțuirea prăpădului tătarăsc din primăvara lui 1241.

Prin 1246 aceiași cumani sunt rechemăți în Ungaria de către același Bela al IV-lea și participă la campania militară din Austria ⁴⁶. Amintirea în Ungaria a cumanilor din triburile Terteroba conduși de către Cuthen (Kötön, Cotean) s-a păstrat în câteva toponime și antroponime de genul' Kethenzal-lasa ⁴⁷ Kötöny, lângă Kiskunhalas ⁴⁸, Kötön lângă Kunszentmarton ⁴⁹, Therthelzallas ⁵⁰, Turtel ⁵¹ ș.a.

N are cum să se știe astăzi dacă triburile Terter-oba conduse cândva de Cuthen (Cotean) au trecut, într-adevăr în Bulgaria de la sud de Dunăre sau au rămas undeva pe teritoriul viitoarei Țări Românești. Oricum ar fi, în Muntenia, mai ales, există o serie de sate care poartă și azi numele lui Cotean, fostul

³⁹ *Ibidem*, p. 326 (cifra exagerată, desigur).

⁴⁰ *Izvoarele istoriei Românilor*, V—VI, cap. II, p. 23.

⁴¹ A. Paloczi-Horvath, *op. cit.*, p. 315.

⁴² *Ibidem*, p. 316.

⁴³ O. Pritsak, *op. cit.*, p. 373.

⁴⁴ *Izvoarele istoriei Românilor*, V—VI, cap. XIV, p. 30.

⁴⁵ *Ibidem*, cap. XXIV, p. 35—36, cap. XXV, p. 36 și cap. XXVI, p. 36—37.

⁴⁶ A. Paloczi-Horvath, *op. cit.*, p. 316.

⁴⁷ Idem, *Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie*, în „Acta O rnatia Academiae Scientiarum Hungaricae”, tom 27, 1973, p. 208.

⁴⁸ Idem, în „Acta Orient. Hung.” XXIX (3) p. 325.

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 208.

⁵¹ *Ibidem*.

șef al cumanilor. Am în vedere aici satele Coteana (jud. Olt), Coteasca și Cotești (Muscel), Cotenii (Vlașca) cum și antroponimele Terteliu⁵², Terterel⁵³, derivând din Terter, Coteanu, Cuteanu, Cotescu derivând din Cotean. Eu cred că pe seama acestor cumani se poate pune și numele satului Tărtăria din Transilvania, ca să nu mai vorbim de Cotenii (Romanați) sau Tutracan (Turtucaia), orașul de pe malul drept al Dunării, la jumătatea drumului dintre Ruse și Silistra, al cărui nume amintește de antroponimul Turgotakan, pe care l-am amintit mai sus.

Demn de remarcat este că pe același teritoriu românesc se întâlnesc toponime sau antroponime care s-au legate de clanul Toks-oba dușman al clanului Terter-oba. Am aici în vedere numele satelor Toxăbești⁵⁴, Toxăbeni⁵⁵, amintite prin sec. XVI, Tosebeni (evident, o metateză a lui Toxăbeni) (din fostul jud. Bălți) ca și antroponimele Toaxen și Toaxem. Unul dintre boierii din preajma lui Mircea cel Bătrân s-a numit Toxabă⁵⁶.

Nu este un secret pentru nimeni că dinastia terterizilor bulgari este de origine cumană. Faptul ni-l încunoștințează unul dintre cronicarii bizantini⁵⁷.

Problema pe care și-o pun astăzi cercetătorii este de a se ști de unde au venit cumanii terterizi care au dat Bulgariei o familie domnitoare pe tronul de la Târnove. Potrivit părerii lui Plamen Pavlov ei, terterizii bulgari, sunt urmașii cumanilor care au sosit în Bulgaria în preajma marii invazii tătarăști din anul 1241⁵⁸. După opinia lui O. Pritsak⁵⁹ dinastia terterizilor bulgari și-ar trage obârșia dintr-un alt trib decât cel care ar fi venit din Ungaria, ceea ce ne îndreptățește să credem că celebrul specialist se gândește la un trib Terter-oba care ar fi sălășluit mai înainte teritoriul de azi al României. Ambele păreri s-ar putea topi într-una singură dacă s-ar admite că terterizii bulgari s-ar trage din cumanii despre care spunem noi că îndreptându-se spre Bulgaria s-au așezat în părțile românești din jumătatea de apus a Munteniei și jumătatea de răsărit a Olteniei.

În ce mă privește socotesc valabilă ipoteza lui Plamen Pavlov⁶⁰, potrivit căreia dinastia terterizilor își are obârșia în tribul cumanilor Terter-oba, care a pătruns în Ungaria în 1236, iar de-acolo a fost nevoit să plece spre Bulgaria, în primăvara lui 1241.

În finalul acestei note voi sublinia și eu că numele de Terter este de origine cumană, ceea ce înseamnă că familia lui Balica-Dobrotița ar fi putut

⁵² În „România Liberă”, anul L, nr. 14813, seria nouă, 779, 23 oct. 1992, p. 3.

⁵³ *Cartea de telefoane a Bucureștiului*, 1973 (s.v.)

⁵⁴ I. Cencea și I. Donat. *Contributions onomastiques*, Publiées à l'occasion du VIe Congrès International des Sciences onomastiques à Munich du 24 – 28 août, 1958, Bucarest, 1958, p. 157

⁵⁵ *Ibidem*

⁵⁶ P. S. Năsturel în „Revista Istorică”, III (1992) nr. 5 – 6, mai-iunie p. 480

⁵⁷ Veri, *supra*, nota 28

⁵⁸ Plamen Pavlov, *op. cit.*, p. 629–637

⁵⁹ O. Pritsak, *op. cit.*, p. 629–637. Plamen Pavlov, *op. cit.*, p. 633 susține că O. Pritsak a înălțat această teză deoarece nu-i era cunoscut textul din Carmen Miserabile privitor la imigrarea în Bulgaria, în 1241, a cumanilor lui Cuthen. Este locul să atrag atenția că după știința mea Plamen Pavlov este primul cercetător din părțile noastre care atrage atenția în chip serios asupra pasajului din Carmen Miserabile, privitor la emigrarea în Bulgaria a cumanilor lui Cuthen (în 1241).

⁶⁰ Plamen Pavlov, *op. cit.*, loc. cit.

să fie înrudită cu familia Terterizilor ⁶¹ care a dominat la Târnovo între 1280 și 1322.

THE CUMANS AND THE ORIGIN OF THE FAMILY OF DOBROTIȚĂ

Abstract

The author gives ground to the assumption that Ivanco and Terter, the son of the despot Dobroțiță, the leader of a statal form of organization with its chief town in Caliacra (the 14th century), are actually one and the same.

He also rates valid the hypothesis according to which the dynasty of the Terterides originated in the Cuman tribe Terter-oba, which made its way into Hungary by 1236 and was subsequently forced out of the territory in 1241, after which it headed for Bulgaria.

⁶¹ Jordan Andreev, *op. cit.*, p. 82—85; Veselin Ignatov in „Dobrudja” (Sbornik), 4. Varna, 1987, p. 19, 28 (lucrare cu multe interpretări bruscate)și, firește, Plamen Pavlov, *op. cit.*,

CINGHIZHANIZII ȘI COMERȚUL : IZVOARE ȘI ABORDĂRI ISTORIOGRAFICE

VIRGIL CIOCÎLTAN

Nu încapе îndoială că masacrele și devastările lăsate de năvălitorii mongoli peste tot în urma lor vor întuneca mereu — pe bună dreptate — amintirea epopeii cinghizhanide.

Imaginea lugubră, făurită în toiul dezastrelor, a încorporat însă de la bun început și note discordante: arta militară, stăpânită desăvârșit de cuceritorii asiatici, a smuls frecvent martorilor campaniilor tătare — inclusiv celor izbiți de flagel — exclamații admirative. Dimensiunea imperiului, care se întindea la mijlocul secolului XIII de la Oceanul Pacific la Mediterană și la Marea Neagră, a impresionat apoi prin ea însăși.

Nu mai puțin admirativi au fost cei care au cunoscut nemijlocit rânduiele interne ale acestui stat. Ei nu au ezitat să laude ordinea și pacea, asigurate de autorități pe tot cuprinsul vastei împărății. Partea pozitivă a acestui bilanț a sporit îndată ce călătorii străini, negustori sau misionari, au constatat că acești barbari nu numai că nu le interziceau accesul în teritoriile peste care stăpâneau, ci, dimpotrivă, îi stimulau în fel și chip să străbată nesfârșitele ținuturi eurasiatice. Această atitudine primitoare era cu atât mai surprinzătoare cu cât ea contrasta în chip vădit cu obiceiul — binecunoscut în țările islamice și în Bizanț — de a limita sau chiar de a interzice total pătrunderea străinilor în lăuntrul statelor respective.

Latura cea mai luminoasă a performanței istorice a cinghizhanizilor rezidă, într-adevăr, în permeabilitatea extraordinară pe care au conferit-o unui spațiu enorm. Oameni din cele mai diverse zone culturale, izolate până atunci, au intrat pentru prima oară în contact, s-au cunoscut reciproc, au schimbat valori materiale și spirituale.

Între cei dintâi care s-au bucurat de abolirea zăgazurilor tradiționale și de deschiderea noilor orizonturi au fost, firește, negustorii. Este de la sine înțeles că în aceste condiții ieșite din comun comerțul transcontinental s-a dezvoltat vertiginos, la o scală fără precedent în evul mediu.

Specialiștii s-au întrecut în a sublinia contribuția decisivă a hanilor mongoli la propășirea economiei mondiale pe această cale. Voci care să conteste această concluzie lipsesc, întrucât lipsesc argumentele necesare pentru a tăgădui această realitate majoră a istoriei universale.

Din păcate, consensul istoricilor nu ține locul unei demonstrații întemeiate pe dovezi concrete. Or, tocmai în domeniul rigorii științifice, dincolo de pragul impresiei generale, încep dificultățile propriu-zise. Cum lesne se poate presupune, vinovată de această stare de lucruri este — ca în atâtea alte cazuri din istoria medievală — tot sărăcia izvoarelor.

IZVOARE

Între cei care au deplâns puținătatea informației referitoare la negoț în timpul stăpânirii mongole se găsește și B. Spuler, ncântrecutul cunoscător al cinghizhanizilor. Iată avertismntul său descurajant, aflat în volumul consacrat istoriei mongolilor din Iran — un monument de erudiție sistematică: „Atrag din nou atenția că în privința comerțului nu există nici un fel de dovezi documentare (socoteli, registre de afaceri etc.), astfel că despre acest subiect nu au putut fi culesc decât câteva notițe”¹.

Dacă însă moștenirea scrisă a Ilhanatului — unde, după cum se știe, a funcționat cu randament înalt și sub mongoli birocrăția persană cu tradiții solide — lămurește atât de precar activitatea negustorilor și politica unuia sau altuia dintre suverani față de breasla lor, nu este de mirare că zestrea documentară lăsată de un autentic imperiu al stepei, cum a fost Hoarda de Aur, nu poate fi decât incomparabil mai redusă. Într-adevăr, din întreaga producție de acte a hanilor din Kâpceak — după toate aparențele foarte modestă — au reușit să înfrunte vicisitudinile vremurilor atât de puține, încât pot fi numărate pe degete. Nu este nici o speranță de a umple cât de cât golul informației internc cu știri din documente private: ele lipsesc cu desăvârșire. La fel de dezarmantă pentru cercetător este și situația surselor narative, deoarece nici unul dintre suveranii ulusului Djuci așezat în stepa kâpceacă nu s-a abătut de la obiceiurile curat nomade și, prin urmare, nu a simțit nevoia să-și eternizeze faptele prin osteneala cronicarilor de curte.

Geniul locului a dislocat în schimb — ca și în China — o parte cel puțin din tradițiile natale în Ilhanatul învecinat. Din solul atât de fertil cultural al Iranului au înmănat ocatite de puterea mongolă opere de o amploare și de o calitate cu nimic mai prejos decât cele alcătuite în alte epoci înfloritoare intelectuale, patronate de stăpânitori indigeni². Fundamentale nu numai pentru reconstituirea istoriei Ilhanatului, ci și a tuturor ramurilor dinastiei cinghizhanide până la începutul secolului al XIV, operele marilor învățați persani Ala ad Din Ata Malik Djuvaini și Fadl Allah Rashid ad-Din au înregistrat circumstanțiat și au glorificat faptele stăpânilor, dar asupra negustorilor — o categorie socioprofesională desconsiderată în mediile musulmane nu mai puțin decât în cele creștine — nu s-au oprit decât întâmplător și în treacăt³.

Deși sursele interne privitoare la comerț nu se rezumă doar la cronicile persane, ele nu pot concura informativ izvoarele externe. Acestea din urmă furnizează prin numărul și valoarea știrilor materia primă de bază pentru istoria negoțului desfășurat atât în timpul imperiului unitar, cât și după 1260, în epoca statelor mongole succsoare⁴.

Din mulțimea de surse, deosebit de variate ca gen și origine, care conțin accidental date despre negoț, se cuvin degajate cele „de profil”, păstrate în arhivele Genovei și ale Veneției, marile puteri maritime și comerciale ale evului

¹ B. Spuler, *Die Mongolen in Iran. Politik, Verwaltung und Kultur der der Ilchanzeit 1220—1350*, Leiden 1985, p. 356, nota 2.

² Vezi E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, I—IV, London 1902, 1906, Cambridge 1928 (III *Persian Literature under Tatar Dominion*).

³ Situația edițiilor și a traducerilor celor doi autori, precum și a altor savanți contemporani este prezentată și de Spuler, *Mongolen*, p. 399—408.

⁴ Trecceri în revistă ale izvoarelor cu știri de natură comercială referitoare la Ilhanat se găsesc *ibidem*, p. 355—361, iar la Hoarda de Aur idem, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rusland 1223—1502*, Wiesbaden 1965, p. 388—409.

mediu. Deși urmele documentare ale afacerilor desfășurate de supușii celor două republici în teritoriile stăpânite de tătari sunt distribuite cronologic și geografic inegal și prin natura lor nu lămuresc decât parțial și unilateral complexul de probleme ale comerțului patronat de mongoli, ele depășesc cu mult prin precizia informației alte categorii de izvoare ⁵.

Carența semnalată este și ea în bună măsură înlăturată tot de italieni, care — aliați cu fapta sau cu mintea în miezul problemelor — au elaborat eșafodajul înțelegerii globale a comerțului eurasiatic în timpul cinghizhanizilor. Dintre atâtea nume ilustre este îndeajuns de a evoca pe Marco Polo, observator neobosit și avizat al realităților negoțului întâlnit în cursul celebrei sale călătorii în China, pe Francesco Balducci Pegolotti, care i-a înzestrat pe contemporanii săi dornici să străbată rutele transcontinentale cu un ghid de comerț pe cât de exact pe atât de cuprinzător și pe Marino Sanudo, unul dintre cei mai clarvăzători gânditori ai problemelor marelui negoț în contextul cruciatei ⁶.

Din asemenea contribuții s-a format armătura unei viziuni integratoare asupra comerțului levantin în secolele XIII și XIV. Această structură de rezistență nu și-a pierdut până astăzi valoarea. Mai fățiș sau mai discret, ea rămâne în fapt temelia oricărei tentative moderne de reconstituire organică a unuia dintre cele mai grandioase fenomene istorice ⁷.

Una dintre virtuțile de căpătâi ale acestui suport cognitiv elaborat de experții Occidentului medieval în comerțul levantin este că orientează conținutul știrilor disperate și le organizează într-un sistem coerent de înțelegere. Această însușire „structurantă” are și altă valență deloc de neglijat: ea dezvăluie și lacunele informației privitoare la negustor și la meseria sa. Silințele istoricilor de a culege știri cu semnificație comercială din masa imensă, „poliglota”, a izvoarelor din Răsărit și din Apus ⁸ au clarificat un număr remarcabil de aspecte ale acestui conglomerat de chestiuni, dar mult prea multe zac încă în obscuritate. Concluzia care se desprinde din examinarea surselor și a literaturii secundare este neîndoielnică: volumul informațiilor referitoare la negoț este mult prea redus pentru a îngădui alcătuirea unei istorii „compacte” a comerțului în perioada mongolă. Penuria semnalată de B. Spuler în cazul Ilhanatului ⁹ se întâlnește — în ciuda neomogenității ei — în tot intervalul de timp și pe întreaga arie peste care au domnit tătarii.

⁵ (f. N. Iorga, *Veneția în Marca Neagră*, „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, seria II, 26, 1913–1914, București 1914; F. Thiriet, *Regestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*, I–III, Paris 1958, 1959, 1961; idem, *Délibérations des Assemblées vénitienes concernant la Roumanie*, I: 1160–1363, Paris 1966; II: 1363–1463 Paris 1971; M. Balard, *La Roumanie génoise (XIIe–début du XVe siècle)*, I–II, Rome 1978.

⁶ Vezi Marco Polo, *Il Milione*. Prima ediție integrală a cura di Luigi Foscolo Benedetto, Firenze 1928; Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans Cambridge, Mass, 1936; *Liber secretorum fiducium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*. Cuius auctor Marinus Sanutus dictus Torsellus. Primum in Bongartii opere Gesta Dei per Francos intitulo editum Hanoviae MDCXI (ediție anastatică: Ierusalim 1972).

⁷ Cât de însemnat este aportul surselor occidentale în general și al celor italiene în special pentru istoria comerțului în vremea mongolilor reiese limpede și din sinteza lui W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, II, Leipzig 1936, p. 3–253.

⁸ Vezi impresionantele bibliografii referitoare la cinghizhanizi la sfârșitul volumelor Spuler, *Goldene Horde* și idem, *Mongolen*.

⁹ Vezi mai sus nota 1.

CONCEPȚII ISTORIOGRAFICE

Cu toate aceste observații restrictive, pesimismul învățatului german nu poate fi împărtășit fără rezerve. Nenumărate lucrări — indiferent dacă au un caracter sintetic sau special — dovedesc că în legătură cu tema în discuție este posibil să se facă mai mult decât „culegerea câtorva notițe”¹⁰.

Cum au fost posibile aceste progrese?

Pentru a răspunde la această întrebare este suficient să se compare rezultatele contrastante obținute în urma investigării aceluiași domeniu de savanți călăuziți de idei diferite despre comerț.

Este vorba pe de o parte de capitolul des pomenit, în care B. Spuler a strâns puținele și discutatele știri despre activitatea negustorească în Iranul mongol, iar pe de alta de consistentul „capitol ilhanid” din istoria comerțului levantin, tratat monografic de W. Heyd¹¹. Constrângerile formale impuse de tematica diferită a lucrărilor lor — una stăruind să înfățișeze un tablou de ansamblu al Ilhanatului, în care negoțului i-a fost rezervat un spațiu restrâns, cealaltă fixată primordial pe deslușirea problemelor comerțului și prezentarea lui într-un tot unitar — nu explică deosebirea de fond în abordarea problematicii în discuție. Pe cei doi istorici îi desparte esențial concepția cu privire la comerț, adică, mai exact, înțelesul și dimensiunea acestei noțiuni.

Astfel, în viziunea lui B. Spuler, negoțul reprezintă în primul rând suma manifestărilor profesioniștilor acestei ramuri de activitate, oglindite în acte cu caracter specific („socoteli, registre de afaceri etc.”). Pentru W. Heyd, același concept are un sens mult mai larg și mai complex, care nu poate fi sesizat în amploarea sa reală în afara cadrului geopolitic creat de cuceririle mongole, determinant pentru condițiile concrete de desfășurare a traficului de mărfuri. Starea drumurilor, securitatea și facilitățile de transport, vămile au intrat împreună cu numeroase alte „accesorii” în cuprinsul lărgit al noțiunii de comerț.

Așezând la temelie considerațiilor sale acest concept, W. Heyd a implicat, alături de negustor, încă un personaj ca participant indispensabil la realizarea schimbului de mărfuri: hanul mongol — factorul principal în asigurarea condițiilor de funcționare a îndeletnicirii menționate. Izvoarele atestă consecvent că stăpânitorii cinghizhanizi au depus eforturi susținute pentru crearea și apoi pentru întreținerea infrastructurii marelui negoț și că printr-un șir de măsuri „liberale” au căutat să facă cât mai atractive pentru oamenii de afaceri străini ținuturile pe care le controlau.

Aceste trăsături înmănunchate schițează nu numai tipul de suveran mongol, protector și promotor al comerțului, așa cum s-a încheagat el din mărturiile contemporanilor în literatura de specialitate; ele jalonează de asemenea conținutul competențelor sale și raza lor de acțiune în sfera negoțului. În ciuda unor inevitabile variații în timp și în spațiu, politica comercială a hanilor mongoli a avut coordonate relativ constante, fapt care a ușurat definirea și clasificarea ei tipologică.

Astfel, majoritatea istoricilor a perceput această realitate în maniera lui W. Heyd, anume ca pe un segment al puterii suverane, exercitată într-unul

¹⁰ Inclusiv capitolele pe care le-a consacrat comerțului în *Hoarda de Aur* și în *Ilhanat* (citare mai sus nota 4): ele nu sunt nicidecum doar inventare seci.

¹¹ Spuler, *Mongolen*, p. 355–361 și Heyd, *Histoire*, II, p. 3–253.

dintre compartimentele economiei — cei al comerțului în speță. Potrivit concepției încetățenite în istoriografia chestiunii, aria de manifestare a intereselor cinghizhanizilor față de negoț a acoperit aproximativ același câmp de probleme care țin astăzi în mod obișnuit de resortul unui minister al comerțului.

Indicii puternice sugerează că și această încadrare este prea strâmtă pentru a da seama corect de însemnătatea covârșitoare atribuită de hanii mongoli schimbului de mărfuri, respectiv pentru a înregistra cât de tentacular a invadat politica comercială alte sfere de activitate. Nu au fost amputate arbitrar doar ramificațiile ei laterale, care au pătruns în diverse domenii ale economiei și ale vieții sociale; mult mai păgubitor pentru înțelegerea importanței negoțului din perspectiva conducătorilor mongoli este alt fapt.

Tratată izolat, politica comercială apare ca un compartiment de sine stătător, subordonat deciziilor luate la cel mai înalt nivel. Această poziție subalternă nu poate fi, desigur, negată în nici un chip și, subînțeleasă sau explicit subliniată, ea se regăsește ca atare în lucrările consacrate temei. Urmarea nefastă a acestei evidențe a fost însă că a umbrit excesiv sensul contrar al relației, anume determinările de ordin comercial ale politicii generale, de stat, a cinghizhanizilor. Chiar dacă unii istorici au intuit că în substratul unor mari direcții de politică externă se ascund — de altminteri bine tănuite de izvoare! — impulsuri viguroase de natură comercială, impactul lor asupra hotărârilor statale supreme nu a fost niciodată cercetat sistematic ¹².

Judecat din această perspectivă, „intervenționismul” hanilor în favoarea negoțului nu numai că își mărește câmpul de manifestare mult peste limitele tradiționale ale unei politici comerciale *stricto sensu*, ci acreditează și bănuiala că negustorul a îndeplinit în statul cinghizhanid o funcție capitală.

Oricât de relative vor fi concluziile unei anchete menite să stabilizească gradul de dependență reciprocă han-negustor, lămurirea măcar în principiu a acestei legături este inevitabilă pentru a discerne atunci când izvoarele tac un eventual resort comercial într-o decizie politică. Această analiză nu poate avea rezultate cât de cât semnificative dacă amintita relație nu este încadrată în seria de determinări obiective care au constrâns puterea mongolă să fie ce a fost și să se comporte cum s-a comportat ¹³.

DIE CINGIZIDEN UND DER HANDEL QUELLEN UND HISTORIOGRAPHE AUFFASSUNGEN

Zusammenfassung

Der Verfasser untersucht die Quellengattungen die sich auf dem Handel innerhalb des Mongolenreiches beziehen. Er bespricht gleichzeitig die bedeutendsten Anschauungen, die über diesen Gegenstand in der modernen Historiographie vertreten sind.

¹² Un exemplu în acest sens îl oferă îndelungatul conflict al Hoardei de Aur cu Ilhanatul pentru stăpânirea ținuturilor transcaucaziene. Urmând o sugestie a lui P. Pelliot, Gh. Brătianu observa că „problema traficului cu Extremul Orient a constituit adevărata cauză a acestei luptămii” (G. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, „Echos d'Orient”, 1934, p. 154).

¹³ Vezi V. Ciociltan, *Migratori și sedentari: cazul mongol*, „Revista istorică”, 4, 1993, 1–2, p. 89–101.

HERALDICĂ ȘI SIGILOGRAFIE

STEMELE VALAHE DIN ARMORIALUL WIJNBERGEN ÎN LUMINA ULTIMELOR CERCETĂRI

DAN CERNOVODEANU

Acum 15 ani, mai precis în sesiunea științifică din 1979 a Institutului Român de Cercetări din Freiburg i. Breisgau, am avut cinstea să prezint onoratului auditoriu de atunci, studiul meu asupra *Armorialului Wijnbergen și heraldica dinastică a Țării Românești*¹, în care făceam cunoscute rezultatele cercetărilor ce întreprinsesem între 1976 și 1979, asupra celor două steme valahe din numitul armorial. Atribuisem, cu toate justificările adecvate, primul scut al „Regelui Valahiei” (Roi de Blaquie) unuia dintre ultimii Asănești (în speță lui Ioan Asan al III-lea, iar cel de al doilea s-a putut, voievodului Litovoi, cel mai puternic, la acea epocă, dintre dinastia români din nordul Dunării. Publicarea și apoi difuzarea și în țară a studiului mai sus menționat, ca și a încă alte trei², abordând aceeași temă, a creat, în ultimii ani, printre istoricii români, reacții diferite, fie de raliere la tezele propuse de noi, fie de respingere a acestora. Vom analiza deci aceste reacții la diverși autori care s-au ocupat de problema în cauză și au luat poziție în polemica ce s-a iscat cu acest prilej.

Vom menționa, foarte în treacăt, afirmațiile, total fantaziste, ale unui amator în materie de heraldică, care, totuși, a fost cel dintâi căruia i-au fost semnalate stemele valahe din cuprinsul Armorialului Wijnbergen și anume colonelul în retragere Marcel Sturdza-Săucești. Încercarea sa de a prezenta acest subiect într-o comunicare la cel de al XIII-lea Congres Internațional al Științelor Genealogice și Heraldice de la Londra din 1976, s-a soldat cu renunțarea, până în cele din urmă, la întocmirea unei referat pentru respectivul congres, autorul limitându-se doar la trimiterea unui simplu rezumat³, care, chiar dacă n-a mai fost urmat de comunicarea proiectată, enunța în linii mari, punctul său de vedere. Pe scurt, colonelul Sturdza afirma că stemele „Regelui Valahiei” din Armorialul Wijnbergen, au aparținut împăratului româno-bulgar Ioniță Caloian, care, la rândul său, a concedat aceste însemne heraldice și „voievozilor români din Oltenia de mui târziu, aliații săi din nordul Dunării”⁴. La aceste alegații, lipsite de orice susținere documentară, nu putem decât declara că, în absența oricărei dovezi — scrise, iconografice sau de orice altă natură — care să atesteze adoptarea de către împărații Ioniță a unor însemne armoriale, și, încă și mai puțin, concedarea unor steme de către acest suveran nobililor Curții sale, sau aliaților săi din nordul Dunării, ori din oricare altă regiune, făcând parte

¹ „Buletinul Bibliotecii Române” (Freiburg, Germania), Vol. VII (X1), S.N., 1979, p. 211—232 + 2 pl. cu 9 ilustr.

² Dan Cernovodeanu, *Das Wappenbuch Wijnbergen und die Heraldik der walachischen Dynasten*, în „Der Tappert” (Berlin-Vest), XIII—XVII, 1975—1979, p. 1—15 + 9 ilustr.; de același autor, *Les émissions monétaires armoriées des Princes de Valachie aux XIVe et XVe siècles et leurs implications dans l'histoire de cette principauté*, în „Actes du 9ème Congrès International de Numismatique”, Berne, 10—15 Septembre 1979. Publié par l'Association Internationale des Numismates Professionnels, Louvain-la-Neuve (Luxembourg), 1983, p. 891—903; idem, *Les armes attribuées à la Valachie et à la Moldavie par les armoriaux ouest et centro-européens (XIIIe—XVIe siècles)*, în „Buletinul Bibliotecii Române” (Freiburg/, Germania), Vol. XII (XVI), S.N., 1985, p. 177—194 + 4 pl. cu 36 ilustr.

³ Marcel Sturdza-Săucești, *Anciens blasons roumains du XIIIe siècle*. Comunicare proiectată, dar nerealizată, pentru cel de al XIII-lea Congres Internațional al Științelor Genealogice și Heraldice, Londra, 1976. Un scurt rezumat al acestei comunicări a apărut în *Proceedings of the XIII-th International Congress of Genealogical & Heraldic Sciences*, London, 31 August — 7 September 1976. London, 1979, p. 52—53, sub nr. H 42.

⁴ *Ibidem*, p. 53.

integrantă din imperiul româno-bulgar, sau învecinându-se cu el, nu putem accepta sub nici o formă ipoteza (avansată ca o cvasi-certitudine) de către răposatul colonel Sturdza. Împotriva acestei afirmații se pot cita izvoarele istorice contemporane, care au consimțat, în permanență, profun la animozitate nutrită de împăratul Ioniță față de Imperiul latin din Constantinopol și față de obiceiurile conducătorilor lui — printre care și folosirea de steme în culori atrăgătoare — la care se mai adăuga și repulsia față de apartenența Latinilor la ritul catolic, considerat ca heterodox de către Caloian și poporul său.

Socotind, deci, concluziile colonelului Sturdza ca total nefondate, le vom ignora cu desăvârșire, precum nu ne vom ocupa nici de o simplă compilație a cercetărilor noastre care nu a adus nici o contribuție personală și inedită temei ce studiem. Este vorba de articolul D-nei Maria Dogaru, intitulat *Stema voievodului Litovoi*, publicat în revista „Magazin istoric” din Octombrie 1985⁵, în care autoarea se mulțumește să prezintă rezultatele cercetărilor noastre relative la stemele „Regelui Valahiei”, fără a aduce nici un element nou privitor la tema abordată și fără a indica sursa elaborării din care integral s-a inspirat.

Un studiu asupra căruia ne vom opri ceva mai mult, este cel al istoricului Radu Ș. Cioabașu, intitulat *Les chroniqueurs français de la IVe Croisade et les Roumains de l'aire de la latinité orientale*, publicat, tot în 1985, în „Nouvelles Etudes d'Histoire”⁶. Autorul citat se alătură parțial concluziilor colonelului Sturdza, afirmând că stema „Regelui Valahiei” a fost creată, prototipul, cu prilejul încoronării (din 8 Noiembrie 1204) a împăratului Ioniță Caloian, din contact direct cu nobilii cavaleri ai Curții împărățești ai suveranilor latini de Orient, Baldwin I și Henri I de Hainaut-Flandre, care „împodobiseră Constantinopolul cu steme pline de strălucire”⁷.

Precizând în treacăt că *Armorialul Wijnbergen* nu se află în Suedia, ci în Olanda⁸, ținem să amintim că vestitul capitol „Ce sont tous Roys”, aflat în apendicele nimitului armorial, se referă cu excepția unor monarhi păgâni cu steme imaginare — la *suveranii contemporani* redițării, între 1270 și 1285, a finalului acestui străvechi album heraldic francez. Întrucât prima parte a armorialului în cauză conține stemele seniorilor din Ile de France vasali ai regelui Ludovic al IX-lea cel Sfânt (decedat în 1270), cea de a doua parte (redactată în cursul următoarelor 15 ani) cuprinde însemnele armoriile ale seniorilor din Franța de Nord, Țările de Jos și Germania în domnia regelui Franței Filip al III-lea cel Îndrăzneț (1270 — 1285), este evident că și apendicele datând din aceeași perioadă finală a armorialului respectiv, să includă stemele suveranilor contemporani acestei ultime perioade. Ca exemplu, putem cita stema regatului Ungariei (și ea în dublă reprezentare, însă identică ca aspect⁹) ce a aparținut, prima, regelui Ștefan al V-lea (1270 — 1272) și cea de a doua, regelui Ladislau al IV-lea (1272 — 1290): prin analogie, cele două scuturi ale „Regelui Valahiei”, diferentiindu-se totuși ca aspect, datează, conform opiniei noastre, primul din epoca ultimilor Asănești (după 1258 până la 1280), cel de al doilea, aparținând voievodului Litovoi (decedat în luptă, între 1277 și 1299, împotriva regelui maghiar, pomenit mai sus, Ladislau al IV-lea), deosebirea între cele două compoziții heraldice rezultând din prezența labelor negre de leu încușate, în cel dintâi scut și absența lor în celălat, pe fondul comun burelat de 10 piese, alternate aur și roșu.

Dacă ar fi fost vorba de steme occidentale, supuse canoanelor specifice artei clasice a blazonului, s-ar fi putut susține ipoteza plauzibilă, că cel de al doilea scut al „Regelui Valahiei” ar reprezenta o brizură a stemei Asăneștilor. Argumentul, în cazul de față, nu este valabil, căci primii înipărați româno-bulgari, descendenți ai lui Caloian și fraților săi, respinseseră orice

⁵ „Magazin istoric”, XIX, 1985, nr. 10, Octombrie, p. 6—7.

⁶ „Nouvelles Etudes d'Histoire”, publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques, Stuttgart, 1985, București, VII, 1985, p. 157—176.

⁷ *Ibidem*, p. 164.

⁸ *Ibidem*.

⁹ În *Armorialul Wijnbergen*, stema „le Roi de Hongrie” e figurată de două ori în versiune identică, Ladislau al IV-lea (F^o 18, nr. 594) și Ștefan al V-lea (F^o 35 verso, nr. 1267) și odră, în versiune diferită, nemaifiind vorba de un *rege efectiv* al Ungariei, ci doar de un pretendent la coroana Sf. Ștefan în persoana lui Charles-Martel d'Anjou-Sicile care n-a izbutit să obțină tronul maghiar. În schimb, fiul său, Charles-Robert d'Anjou-Sicile, a reușit să domnească ca rege al Ungariei între 1308—1342. În timp ce, cei doi regi arpadici au scutul fasciat de 8 piese, de argint și roșu, pretendentul poartă în scutul său un fasciat de 8 piese de argint și negru, cu un cerc cu 8 raze terminate fiecare printr-o floare de crin, totul de aur (v. Szabolcs de Vajay, *Das „Archiregnum Hungaricum” und seine Wappensymbolik in der Ideenwelt des Mittelalters*, în „Überlieferung und Auftrag Festschrift für Michael de Ferdinandy”, Wiesbaden, 1973, p. 648—649).

încercare de adoptare a însemnelor heraldice — atât pentru dănșii, cât și pentru nobilii Curții lor — pe teritoriul Statului ce stăpâneau, iar cât privește pe ultimii monarhi ai acestei dinastii; în speță împărații Constantin Asan Tich (1258 — 1277), Ivailo (1277 — 1279) și Ioan Asan al III-lea (1279 — 1280) — despre care presupunem că unuia dintre ei i-a putut aparține scutul cu labele încrucișate de leu — însușirea foarte tardivă a simbolurilor armoriolate de către unul dintre acești trei ultimi Asenizi, nu putea încă admite folosirea unor practici heraldice foarte sofisticate ale artei blazonului occidental, precum uzul de brizuri. Dar chiar în cazul, puțin probabil, că a fi vorba de o eventuală brizură creată de însuși autorul (sau autorii) *Armorialului Wijnberger*, dotați cu adânci cunoștințe în domeniul heraldicii¹⁰, atunci trebuie să presupunem că acești heraldiști au considerat pe posesorul celui de al doilea scut regal valah ca scoborâtor a unei ramuri cadete a Asăneștilor (și posibil, pretendent potențial la tronul imperial de la Târnovo). Nici această ipoteză nu se dovedește a fi justă, deoarece în geografia acestei dinastii, în preajma stingerii ei, o atare ramură cadetă (și un atare eventual pretendent) nu ne sunt cunoscuți. Atunci, nu trebuie să ne mai gândim la Asănești, ci la un alt conducător, provenind tot din poporul din care s'oborau și împărații vlaho-bulgari și anume Românii nord-dunăreni. Și cum este foarte probabil că relațiile incontestabile ce au existat între Românii din nordul și cel din sudul Dunării să fi putut crea, desigur, și alianțe matrimoniale între familiile dinastilor mai însemnați ce guvernavu regiunile din nordul fluviului amintit și diverșii membri, chiar colaterali, ai familiei imperiale a Asăneștilor, adoptarea stemei burelate de aur și roșu (firește fără labele încrucișate ale leului asenid) de către un astfel de dinast — în speță Litovoi — ne pare cât se poate de plauzibilă, ba chiar foarte probabilă.

Revenind la studiul istoricului Radu Ciolanu, nu ne este deloc greu să arătăm că „stemele pline de strălucire” cu care „împărații Baudoin și Henri de Hainaut împodobiseră Constantinopolul”, n-au exercitat nici un fel de influență nici asupra lui Caloian, nici asupra nobililor Curții sale și n-au determinat sub nici o formă adoptarea însemnelor heraldice de către conducătorii imperiului româno-bulgar. I-a această înprejurare se mai adaugă și demonstrarea făcută mai sus, în sensul că apendicele *Armorialului Wijnbergen* intitulat „Ce sont tous Roys”, conține stemele suveranilor contemporani epocii 1270 — 1285 a redactării lui. În acest caz, orice confuzie este exclusă, deoarece trebuie acceptat ca evident faptul că împăratul Ioniță a trăit și domnit la sfârșitul veacului al XII-lea și începutul celui de al XIII-lea, deci nu poate fi integrat în perioada finului secolului al XIII-lea, cea a întocmirii apendicelui sus amintit.

Continuând analiza noastră, vom examina acum un alt studiu dedicat exclusiv temei cu urrărim și anume cel al distinsului istoric, dl. Nicolae-Serban Tanașoca, intitulat *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema „Regelui Vlahiei” din Armorialul Wijnbergen*, publicat la Iași în 1987¹¹. Conform opiniei d-lui Tanașoca, cele două steme regale valahe aflate în armorialele amintit, nu aparțin unor posesori diferiți, ci, ambele, au fost purtate exclusiv de membrii dinastiei Asăneștilor, deosebiră de aspect între ele datorându-se fie unei neglijențe din partea autorului lucrării heraldice respective (care a omis să reprezinte într-unul din scuturi labele de leu încrucișate), fie poate presupune două faze distincte în evoluția aceleiași steme¹². În continuare, dl. Tanașoca afirmă peremptoriu că atribuirea scutului (chiar cel fără labe leonine) vovodului Litovoi îi pare cu totul improbabilă, din pricina titlului regal acordat posesorului său, care ar fi lezat veleitățile de suzeranitate ale regilor Ungariei asupra teritoriilor românești aflate în spațiul carpato-dunărean. Argumentul poate fi ușor de contrazis, deoarece nu trebuie făcut abstracție de ceea ce putea reprezenta, în conștiința heraldiștilor din secolul al XIII-lea, noțiunea de Rege, cu toate implicațiile sale aferente. Astfel, în același *Armorial Wijnbergen* găsim, purtând de asemenea titlul de Rege, mici suverani, domnind asupra unor foarte modeste

¹⁰ Acei dintre confracții noștri heraldiști care s-ar obștina să susțină că scutul al doilea al „Regelui Valahiei” din „*Armorialul Wijnbergen*” ar constitui totuși o brizură, le-am putea răspunde că o asemenea eventualitate ar fi posibilă doar în cazul în care am presupune că dinăștii români nord-dunăreni, înrudiți desigur cu Asăneștii, ar fi putut fi considerați de către heraldiștii francezi oarecum ca niște colaterali ai familiei imperiale vlaho-bulgară și, conform canoanelor artei clasice a blazonului, acești heraldiști ar fi socotit pe dinăștii în cauză vrednici să poarte măcar o parte din elementele ce compuneau stema asenidă, în speță burelele, lăsând labele de leu, ce evocau animalul întreg, simbolul emblematic tradițional al dinastiei vlaho-bulgare, numai membrilor familiei imperiale.

¹¹ „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, XXIV/1, 1987, p. 59—70 + 4 ilustr.

¹² *Ibidem*, p. 62. S-ar putea susține fazele distincte în evoluția aceleiași steme doar în cazul că am considera scutul al doilea al „Regelui Valahiei” ca o brizură a primului scut. Problema brizurilor am tratat-o în cursul acestui studiu și la nota 10.

teritorii, uneori limitate doar la o simplă insulă, ca de pildă, Regele insulei Man, din marea Irlandei (F° 35, no. 1277), Regele Majorcei (F° 35 verso, no. 1292), sau cel al micilor insule Orcade, din nordul Scoției (ibid., no. 1282). Deci, în concepția heraldiștilor de la acea epocă, calificativul de Rege era atribuit oricărui conducător al unui Stat — indiferent de importanța sau întinderea lui teritorială — termenul neavând deloc semnificația ce i se va acorda mai târziu. În plus, dl. Tanașoca afirmă că autorul (sau autorii) francezi ai *Armorialului Wijbergen*, n-aveau legături deosebite cu spațiul românesc nord-dunărean și nici interese speciale în acest spațiu, informațiile despre Români din nordul Dunării ajungându-le prin filiere maghiare și deci, în spiritul intereselor regatului Sfântului Ștefan¹³. Ne surprinde mult această afirmație, deoarece, dimpotrivă, heraldiștii francezi din veacul al XIII-lea posedau ample informații despre Români din nordul Dunării grație cronicarilor, tot francezi, ai Cruciadei a IV-a, precum Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes, ca și datorită *Cronografului* lui Philippe Mouskées, episcop de Tournay¹⁴, care furnizaseră în operele lor numeroase date despre teritoriile și stăpânitorii lor din zonele nord-danubiene.

În continuare, autorul studiului ce analizăm, examinează domniile a cinci suverani din dinastia Asăneștilor, începând cu Ioniță Caloian (1197—1207) și până la Mihail al II-lea Asan (1246—1256), pentru a încerca să stabilească care dintre ei a putut adopta și purta însemnele heraldice valahe conținute în *Armorialul Wijbergen*. În introducerea acestui examen, dl. Tanașoca semnalează existența unei cronici anonime flamande — e drept, necunoscută până acum heraldiștilor români — intitulată *Baldwinus Constantinopolitanus*, făcând parte din compilația *Chronicon comitum Flandrensium*, elaborată în secolul al XIV-lea¹⁵. Ist ricul român atrage atenția asupra unui pasaj din respectiva cronică care evocă festivitățile ocazionate la Constantinopol de încoronarea, în Septembrie 1204, a lui Baudoin de Hainaut ca împărat latin de Orient, festivități la care monarhul invitate pe toți seniorii Statului său spre a-i presta jurământul de credință, conform practicilor feudale din Flandra sa natală, ca de altfel și din întreaga Europă occidentală de la acea epocă. În timpul acestor serbări, împăratul Baudoin I a oferit acestor vasali ai săi câte o piesă vestimentară cu caracter heraldic și anume, jambiere sau mai de grabă pantaloni bicolori, în culori diferite pentru fiecare picior, alternând negrul, brodat cu labe de leu aurii, cu albul, brodat cu labe de leu negre¹⁶. Aceste elemente heraldice, presupune dl. Tanașoca, ar fi putut inspira — atunci, sau mai târziu — pe suveranii vlaho-bulgari să-și încarce câmpul propriului lor scut cu aceleași mobile armoriare. Adoptarea unor asemenea însemne ar fi presupus, în mod obligatoriu, conform practicilor feudale și artei blazonului din Evul Mediu, o recunoaștere efectivă de vasalitate a Asăneștilor față de împărații latini ai Constantinopolului, fapt pe care chiar dl. Tanașoca îl exclude cu desăvârșire în timpul domniei lui Caloian (din pricina acutului conflict între el și împăratul Baudoin, soldat cu înfrângerea acestuia în 1205 și moartea sa în captivitate în anul următor), dar îl acceptă totuși ca posibil în timpul domniei succesorului imediat al lui Caloian, împăratul Boril (1207—1218). Deoarece acest monarh a fost, dintre toți suveranii vlaho-bulgari, cel ce a întreținut cele mai strânse raporturi cu Latinii, realizând alianța din 1213 cu Imperiul constantinopolitan, dl. Tanașoca presupune că Boril, datorită legăturii de rudenie creată prin căsătoria fiicei sale Maria cu împăratul Henri I, ar fi adoptat — fără a deveni vasalul ginerelui său — labele de leu provenind din stema Flandrei (un leu negru în

¹³ *Ibidem*, p. 61.

¹⁴ Radu Ș. Ciobanu, *op. cit.*, care semnalează o serie de amănunte privitoare la Valahii nord-dunăreni și la relațiile cavalerilor Cruciadei a IV-a cu aceștia, rezultând din operele cronicarilor francezi ai numitei cruciade (v. p. 160—162, 165, 171, 173—175). V. de același autor, *Știri despre români la cronicarii francezi din secolul al XIII-lea*, în „România literară”, X, 1976, nr. 1, precum și *Știri despre români la Philippe Mouskées, cronicar orășean francez din secolul al XIII-lea*, în „Muzeul Național”, III, 1976, p. 246—256, lucrări în care, de asemenea, găsim numeroase date despre românii nord-dunăreni.

¹⁵ Cronică editată de J. J. de Smet, în culegerea *Corpus Chronicorum Flandriae*, Colecție de cronici belgiene inedite, Bruxelles, 1837, I, p. 130—140 (cf. N. S. Tanașoca, *op. cit.*, p. 62, nota 14).

¹⁶ Nu insistăm asupra faptului că pantalonii bicolori constituie un element vestimentar apărut mult mai târziu în secolul al XIII-lea (raliindu-se integral opiniei în acest sens a confratelui nostru, dl. J. N. Mănescu), dar explicațiile furnizate de dl. Tanașoca pentru a justifica acest anacronism, au avut darul de a ne convinge pe deplin. Într-adevăr, cronică *Baldwinus Constantinopolitanus* fiind o compilație tardivă din secolul al XV-lea, autorul ei a prezentat veșmintele pe care le descria conform modii din timpul său și nu potrivit celei a veacului al XIII-lea (N. S. Tanașoca, *op. cit.*, p. 64, nota 19).

cân p de aur) și deci acest suveran vlaho-bulgar ar fi probabilul posesor al scutului reprezentat pe F^o 35 verso, no. 1289 al *Armorialului Wijnenbergen*¹⁷. În fața acestei afirmații, ne exprimăm totalul nostru dezacord. În primul rând pentru că, în ciuda bunelor sale raporturi cu Imperiul latin din Constantinopol, suntem convinși că nici Boril n-a adoptat și folosit însemne heraldice în timpul domniei sale, neexistând nici o dovadă documentară în acest sens. În al doilea rând, combatem îndeosebi afirmația că labele de leu din scutul „Regelui Valahiei” ar proveni din stema conților suverani de Flandra, de unde își trăgeau originea și cei doi împărați latini de Orient, Baudoin I și Henri I. Pentru ce să presupunem că aceste labe de leu își au obârșia în stema flandreză, când dinastia imperială vlaho-bulgară a Asăneștilor, originară — după cum se știe — din nordul Dunării, posedea ca enbleună de familie un leu. În acest sens, avem ca mărturie incontestabilă, inelul sigilar al lui Ioniță Caloian, găsit în mormântul său de la Veliki Târnovo, ce poartă gravat un leu în mers, cu capul conturnat¹⁸. Această emblemă, dată fiind proveniența sa nord-valahică, nu poate deriva, bineînțeles din leul cuman (pe care îl considerăm pe de-a-ntregul apocrif), dar nimic nu ne împiedică să presupunem că acest felin și-ar datora originea în leul ce a constituit simbolul legiunii romane a XIII-a Gemina, staționată în garnizoană în Dacia timp îndelungat în secolul al III-lea al erei noastre și a cărui amintire a putut fi în măsură să se perpetueze, de-a lungul veacurilor, pe teritoriile valahe nord-dunărene, evocând reputata putere temporală a Imperiului și armatei romane. Mai târziu, acest simbol leonin a putut fi adoptat de unii dintre dinastia și notabili români din Evul Mediu printre care și Asăneștii, care l-au purtat și l-au lăsat moștenire până în zilele noastre în stema Statului bulgăresc¹⁹.

Privitor la soarta leului Flandrei în stema succesorilor lui Baudoin I, despre care se întreabă apoi dl. Tanașoca, putem elucida fără dificultate această problemă, afirmând că, în afară de propriile sale însemne heraldice alcătuite din stema Imperiului latin de Constantinopol (pe roșu, o cruce de aur cantonată de 4 inele în care se înscrie câte o cruce din același metal, inele cantonate la rândul lor de 16 cruciulițe, tot de aur) și cu ecusonul Flandrei (pe aur, un leu negru) broșând peste tot scutul, împăratul Baudoin I a fost singurul care a arborat simbolul armoriat al teritoriului său de origină²⁰. Chiar și fratele și succesorul său pe tronul constantinopolitan, Henri I, n-a mai folosit în însemnele sale heraldice leul flandrez, acest suveran limitându-se a purta doar stema de Stat a Imperiului latin de Constantinopol mai sus descrisă. Henri de Valenciennes, în a sa *Histoire de l'empereur Henri*, ne informează că monarhul în cauză, în timpul luptei de la Filipopoli din 1 August 1208 (unde a învins armatele împăratului Boril), a purtat veșminte roșii presărate cu cruciulițe de aur, deci în culorile și cu mobilele din stema imperială a Constantinopolului latin²¹. Atunci cum se poate presupune că Boril ar fi adoptat în eventualul său scut — fără a deveni totuși vasalul lui Henri — labele leului Flandrei, când nici chiar însuși fratele lui Baudoin I nu mai purta în stema sa simbolul leonin al casei suverane căreia îi aparținea? În plus, să nu omitem faptul că pantalonii heraldici bicolori, oferiți de Baudoin la încoronarea sa, din 1204, erau destinați doar vasalilor săi, din rândul cărora chiar dl. Tanașoca a exclus categoric pe Caloian și pe apropiații săi. În consecință, acest articol vestimentar armoriat, nu putea viza în nici un fel pe împărații vlaho-bulgari, care n-ar fi putut, de nici o manieră, să-i îmbrace și să-i poarte, nici în domnia lui Baudoin și nici măcar în cea a lui Henri (contemporanul lui Boril) de vreme ce nici acest monarh latin nu mai folosea în stema sa, ecusonul central cu leul flandrez.

Cu privire la împărații Constantinopolului proveniți din dinastia de Courtenay, adică Pierre I (1216—1217), soția sa Yolanda (1217—1219), sora foștilor împărați Baudoin I și

¹⁷ *Ibidem*, p. 66.

¹⁸ Jean-Christian Poutiers, *Le Félin de la bague-cachet de Kaloian*, în „Etudes balkaniques”, 1979, nr. 4, p. 118—126 11 fig.

¹⁹ Vechile steme ale Bulgariei cu leul asănesc, au fost studiate atent într-o serie de studii și articole alcătuite de către distinsul heraldist din Sofia, dl. Hristo Dermendjiev, dintre care cităm, de pildă, *Les armoiries de la Bulgarie...*, în „Istoriceski pregled” (Sofia), IV, 1972, nr. 6, p. 58—74; apoi excelentul studiu asupra stemelor bulgare în *Stemmatographia* lui Hristo-for Jefarovic, în „Bekobe” (Sofia), I, 1972, nr. 1, p. 20—29 + 10 fig., precum și *Heraldik des süslawischen Staaten. Entstehung und Entwicklung*, comunicare la cel de al II-lea Congres Internațional de Studii Sud-Est Europene, București, 24—30 Septembrie 1974, publicate în Actele acestui congres, București, 1974, p. 453 și urm.

²⁰ Michel Popoff, *L'Armorial Charolais*, Paris, Le Léopard d'Or, 1987, p. 32, nr. 514.

²¹ Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, cu continuarea lui Henri de Valenciennes, *Histoire de l'empereur Henri*, Paris, ed. N. de Wailly, 1872, p. 328. Împrejurarea este amintită și de dl. Tanașoca, *op. cit.*, p. 66—67, nota 27.

Henri I de Hainaut, apoi Robert I (1221–1228) și Baudoin al II-lea (1240–1261), stema lor de familie era alcătuită dintr-un scut de aur, mobilat cu trei turte roșii, ce se suprapuneau, pe centru, însemnelor heraldice ale Imperiului latin de Orient, modificate după cum urmează: pe roșu, o cruce de aur cantonată doar de 4 bezați din același metal, fără cruciulițe între ei²². Deci în domnia împăraților din neamul de Courtenay, leul Flandrei (sau doar labele sale) nu mai avea nici o rațiune să fie concedat vasalilor Imperiului constantinopolitan, din moment ce suveranii latini aparținând dinastiei susmenționate, nu posedau în stema lor un astfel de felin heraldic. În consecință, întrucât am presupus că stema alcătuită din 10 burele, alternate aur cu roșu, peste care broșează două labe negre de leu încrucișate, a constituit un însemn armoriat de *liberă adopțiune*, înșușit de unul din cei trei ultimi Asănești citați supra, prezența labelor leonine nu se putea datora nici unei concesiuni a vreunuia dintre împărații din dinastia de Courtenay (ce nu se mai prevalau de leul flandrez ce nu figura în stema lor și care de astfel, începând din 1261, nu mai erau stăpânii Constantinopolului) dar nici unei concesiuni bizantine a Paleologilor, proaspăt restaurați pe tronul Basileilor și încă nedecși, în acea perioadă, să adopte și să folosească însemnele armoriolate, atât de apreciate de suveranii și seniorii din Occidentul Europei. Deci, nu ne rămâne ca singură explicație logică decât că labele de leu provin din simbolul emblematic al dinastiei Asăneștilor — inelul sigilar al lui Caloian constituind o dovadă indubitabilă — și că nu trebuie căutată în altă parte originea leului asenid, ci numai în propriul teritoriu din care acești monarhi își trăgeau obârșia.

Continuând examenul întreprins de dl. Tanașoca spre a stabili care dintre Asănești a putut adopta scutul cu labele de leu, numitul istoric se oprește fugitiv asupra lui Esclas (vâr cu Boril), dar renunță repede la ipoteza că acesta ar fi fost posesorul stemei în cauză²³. În schimb, atenția sa se concentrează asupra lui Ioan Asan al II-lea (1218–1241), care, la începutul domniei sale, întreținuse raporturi foarte bune cu latinii, fiind înrudit cu dinastia de Courtenay în urma căsătoriei sale cu Maria de Ungaria, fiica regelui Andrei al II-lea, și a Yolande, fiica împăratului Pierre de Courtenay și a Yolande de Hainaut (precum am văzut, sora împăraților Baudoin I și Henri I). Prin această relație matrimonială, suveranul asenid devenea nepot prin alianță al împăraților Robert I și Baudoin al II-lea de Courtenay, împrejurare ce determină pe dl. Tanașoca să presupună că Ioan Asan al II-lea ar fi fost ispitit să adopte labele de leu, pe de o parte spre a marca astfel înrudirea ce-l lega de familia imperială constantinopolitană, pe de alta, spre a încerca, în urma logodnei fiicei sale, Maria cu Baudoin al II-lea, în timpul regenței lui Jean de Brienne, să devină tutorele împăratului minor și protector al Imperiului latin. Puternica opoziție a Regenței și a notabililor Curții imperiale din Constantinopol împotriva căsătoriei proiectate și a planurilor de dominație ale lui Ioan Asan al II-lea, a provocat ruptura completă a acestui suveran cu Latinii și începutul politicii sale de restaurare a vechiului imperiu bulgar ortodox. Acest fapt explică și apropierea sa din 1235 de împărații bizantini din Niceea, de asemenea ortodocși, relațiile de acum încordate față de dinastia de Courtenay, excluzând, firește, vreo recunoaștere de către împăratul asenid a suzeranității Latinilor asupra Statului său. Aceste împrejurări fac pe dl. Tanașoca să considere ca foarte improbabilă preluarea stemei cu labe de leu de către Ioan Asan al II-lea²⁴.

În finalul analizei sale, autorul citat contestă atât celor doi monarhi, imediat posteriori precedentului, în speță Căliman I (1241–1246) și Mihail al II-lea Asan (1246–1257), cât și celorlalți succesori ai lor din dinastia asănească, posibilitatea de a fi purtat stema cu labe leonine, întrucât, începând din 1231, în timpul domniei lui Ioan Asan al II-lea și apoi, firește și sub stăpânirea urmașilor săi, imperiul (sau regatul) de la Târnovo nu se mai numea al „Valahilor” și al Bulgarilor”, ci numai „al Bulgarilor”²⁵. În consecință, susține dl. Tanașoca nu se mai putea gratifica vreun Asenid cu apelativul de „Rege al Valahiei”, din moment ce acest titlu nu mai era recunoscut și purtat de membrii respectivei dinastii ulterior anului 1231, fapt ce determină pe istoricul menționat să repete convingerea sa că adoptarea stemei cu labele de leu s-a produs, cu maximum de probabilitate, doar în domnia împăratului Boril.

Considerând lămurit, din punctul nostru de vedere, cazul acestui suveran vlaho-bulgar, ne rămâne totuși să contrazicem afirmația d-lui Tanașoca care contestă ultimilor Asănești

²² M. Popoff, *op. cit.*, p. 32, nr. 515.

²³ N. S. Tanașoca, *op. cit.*, p. 67.

²⁴ *Ibidem*, p. 68.

²⁵ Louis Tăutu, *Le conflit entre Iohannita Asen et Emeric Roi de Hongrie (1202–1204). Contributions à l'étude du second empire valaque-bulgare*, în „Mélanges Eugène Tisserand”, Vol. III, Orient chrétien, 2-e partie, Città del Vaticano, 1964, p. 367–393 (p. 392–393).

posibilitatea de a fi purtat însemnul heraldic dotat cu labe leonine. Trebuie să nu pierdem din vedere faptul că heraldiștii francezi din veacul al XIII-lea, printre care și autorul (sau autorii) *Armorialului Wijnbergen*, se informează asupra monarhilor româno-bulgari datorită amplelor date cuprinse în lucrările compatrioților lor, cronicari ai Cruciadei a IV-a, unde titlul teritoriului stăpânit de Ioniță Caloian — confirmat și de autoritatea pontificală — era acel de „Regat al Valahilor” (și uneori și „al Bulgarilor”), apelativ sub care respectivii heraldiști făcuseră cunoscut Occidentului european, între al optulea și al noulea deceniu al secolului al XIII-lea, Statul în care domnise născutul suveran și apoi urmașii săi. În consecință, în conștiința heraldiștilor francezi de la acea epocă, Asăneștii rămăneau în continuare „Regi ai Valahilor”, indiferent de faptul — de care, nici nu aveau cunoștință — că posterior lui 1231, suveranii vlaho-bulgari renunțaseră, din inițiativa lui Ioan Asan al II-lea (ce dorea bulgarizarea imperiului său), să se mai numească „Regi ai Valahiei”, rămânând doar „Regi ai Bulgariei”. Dealtfel, izvoarele documentare ale creatorilor *Armorialului Wijnbergen* se bazeau în principal pe cronicile lui Geoffroy de Villehardouin, Robert de Clari și Henri de Valenciennes care se opreau succesiv cu nararea evenimentelor până în anul 1218²⁶, deci tocmai la începutul domniei lui Ioan Asan al II-lea, cel care fusese autorul remanierii titulaturii suveranilor vlaho-bulgari de până atunci.

Cel din urmă autor care, firește, s-a pronunțat și el asupra problemei ce am dezbătut până acum, a fost de data aceasta un specialist în materie, amicul și confratele nostru întru știința heraldică, dl. Jean-Nicolas Mănescu care, în excelentul său studiu, intitulat *Sur l'origine des armoiries des Principautés roumaines*, publicat tot în 1987, în „Revue Roumaine d'Histoire”²⁷, a abordat cu toată prudența, tema amintită. Distinsul heraldist declară că inițial, în 1980, a presupus că ambele scuturi valahe au putut aparține celui „roi de la tierce as Blas” (rege al Țării Vlahilor) despre care menționează Philippe Mouskées în cunoscuta sa cronică în versuri (citată supra), că a repurtat o strălucită victorie împotriva tătarilor într-unul din defileurile Carpaților în 1242²⁸. Ulterior, luând însă la cunoștință despre conținutul unor armoriale medievale din Occidentul european în care se aflau reprezentate și steme românești și bulgărești, dl. Mănescu a fost de acord cu teza, noastră, declarând că „Țării bulgari și voievozii români își revendicau în veacul al XIV-lea o tradiție heraldică valaho-bulgară comună”²⁹. De asemenea, eruditul heraldist consideră, coincidând și cu propriile sale concluzii exprimate cu diferite prilejuri, că există o continuitate indubitabilă între burelele (transformate ulterior în fascii) cât și elementele leonine din stemele valahe din secolul al XIII-lea și stema dinastică a Basarabilor din veacul următor³⁰.

Vom încheia această modestă prezentare, asigurându-ă de persistența noastră în susținerea tezei că posesorul celui de al doilea scut al „Regelui Valahiei” n-a putut fi decât voievodul Litovoi, așa precum afirmasem și justificasem această apartenență în studiul nostru din 1979, amintit la începutul alocuțiunii de față. Stema cu 10 burele alternate, de aur și roșu, *liber adoptată* de dinastul menționat supra (căzut în luptă, între 1277 și 1279, împotriva regelui ungar), a fost desigur purtată și de urmașii săi, în speță fratele său Bărbat (1277—79—

²⁶ Cronica lui G. de Villehardouin descrie evenimentele din perioada 1199—1207, cea a lui R. de Clari pe cele dintre 1200—1213, iar cea a lui H. de Valenciennes, pe cele dintre 1204—1218. V. și Radu S. Ciobanu, *Les chroniqueurs français...*, loc. cit., p. 158.

²⁷ „R.R.H.”, tome XXVI, 1987, no. 4, Octobre-Décembre, p. 345—367.

²⁸ Philippe Mouskées, *Historia Regnum Francorum*, ed. Adolfus Tobler, Colectia *Monumenta Germaniae Historica*, Tom. XXVI, Hanoverae, 1836, p. 81b; v. și R. Ș. Ciobanu, *Știri despre români la Philippe Mouskées...*, loc. cit., p. 246—256, precum și de același autor, *Les chroniqueurs français...*, p. 158, 171—172 și 174; J. N. Mănescu, op. cit., p. 351.

²⁹ *Ibidem*, p. 351—352.

³⁰ *Ibidem*. Această continuitate, dl. Tanașoca în a o contesta, atribuindu-ne această convingere fermă pe faptul că ne bazăm doar pe ipoteza istoricului D. Onciul privitoare la desprinderea Țării Românești din țaratul Asăneștilor. După cum reiese din prezentul studiu, ca și din altele în care am abordat această temă, motivarea derivării heraldicei dimastice a Basarabilor din heraldica asenidă nu are fundamentat-o numai pe această desprindere, ci și pe numeroase alte date și vestigii indubitabile în sprijinul tezei ce susținem. Pentru contestarea continuității heraldice între însemnele armoriale ale Asăneștilor și cele ale Basarabilor, v. N. S. Tanașoca, *O problemă controversată de istorie balcanică: participarea românilor la restaurarea țaratului bulgar*, în culegerea de studii *Răscoală și Statul Asăneștilor*, București, Edit. Științifică și Enciclopedică, 1989, p. 153—181 (v. p. 167, nota 32).

1290), apoi de către descendenții săi, Tihomir (1290—1310)³¹ și în sfârșit, fiul acestuia, Basarab I (1310—1352), cel care va desăvârși unificarea micilor formațiuni politice situate pe ambele maluri ale Oltului (unificare începută inițial de legendarul Negru-Vodă) și va fi întemeietorul către 1324 al principatului Țării Românești. Ne îngăduim să facem afirmația acestei continuități heraldice (de care am amintit mai sus), căci stema — de asemenea de *liberă adopțiune* — a domnitorilor munteni, începând de la Basarab I și continuând cu urmașii săi direcți, a păstrat același gen de partițiune orizontală a câmpului scutului, înlocuind doar burelele cu fascii (piese onorabile superioare primelor în ierarhia artei blazonului), dar conservând neatinsse metalul și smaltul (aur și roșu) din stema lui Litovoi.

În final, admitând că, datorită unui izvor, rămas total necunoscut până în prezent, s-ar putea dovedi că cel de al doilea scut al „Regelui Valahiei” din *Armorialul Wijnbergen*, atribuit de noi voievodului Litovoi, a aparținut și el tot Asăneștilor, această împrejurare n-ar schimba cu nimic consecințele care ar decurge din respectiva rectificare. Astfel, dinastia Basarabilor ar fi *adoptat liber*, la începutul veacului al XIV-lea, fasciile (derivate din burelele inițiale) de aur și roșu, dacă nu *nemișlocit* de la strămoșii lor direcți, Litovoi și urmașii săi, așa precum am presupus noi, atunci *indirect* de la Asănești, foștii suzerani ai dinastiilor valahi nord-dunăreni (și foarte posibil, înrudiți cu aceștia prin eventuale legături matrimoniale), respectiva substituție producându-se, bineînțeles, după dispariția din scena istoriei a renumitei dinastii imperiale vlaho-bulgare la sfârșitul veacului al XIII-lea, domnitorii Țării Românești dorind să continue în acest mod, tradiția istorică și heraldică a respectivei case suverane³².

³¹ Nu excludem posibilitatea (susținută de unii istorici români) ca Tihomir să fi putut fi eșentul fiul lui Litovoi, urmând la domnie unchiului (și nu tatălui său) Bărbat. Dealtfel, succesiunea: Litovoi, fratele său Bărbat, Tihomir (fiul unuia dintre cei doi frați) și tatăl lui Basarab I, nu schimbă nimic esențial în filiația acestuia din urmă, care rămâne totuși, descendent direct al voievozilor români stăpânind teritoriul situat pe versantul drept al Oltului (v. D. Cernozodeanu, *L'Armorial Wijnbergen...*, loc. cit., p. 225, nota 17).

³² De același autor, *Les émissions monétaires armoriées...*, loc. cit., p. 895, nota 16.

STEMA CU LEU A VOIEVODULUI ȚĂRII ROMÂNEȘTI. O IPOTEZĂ

OVIDIU CRISTEA

Figură heraldică larg răspândită în evul mediu¹ leul apare în anumite armoriale occidentale din secolele XV—XVI ca stemă a voievodului Valahiei. Astfel, în cronica conciliului de la Konstanz (Baden) apare un scut, având drept mobilă un leu negru încoronat și armat în câmp de argint, însoțit de legenda: „von dem durchleuchtigen Fürsten Herczog Dispott in der meren Walachie des Bottschaft Kam mit dem Thobermur”². Cu mici diferențe aceeași stemă mai apare într-un armorial anonim din Viena, în lucrarea lui Virgil Solis, în „Cosmografia” lui Sebastian Münzer³, precum și în armorialul Uffenbach⁴, unde este descrisă astfel: „In Rot (!) ein schwarzer, goldgekrönter, schwarzbewerther und bezungter Löwe”⁵.

Având în vedere că pe monedele sau sigiliile domnești stema Țării Românești are un cu totul alt aspect⁶, am putea crede că scutul cu leu este o invenție sau urmarea unei confuzii cu armele altor dinastii balcanice⁷. Cum însă acesta apare și pe sigiliul mic aplicat de Mircea

¹ F. Humbert, *La symbolique animale en heraldique*, Toulouse, 1980, p. 33; se apreciază la 50% proporția apariției leului din totalul reprezentărilor animaliere. Cea mai ridicată frecvență de apariție în armoriale se înregistrează în Țările de Jos — 75—80%.

² Ulrich von Richental, *Conciliumbuch*, ed. A. Sorg, Augsburg, 1483, c. 109 r; vz. și ediția lui M. R. Buck, Ulrich von Richental, *Chronik des Constanzer Concils 1414 bis 1418*, Hildesheim—New York, 1971, p. 206.

³ Toate aceste steme la D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 209—211.

⁴ Acest armorial din prima jumătate a secolului XV este inedit. Mulțumesc d-lui profesor Andrei Pippidi pentru amabilitatea cu care mi-a pus la dispoziție materialul.

⁵ O regulă heraldică spune că nu se poate pune culoare peste culoare, nici metal peste metal, fapt încălcat în armorialul Uffenbach în cazul stemei voievodului Valahiei.

⁶ Descrierea lui J. N. Mănescu, *Cu privire la originea stemei Țării Românești*, în „Cercetări Numismatice”, V, 1983, p. 183; Idem, *L'évolution historique des armoiries des Principautés Roumaines du XVe au XIXe siècle*, în R.R.H., XXVII, 1988, 4, p. 315—337; D. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 43—52.

⁷ Așa cum a fost cazul stemei cu capete de negri, v. C. Rezachevici, *Stema cu capete de negri: înlăturarea unei legende din heraldica românească nord-dunăreană*, în A.I.I.A.X., XXIV, 1987, 1, p. 71—98 cu bibliografia problemei.

Leul apare și în cazul altor dinastii balcanice. Astfel pe inelul-sigiliu al lui Ioniță-Caloian (v. J. C. Poutiers, *Le félin de la bague — cachet de Kalojan*, în Et. Balk., XV, 1979, 4, p. 118—126) sau în cronica lui Richental ca stemă a lui „Paulus König czu Angello in Kriechenland” (leu de aur încoronat în câmp negru) sau a unui duce, „der Sernye gen Zangaral” plasat tot „in Kriechenland” (leu roșu încoronat în câmp de argint). Pentru aceste steme vezi U. von Richental, *op. cit.*, c. 109 v. și 110 r; cf. *Chronik des Constanzer Concils...* ed. M. R. Buck, p. 206.

Un leu apare și pe monedele țarului bulgar Ivan Șisman, v. H. Dermendjev, *Symboles et blasons dans le monnayage et la toponymie bulgares XIIIe — XXe s*, în „Numismatica”, XIV, 1980, 4, p. 27; Idem, *Bălgărskiat gerb prez srednovekovieto i vǎzrajdanoeto* în „Istoriceski pregled”, XXVIII, 1972, 4, fig. 2—6 p. 61, 64, 66, 68 și 70. Este de subliniat totuși că în armorialele occidentale de sec. XIV—XV Bulgariei îi sunt atribuite și alte steme, cea mai frecventă fiind cea cu trei leoparzi. Din acest motiv o confuzie între armele Bulgariei și Țării Românești este greu de acceptat cu atât mai mult cu cât în unele armoriale (ex. Uffenbach) sunt reprezentate în același timp și în mod cu totul diferit (Bulgaria — scutul cu leoparzi; Țara Românească — scutul cu leu). Pentru stema Bulgariei vezi D. Cernovodeanu, *Les armoiries des souverains du sud-est européen dans les rois d'armes français, anglais et allemands du XIIIe au XVe siècles*, în „Genealogia & Heraldica” Actas do 17° Congresso Internacional das Ciencias Genealogica e Heraldica, Lisboa, 1986, p. 204—206.

„Revista istorică”, tom V, nr. 3—4, p. 303—307, 1994

cel Bătrân pe tratatul cu Polonia încheiat la 17 martie 1411⁸, această posibilitate este înlăturată și se poate afirma pe bună dreptate că stema cu leu reprezintă „o realitate istorică incontestabilă”⁹. Ar mai rămâne de explicat totuși modul în care leul a ajuns să fie considerat ca stemă a voievozului Țării Românești și motivul folosirii extrem de limitate a acestuia pe plan intern¹⁰.

În privința originii leului au fost propuse mai multe soluții:

— s-a presupus că ar fi vorba de o străveche tradiție a Băniei oltene sau „poate a una dintre teritoriile aflate pe ambele versante ale Oltului în timpuri imemorabile anterioare descălecării Țării Românești”¹¹. Ipoteza nu se bazează pe nimic concret.

— s-a emis ipoteza că leul ar fi fost „adevărată stemonă de neam a Basarabilor”¹². Punctul de plecare îl reprezintă stema regelui Vlahiei din armorialul Wijnbergen¹³, considerată a fi aparținut unui membru al dinastiei Asăneștilor, probabil lui Boril¹⁴. Legând această stemă de o posibilă stăpânire a Țaratului vlaho-bulgar la nord de Dunăre¹⁵, s-a încercat să se vedească faptul că după stingerea dinastiei Asăneștilor, Basarabii ar fi continuat să poarte scutul cu leu în calitate de conducători ai unui stat desprins din fostul imperiu¹⁶. Trăind peste faptul că înrudirea dintre Asănești și Basarabi rămâne a fi dovedită, vom remarca doar că originea sud-dunăreană a leului ar presupune existența unei tradiții heraldice și a practicii concedării armeriilor. Or, așa cum s-a subliniat într-un studiu recent: „această idee (n.n. concedarea) era necunoscută în Imperiul bizantin până la venirea cruciaților și nu știim în ce măsură el exista în Țaratul româno-bulgar”¹⁷. Mai mult, dacă leul ar fi fost stemă de familie a Basarabilor ar rămâne de explicat apariția sa episodică în izvoarele interne și modul în care a fost „înlăturat” pe monedele și sigiliile domnești de scutul despăcat și fasciat și de acvila cruciată.

— s-a presupus că apariția leului s-ar datora perpetuării stemei Daciei¹⁸. Cum izvoarele antice nu amintesc ca leul să fi fost un simbol al dacilor și cum felul în care ar fi putut fi

⁸ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică...*, p. 211; Idem, *Les armoiries des souverains*, p. 212; J. N. Mănescu, *Cu privire la originea...*, p. 185; Idem, *Sur l'origine des armoiries des Principautés Roumaines*, în R.R.H., XXVI, 1987, 4, p. 349.

⁹ D. Cernovodeanu, *Les armoiries des souverains...*, p. 212.

¹⁰ Practic pentru secolele XIV—XV tratatul cu Polonia constituie singura dovadă că domnul Țării Românești s-a folosit de stema cu leu. O explicație a apariției acestui sigiliu pe tratatul sus-menționat la J. N. Mănescu, *Sur l'origine des armoiries*, p. 350, care consideră că Mircea trecuse sigiliul fiului său Mihail.

¹¹ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică...*, p. 78.

¹² J. N. Mănescu, *Cu privire la originea...*, p. 185; cf. D. Cernovodeanu, *L'Armorial Wijnbergen et l'heraldique dynastique valaque*, în Bul. Bibl. Române — Freiburg, VII (XI), 1979, p. 219; Idem, *Les armoiries des souverains...*, p. 210: „...il sembla bien probable que les Basarab souverains des Valaques du nord, auraient pu se constituer successeurs des Asen (héritant au moins de leur armes)”.

¹³ D. Cernovodeanu, *L'Armorial Wijnbergen...*, p. 213—214; în ce ne privește considerăm mai probabilă interpretarea propusă de N.-Șerban Tanașoca, *Semnificația istorică a unui însemn heraldic: stema „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen*, în A.I.I.A.X., XXIV, 1987, 1, p. 59—70.

¹⁴ N.-Șerban Tanașoca, *op. cit.*, p. 66; ipoteza Mariei Dogaru, *Stema voievozului Litovoi*, în Mag. Ist., XIX, 1985, p. 10, este nefondată și exagerată. Așa cum s-a remarcat pe bună dreptate (N.-Șerban Tanașoca, *op. cit.*, p. 61) nu este posibil ca un armorial occidental să acorde lui Litovoi titlul regal pentru că spațiul nord-dunărean se afla în sfera de dominație a regatului Ungariei. În același timp nu știm în ce măsură autorii armorialului cunoșteau realitățile nord-dunărene ale secolului XIII.

¹⁵ Problema stăpânirii nord-dunărene a Asăneștilor este încă foarte controversată. Împotriva acestui punct de vedere v. St. Brezeanu, *Imperator Bulgariae et Vlachiae. În jurul genezei și semnificației termenului Vlahia din titulatura lui Ioniță Asan*, în RdI, 33, 1980, 4, p. 661 și urm.

¹⁶ D. Cernovodeanu, *Les armoiries des souverains...*, p. 210; Idem, *L'Armorial Wijnbergen*, p. 215—218.

¹⁷ Ileana Căzan, *Simbol heraldic și legitimarea realităților socio-politice*, în S.M.I.M., XI, 1992, p. 121.

¹⁸ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică*, p. 78.

transmis un asemenea simbol este greu de imaginat, pare mai plauzibil ca stema cu cei doi lei afrontați să fie o creație târzie.

— în sfârșit, a mai fost sugerată posibilitatea preluării de către domnii munteni a stemei Cumaniei ilustrată în „Cerographia Hungariae” a lui Ioan Szegeđi¹⁹. Data târzie a acestei lucrări (1734), lipsa Cumaniei din titlul domnilor Țării Românești și aspectul diferit al stemei acestui regat ipotetic în alte armoriale²⁰, par mai degrabă să infirme această presupunere.

În ceea ce ne privește credem că pentru explicarea apariției scutului cu leu ar trebui să se pornească de la faptul incontestabil că în secolul XIV nu se poate vorbi de o tradiție heraldică puternică nici în cazul Țărilor Române și nici pentru statele ortodoxe din Balcani. Chiar dacă originea sud-dunăreană a scutului fasciat nu trebuie cu totul respinsă²¹, considerăm că observațiile făcute de G. I. Brătianu încă în 1931²² își păstrează valabilitatea. Altfel spus, relațiile existente între regatul Ungariei și Țara Românească ar reprezenta o posibilitate de a explica apariția scutului cu leu în heraldica românească.

Este de remarcat că după dispariția lui Ludovic de Anjou statele aflate în aria de hegemonie a Ungariei au încercat foarte repede să se desprindă de sub tutela acesteia²³. Țara Românească a profitat la rândul ei de starea de anarhie din Ungaria, Dan I redeschizând conflictul prin atacarea cetății Mehadia²⁴. Politica antiungară a fost continuată de Mircea cel Bătrân în primii săi ani de domnie, tratatele încheiate cu Polonia în 1390 și 1391²⁵ dovedind că pentru voievodul muntean principala amenințare o reprezenta Sigismund de Luxemburg.

Creșterea presiunii otomane pe linia Dunării a impus însă modificarea politicii externe a Țării Românești, momentul decisiv constituindu-l tratatul încheiat cu Ungaria la Brașov pe 7 martie 1395²⁶. Nu ne propunem să discutăm implicațiile alianței pe plan politico-militar, ci doar să remarcăm că departe de a fi încheiat în condiții perfect egale, tratatul a însemnat

¹⁹ *Ibidem*, p. 211; Ileana Căzan, *op. cit.*, p. 121 și 124. Se remarcă just că armeriile Cumanici par mai degrabă inventate decât reale.

²⁰ De ex. N. Jelfarovici, *Stematografia*, ed. D. Davidov, Novi Sad, 1972, în care armeriile Cumaniei sunt înfățișate în forma unui lup sărind. În alte armoriale scutul este gol, v. D. Cernovodeanu, *Les armories des souverains...*, p. 221.

²¹ Ideea a câștigat teren după publicarea stemelor „regelui Vlahiei” din armorialul Wijnbergen; vezi D. Cernovodeanu, *L'Armorial Wijnbergen...*, p. 211–232; Idem, *Les armories...*, p. 210; Ileana Căzan, *op. cit.*, p. 120–121. Remarcăm că atâtă timp cât monedele Țării Românești sunt aliniate la sistemul ponderal ungar, sunt realizate de meșteri aduși din Transilvania și prezintă și alte imagini ce apar pe monedele ungurești (de ex. imaginea Sf. Ladislau pe monede ale lui Mircea cel Bătrân), nu trebuie exclusă nici originea ungară a scutului fasciat pe care o găsim mai probabilă.

²² G. I. Brătianu, *Originile stemelor Moldovei și Țării Românești*, în R.I.R., I, 1931, I, p. 51, unde se consideră că fasciile de pe scutul muntean par inspirate „de armele regiilor Ungariei”, iar la p. 57 se afirmă că stemele Țărilor Române „...au luat ființă în chip firesc din împrejurări politice din nevoia de a da o formă normală legăturilor cu regatul Ungariei...”

²³ Încercări de desprindere de sub hegemonia Angevină au existat încă din timpul vieții lui Ludovic, v. Ș. Papacostea, *Domnii români și regi angevini: înfruntarea finală, în Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj, 1988, p. 115–130; pentru situația posterioară anului 1392 v. studiul din același volum *Relațiile internaționale din răsăritul și sud-estul Europei în secolele XIV – XV*, p. 244–246.

²⁴ D.R.H., D, I, București, 1977, doc. 76, p. 123–125; În privința identificării lui Dan din document cu Dan I, o opinie contrară la R. Constantinescu, *Considerații asupra limitelor cronologice și teritoriale ale stăpânirii lui Mircea cel Bătrân* (I), în RA, 63, 1986, 3, p. 273 care se întreabă dacă nu e vorba cumva de un Dan bănățean.

²⁵ D.R.H.D. I, doc. 75, p. 122 și doc. 78, p. 125–126. În sprijinul afirmației noastre stă pasajul „Idemque dominus [Wladislaus] rex, ad nostre postulacionis affectum, contra [Sigismundum] regem Ungaria, et ipsius subditos, pro toto ipsius posse atque potencia, nos debet et tenebitur adiuvare (subf. n.) contra alios vero nostros emulos, iuxta ipsius liberii arbitrii beneplacitum...”. Cu mici modificări formula apare și în tratatul încheiat în 1391.

²⁶ D.R.H.D I, doc. 87, p. 138–141.

revenirea țării Basarabilor sub influența Ungariei. În acest sens pledează lipsa formulei „Dei gratia” din titlul voievodului muntean²⁷ și reinnoirea de către Sigismund a privilegiului comercial acordat de Ludovic de Anjou Brașovului în 1358²⁸. Pornind de la aceste constatări ne putem pune întrebarea dacă nu cumva tot la aceeași dată Sigismund nu a căutat să întărească semnificația momentului prin concedarea scutului cu leu — stema familiei de Luxemburg²⁹ — domnului muntean. În acest fel relația suzerano-vasalică sugerată de textul tratatelor devenea în concepția regelui Ungariei o realitate³⁰.

Este de subliniat că practica de concedare a armeriilor s-a generalizat în Ungaria tocmai în timpul domniei lui Sigismund de Luxemburg³¹ și că în heraldica occidentală adoptarea de către vasal a armeriilor suzeranului era un fapt obișnuit³². Acordarea de către regele Ungariei a stemei de familie lui Mircea era menită să sublinieze legătura de dependență între cei doi monarhi. Acest fapt explică și de ce stema cu leu rămâne foarte puțin folosită în timpul domniei lui Mircea. Era vorba de o stemă personală — de un caracter asemănător celei pe care o va primi ulterior Vlad Dracul³³ — care nu putea înlocui în actele oficiale stema țării³⁴.

Mai mult, activitatea diplomatică și militară întreprinsă de domnul român arată clar că Mircea nu s-a resemnat niciodată cu statutul de supus docil al lui Sigismund, încercând de câte ori a avut prilejul să se desprindă de sub o suzeranitate stănenitoare. Din acest motiv este de presupus că s-a folosit cât mai puțin de stema cu leu — conciliul de la Konstanz fiind una din excepții³⁵ — iar după moartea sa stema a fost probabil abandonată de succesorii săi.

Dacă trimișii lui Mircea au purtat la Konstanz stema cu leu³⁶ s-ar explica și de ce aceasta se impune doar în armorialele germane din secolele următoare, care au copiat probabil stema din lucrarea lui Richental.

²⁷ *Ibidem*, formula apare în schimb în tratatele cu Polonia.

²⁸ Reinnoirea privilegiului lui Ludovic subliniază clar intenția lui Sigismund de a subordona politic și economic Țara Românească intereselor Ungariei, voievodul Transalpin trebuind să fie în concepția sa un simplu reprezentant regal. Asupra reînțării privilegiului din 1358 v. Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei. Drum și stat*, în *Geneza statului în evul mediu românesc*, p. 159—160 și nota 31.

²⁹ Stema apare chiar la U. von Richental, *op. cit.*, c. 170 r; leu rampant roșu, încoronat, arătat, cu coadă simplă, în câmp lăsciat argint-aur.

Probabil că folosirea unui câmp de argint pentru stema voievodului Valahici nu este întâmplătoare.

³⁰ Pretențiile lui Sigismund sunt sugerate și de formula „Merch etiam, vaivoda nostro Transalpino” care apare într-un document ulterior v. D.R.H.D I, doc. 112, p. 182.

³¹ Ileana Căzan, *Simbol heraldic...*, p. 198; anul 1398 după care se generalizează concedarea armeriilor în Ungaria nu trebuie absolutizat. Așa cum se remarcă în același studiu: „Nașterea armeriilor de concesiune poate fi ca însăși pusă în legătură cu un eveniment politic...” or, pentru Sigismund readucerea Țării Românești în sfera sa de influență reprezenta tocmai un astfel de moment, cu atât mai mult cu cât în același an suferise un grav eșec în Moldova.

³² M. Pastourcau, *Les armoiries*, Turnhout, 1976, p. 28; În privința prezenței armeriilor suzeranului în stemele vasalilor se poate vedea și L. Larchey, *Costumes vrais Ecu-similés de 50 mannequins de cavaliers en grand tenue heraldique d'après le manuscrit d'un officier d'armes de Philippe le Bon duc de Bourgogne*, Paris, 1899. Se poate constata prezența leopardului Angliei în stemele Normandiei și Aquitaniei, sau a florilor de crin în armeriile vasalilor regelui Franței.

³³ P. Chihăia, *Vlad Dracul voievod al Țării Românești și cavalier al ordinului dragonului*, în *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, București, 1993, p. 63—101.

³⁴ J. N. Mănescu, *Sur les armoiries...*, p. 350, consideră că Mircea s-a folosit de scutul cu leu în bătălia de la Nicopole și în perioada în care nu a domnit efectiv.

³⁵ Pentru participarea românească la conciliul C. I. Karadja, *Delegații din țara noastră la Conciliul din Baden în anul 1415*, în AARMSI, seria III, t. 7, 1927, p. 59—91 + 9 pl. Articolul lui D. I. Manu, *Sinodul conciliarist de la Constanța (1414—1418) și participarea Bisericii Ortodoxe din Muntenia și Moldova*, în St. Teologice, XXV, 1973, nr. 5—6, p. 377—386 este o compilație tristă și nu merită atenție.

³⁶ V. stema cavalerului Thobermur (= Dobromir?) din lucrarea lui Richental c. 182 r care înfățișează un leu leopardat flancat la senestra sus de o stea în șase colțuri, iar la dextra jos de un crai nou.

Desigur că această ipoteză are încă nevoie de o dovadă hotărâtoare. Construcția noastră teoretică pornește doar de la asemănarea stemei familiei de Luxemburg și cea a voievodului Valahiei și de la faptul cert că regatul Ungariei a influențat în mare măsură evoluția Țării Românești în secolul al XIV-lea³⁷. Altfel spus am încercat să conectăm o problemă heraldică la situația relațiilor internaționale din sud-estul Europei căutând să descifrăm motivele apariției în armorialele occidentale a unei steme neobișnuite pentru heraldica Țării Românești.

³⁷ O serie de steme ale unor nobili maghiari prezintă asemănări cu stemele românești. Vezi *Művészeti I. Lajos Király Korában (1342–1382)*, Budapesta, 1982, planșele 66–69. De reținut sigiliul cu acvila a lui Paul Nagymartoni (p. 348); cel al lui Nikolaus Gilctfi care înfățișează o luptă între un leu și un lup (așa au văzut editorii; nu este însă exclus să fie vorba de un dragon, conservarea proastă a sigiliului făcând imposibilă o interpretare sigură, și sigiliile lui Nikolaus Banffy (cap de bour cu stea între coarne) și ale membrilor familiei Lackfi care au în câmp un dragon.

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA COSIGILAREA DOCUMENTELOR INTERNE ÎN CANCELARIA LUI ȘTEFAN CEL MARE ȘI SFÂNT

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Pare greu de crezut că domnia lui Ștefan cel Mare și Sfânt poate să mai ofere surprize istoricului de astăzi, după ce legendarei sale figuri i-au fost închinat mai multe monografii, sute de studii, conferințe și prelegeri. Și totuși, este o certitudine: această domnie rămâne încă un tărâm de explorat, cu roade posibile pentru un număr cel puțin la fel de mare de cerc tări viitoare. Un exemplu în acest sens — unul mărunț din cele multe — îl constituie *cosigilarea documentelor interne*. Este ciudat să constați că istoricii noștri, în afara lui Emil Vărtosu și a lui Alexandru V. Boldur, nu par să fi fost preocupați de a găsi răspunsuri la întrebări ca acestea: ce poate să însemne acea practică, ce rațiuni l-au determinat pe marele domn să recurgă la ea, de ce documentele cosigilate — en-ise în paralel cu cele unisigilate — se întâlnesc numai în răstimpul 1459 — 1479, ce semnificație pot avea aceste limite cronologice? La aceste întrebări voi încerca să caut răspunsuri în cele ce urmează.

Iată, însă, mai întâi, materialul pe care această cercetare îl are în vedere. Pentru intervalul 8 septembrie 1457 — 12 iunie 1459, colecția *Documenta Romaniae Historica (DRH)* înregistrează 11 documente interne originale, *toate unisigilate*, din care: opt danii către mănăstiri, un act de dănie pentru slujbă credincioasă, o întărire a unei cedări de sate și scrisoarea către Mihu logofătul din 13 septembrie <1457>¹. Pentru răstimpul 12 iunie 1459 — 24 mai 1479, dispunem astăzi de 84 de acte interne originale, din care 33 *cosigilate*, adică aproape 40%. Din acestea, 19 confirmă vânzări, cumpărări sau schimburi de moșii, șapte au fost emise în urma unor judecăți sau a unor cazuri deosebite prezentate sfatului, patru întăresc cumpărarea de sate de către domn și donarea acestora unor mănăstiri, două — vânzarea sau cumpărarea de ocini de către Mitropolie și, în fine, scrisoarea adresată logofătului Mihu la 10 august 1470².

Acest material documentar a fost interpretat în chip diferit de cei doi istorici români menționați. Încep cu Emil Vărtosu, ale cărui concluzii, expuse în lucrări tipărite în 1956³ și 1969⁴, mi se par eronate întrucât premisele de la care el a pornit sunt false. Tributar unei concepții foarte vehiculate la vremea aceea, istoricul a considerat că respectiva practică, de a întări documentele și cu sigiliile dregătorilor și ale marilor ierarhi, a reprezentat „o formă a gara țării feudale, în care domnul renunță parțial la dreptul său suveran de unisigilare. În fapt, este un privilegiu pe care marea boierime moldoveană l-a obținut de la puterea centrală într-un moment istoric determinant (1459). Încetarea cosigilării, la douăzeci de ani după introducerea ei în viața politică a Moldovei, reprezintă deschiderea unei noi perioade din istoria Moldovei, ca o dată de la care sfatul domnesc este răscărat în situația de auxiliar al puterii centrale și nu mai mult”⁵. Afirmările lui Emil Vărtosu veneau, în cele din urmă, în sprijinul tezei „fărămițării feudale” și a „centralizării” statului medieval moldovenesc în vremea lui Ștefan cel Mare și Sfânt.

Pentru Alexandru V. Boldur, din contră, această practică „a fost introdusă de Ștefan cel Mare pentru a sublinia răspunderea subalternilor săi — boieri cu funcții în stat —, pentru rezolvarea hotărârilor luate de sfatul domnesc”⁶. Deși a sesizat neverosimilitatea concluziilor lui Emil Vărtosu, nici Al. V. Boldur nu a găsit soluția cea mai simplă și, în același timp,

¹ După *DRH*, seria A, vol. II, ed. Leon Șimanschi, Gheorghe Ignat, Dumitru Agache, București, 1976, p. 94—121.

² *Ibidem*, p. 121—332.

³ Emil Vărtosu, *Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*, cap. *Cosigilarea actelor domnești*, în *Introducere*, la *DIR*, vol. II, București, 1956, p. 418—431.

⁴ Idem, *Despre cosigilarea actelor domnești*, în „*AIAR*”, VI, 1969, p. 151—157.

⁵ *Ibidem*, p. 151.

⁶ Alexandru V. Boldur, *Ștefan cel Mare, voievod al Moldovei. Studiu de istorie socială și politică*, Madrid, 1970, p. 39.

cea mai plauzibilă: soluția sugerată de documentele înseși. Să ne întoarcem, deci, la documente.

Cosigilarea se practica încă de la începutul funcționării cancelariei, în vremea lui Petru I Mușatinul, dar numai în cazul actelor externe. Punerea pecetilor boierești alături de pecetea domnească avea rolul de a da documentului garanția *fării*, văzută ca o *rezultantă a fărșoarelor* care o compuneau. Cunoscând acest obicei, Ștefan vodă se va fi gândit să-l extindă și la actele interne de o importanță mai mare, în schimbul unei taxe de cancelarie mai ridicată. Este adevărat, și Emil Vărtosu a observat acest lucru, că *practica externă a cosigilării* este cea imitată în documentele interne, dar argumentația sa este neîntemeiată: „...se poate ca această cosigilare să nu vină câtuși de puțin din inițiativa și prevederea voievodului, ci să fi fost provocată chiar de cererea expresă a boierilor aflați în jurul lui Ștefan, dornici ei înșiși de a face publică și vizibilă înalta situație politică, socială și economică, la care se ridicaseră și noua domnie. Iar Ștefan avea tot interesul ca, prin concesii aparente și de relativ mică importanță, să-și așeze definitiv domnia”⁷. Invocarea presupusei dorințe a marilor boieri de a-și face „publică și vizibilă” situația privilegiată la care ajunsese ră este absolut stranie, dacă avem în vedere faptul că, prin însăși natura lor, actele cosigilate *nu erau menite unei difuzări publice*! În afară de aceasta, explicația lui Emil Vărtosu ar putea fi valabilă, eventual, pentru 1459, dar în nici un caz pentru toți cei douăzeci de ani în care s-au emis acte interne cosigilate. Presupunerea că „așezarea domniei” a durat aproape o jumătate din timpul cât Ștefan s-a aflat pe tronul de la Suceava nu-și află justificarea. Pe de altă parte, ce rost ar mai fi avut asemenea *concesii* după cele două momente — decembrie 1467 și ianuarie 1471 — când Ștefan se afirmase ca un domn autoritar și nicidecum ca o marionetă a marilor boieri? Și totuși, cosigilarea actelor continuă și după aceea! Procedul nu se poate pune nici în legătură cu lupta antiotomană care ar fi necesitat un sprijin boieresc dinăuntru, pentru că el s-a instituit cu mult înainte de ruperea relațiilor cu Poarta (1473) și a încetat tocmai în momentul tratativelor în scopul încheierii păcii cu sultanul. În acestea, eu văd dovezi ale faptului că *inițiativa introducerii* cosigilării și la documentele interne și *menținerea* acestei practici până la 1479 nu a putut veni decât din partea domnului.

Cosigilarea actelor interne *nu a fost obligatorie*: mărturie stau documentele unisigilate, emise în paralel, procentul lor fiind chiar mai mare (60%). Dacă inițiatori ai acestei practici ar fi fost boierii, în vederea limitării puterii domnești, documentele cosigilate s-ar fi generalizat sau, oricum, ar fi fost în număr mai mare decât cele pecetluite de domnul singur. În aceste condiții, rămâne valabilă numai presupunerea enunțată mai înainte, că documentele mai importante erau cosigilate, dar *la dorința beneficiarilor*. Indubitabil, taxa acestora era mai mare, asigurând, astfel, și un venit sporit statului.

Ce înțeleg prin „documente mai importante”?

Primul din serie, datat 12 iunie 1459⁸, este dat în urma procesului dintre Ivașco din Sărățel și nepotul său, Ion Negoescul, pentru satele Berești, Drângești și Havati. Aducând „un privilegiu mai mare”, Ion Negoescul a câștigat procesul și a primit act de întărire pe aceste sate.

La 27 noiembrie 1460⁹, comisu Ivașco se judecă cu Toma Dumitrescu și Coste Turbure, dar având privilegiu de la socru, Ion vistier, a rămas în posesia satelor care făcuseră obiectul litigiului.

În 1464, la 11 iunie¹⁰, Mușă, „panița panului Pentelei” și fiica sa, Cerna, mărturiseau în fața domnului, cu martori, că privilegiile pe care le avuseseră de la Iliș și Ștefan voievozi pentru satul Pantelești, le pierduseră, după ce Cârstea Pentelei „a căzut de pe cal și a murit fără grai și despre privilegiul nostru, al ocinei noastre drepte, nu a putut spune unde este”. Deci, actul de proprietate nu fusese distrus, ci răstăcit, fiind necesar un document cu o putere juridică mai mare, care să-l anuleze pe primul.

Uricul din 13 august 1464¹¹ a fost emis de cancelaria domnească în urma judecății dintre Măndre și Mîsea pentru satul Târnanca. Mîsea a adus jurători care au confirmat că satul îi fusese lăsat de către unchiul său, Bera, împreună cu celelalte averi, drept moștenire. Mîsea „a adus și un înscris al lui Bera, că i-a dat Bera acest sat, la moartea lui”. Aceasta este, probabil, prima referire la o dispoziție testamentară scrisă de care dispunem pentru Moldova.

⁷ Emil Vărtosu, *Din sigilografia...*, loc. cit., p. 422.

⁸ DRH, A, II, p. 122, nr. 85.

⁹ Ibidem, p. 138, nr. 97.

¹⁰ Ibidem, p. 173, nr. 121.

¹¹ Ibidem, p. 175, nr. 122.

La 14 octombrie 1473¹², Ilca, fiica lui Petru Ponici, dă un sat lui Petrea stolnicul, fiul lui Andrică, pentru a răscumpăra uciderea acestuia din urmă de către tatăl ei.

Un alt proces foarte complicat, cu jurători, pentru stabilirea unei înrudiri din care decurgea dreptul de proprietate asupra unor moșii a avut loc la 26 august 1474¹³, cei care l-au câștigat primind și act de întărire pentru ocinile respective.

O altă categorie de documente cu un caracter aparte sunt cele prin care domnul cumpăra moșii pentru a le dăruia apoi unor mănăstiri¹⁴. Acțiunea lui Ștefan cel Mare și Sfânt nu era întâmplătoare. Încă din 1940, genealogistul I. C. Miclescu-Prăjescu se întreba: „Or fi fost toate aceste înstrăinări de bună-voie?”¹⁵. Răspunsul, previzibil încă de atunci, era este, bineînțeles, negativ. După cum a sugerat și Al. I. Gonța, în 1957¹⁶, domnul urmărea un scop foarte precis: stoparea procesului de formare a unor mari domenii compacte, adevărate „state în stat”, care ar fi dus la creșterea puterii boierești. Ștefan a spart, prin această politică, marile proprietăți feudale, fragmentându-le în moșii risipite pe tot cuprinsul țării. Este și aceasta o dovadă a autorității domnești a lui Ștefan vodă, a asumării pe deplin a rolului său de domn suveran al Țării Moldovei.

Donă din actele cosigilate, din 12 septembrie 1464¹⁷ și 11 aprilie 1465¹⁸, confirmă vânzarea și cumpărarea de ocini de către Mitropolia Moldovei — cea mai înaltă instituție ecleziastică a țării.

Un alt act de excepție este scrisoarea trimisă logofătului Mihu, pribeag în Polonia. După ce apelu domnului, din primul său an de cărmuire a țării, rămăsese fără rezultat, în 1470¹⁹ Marele Ștefan lansa o nouă chemare, de data aceasta întărită și de pecețile Mitropolitului și Episcopului de Roman. În acest fel, el spera să câștige încrederea fostului dregător și să-l convingă să se întoarcă la Suceava unde prezența sa era, se pare, foarte necesară.

În sfârșit, ultima categorie o constituie simplele acte de vânzare-cumpărare sau schimburi de sate²⁰. Ele nu au nimic excepțional și de aceea este firesc să ne întrebăm de ce au fost, totuși, cosigilate? Tocmai acesta este cazul care mă îndeamnă să cred că beneficiarul actului era cel care algea forma de autentificare. Cei 25 de ani de instabilitate politică, premergători domniei lui Ștefan, au pus la grea încercare pe stăpânii de pământ. Domnii se schimbau la intervale scurte, se luptau între ei, se ucideau. Proprietatea nu mai era garantată. Uricele emise de un voievod puteau să-și piardă valabilitatea, să fie contestate în timpul următorului. În momentul apariției practicii cosigilării în activitatea internă, proprietarii de pământ au văzut în aceasta un mijloc mai sigur de garantare a stăpânirii lor și, bineînțeles, l-au preferat. Domnii vin și se duc, dar sfatul rămâne. Practica anilor 1432—1457 demonstrase că această instituție era mai stabilă decât domnia și, deci, mai de încredere. Ca urmare, o parte din cei care primeau întăriri de sate, solicitau cosigilarea actelor de proprietate. Numai așa se explică de ce alți proprietari au rămas la formula de unisigilare: mai „conseruatori”, ei au păstrat încrederea în vechea practică și, implicit, în instituția monarhică.

Apartine lui Emil Vărtosu constatarea că, în cazul documentelor cosigilate, termenul *въра* (credință) este înlocuit cu *велика матория* (marea mărturie). Explicația sa este următoarea: „Nuanțarea formulei dezvăluie, implicit, și atitudinea domnului față de cele două categorii de acte juridice: în cea dintâi, domnul apare ca întemeietor, creator al unui drept; în cea de a doua, domnul aduce o simplă recunoaștere a unui drept creat de predecesori, o simplă prezență și acceptare, deci”²¹. În această frază concludivă, este evidentă lipsa logicii. În primul rând, nu toate documentele cosigilate recunosc drepturi mai vechi (de exemplu, cele referitoare la Mitropolie, la moșiile cumpărate de domn, scrisoarea către Mihu). În al doilea rând, mi se pare mai normal ca în cazurile în care domnul era creator, izvor de drept, actele să fie întărite și de pecețile dregătorilor, iar în cele în care confirma drepturi mai vechi, pecetea țării să fie suficientă.

¹² *Ibidem*, p. 293, nr. 195.

¹³ *Ibidem*, p. 297—298, nr. 198.

¹⁴ *Ibidem*, p. 203—204, nr. 141; p. 228—229, nr. 155; p. 259—260, nr. 175; p. 273—274, nr. 184.

¹⁵ I. C. Miclescu-Prăjescu, *Obârșia unei familii din Moldova*, extras din „Revista Istorică Română”, X, 1940, p. 5.

¹⁶ Al. I. Gonța, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, an. LXXV, nr. 5, 1957, p. 455; idem, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare*, în „Studii”, an X, nr. 4, 1957, p. 93—103.

¹⁷ DRH, A, II, p. 177—178, nr. 123.

¹⁸ *Ibidem*, p. 183—184, nr. 128.

¹⁹ *Ibidem*, p. 253—254, nr. 169.

²⁰ *Ibidem*, p. 132—132, *passim*.

²¹ Emil Vărtosu, *Despre cosigilarea actelor domnești*, loc. cit., p. 155.

În ceea ce privește deosebirile dintre formularele celor două categorii de acte, ele nu se reduc numai la termenii amintiți. Actele cosigilate, deși respectă tipicul obișnuit, sunt mult mai bogate în formații și mai ample. Ele ies din hermetismul documentelor unisigilate, prezentând frânturi de viață cotidiană, fapte deosebite, contribuind în mai mare măsură la cunoașterea societății, a oamenilor și a mentalităților din a doua jumătate a veacului al XV-lea.

Ultimul act intern cosigilat datează din 24 mai 1479²², după care practica dispare din cancelaria Moldovei. Cauzele sunt mai greu detectabile. Cert este că din intervalul 5 iunie 1475—24 mai 1479, ni s-au păstrat numai patru acte cosigilate. Cu siguranță, ele vor fi fost mai multe, dar s-au pierdut în decursul timpului. Chiar și așa, însă, numărul lor este foarte redus în comparație cu primii ani. Constatând că practica utilizată timp de două decenii nu mai dă roade, Ștefan cel Mare și Sfânt va fi renunțat singur la ea. Din 1479 și până la 7 octombrie 1503²³ — data ultimului document pecetluit de marele domn — toate actele interne, indiferent de conținutul lor, vor fi unisigilate. Și, deși nu are legătură directă cu subiectul dezbătut în aceste pagini, nu mă pot opri să nu constat că ultimele documente de la Ștefan vodă au același caracter cu primele: sunt danii către mănăstiri. Este revenirea în același punct, o ciclitare care nu ne poate lăsa indiferenți: tînăr, domnul și-a dorit și s-a rugat pentru domnie rdnică; bătrîn, același domn, simțindu-și sufletul îngreunat de cele făptuite, „căci au fostu om cu păcate”, cum glăsuiește cronica, s-a rugat pentru iertarea lor și pentru izbăvire ușoară.

În concluzie, practica de a cosigila actele trebuie văzută ca o *inovație impusă de Ștefan cel Mare*, și *Sfânt* în activitatea cancelariei. Ea a fost introdusă în 1459, după doi ani de la înscăunarea domnului și după tratatul de la Orșcăuți²⁴ (4 aprilie 1459), când perioada de acomodare a tânărului principe cu noua sa situație și de consolidare a domniei prin alungarea lui Petru Aron din Polonia, luase sfârșit. Asigurat atât de sprijinul intern, cât și de cel extern, domnul a putut trece la activitatea de organizare a țării, de întărire a instituțiilor sale, de refacere a veniturilor, toate distruse de cei 25 de ani de lupte interne fratricide de după moartea lui Alexandru cel Bun. Această practică și-a dovedit viabilitatea vreme de două decenii, dispărând apoi, în momentul în care a devenit inutilă. Extinderea procedurii de la documentele externe la cele interne a fost o acțiune prin care domnul a căutat să-și întărească și să-și impună deciziile. Ea se poate înțelege numai într-un context mai larg, al atitudinii domnești față de marea boierime, care include și tendința de fărâmițare a proprietății compacte boierești. Nu numai că domnul nu a făcut conc. și și nu a restrâns caracterul suveran al domniei, ci, din contră, a reușit să-i supravegheze strict pe marii boieri și să le contracareze tendințele centrifuge. Aceste concluzii nu fac decât să confirme îngara sugestie a istoricului D. Ciurea care considera, încă din 1957, că „s-a atribuit un rol exagerat așa-zisei cosigilări de boieri a unor documente interne ale lui Ștefan cel Mare, în perioada 1459—1479, care ar fi fost faza de consolidare a domniei. Este mai curând vorba de o practică de cancelarie, care corespunde și unei formule diplomatice („marea mărturie”), căzută apoi în desuetudine”²⁵.

²² DRH, A, II, p. 332, nr. 218.

²³ DRH, seria A, vol. III, ed. C. Cih daru, I. Caproșu, N. Ciccan, București, 1980, p. 5-8 529, nr. 295.

²⁴ Asupra acestei localizări, vezi articolul lui D. Agache, *O localitate regăsită: „Over[hil]-ăuși”*, în „AIIAI”, XXV/1, 1988, p. 499—506.

²⁵ D. Ciurea *Situația internă a Moldovei în epoca lui Ștefan cel Mare*, în „Studii”, an X, nr. 6, 1957, nota 1, p. 71,

IZVOR ȘI METODĂ

DOCUMENTE NOI PRIVITOARE LA EVENIMENTELE DIN 1821 ÎN PRINCIPATELE ROMÂNEȘTI: DOMNITORUL MIHAI SUȚU ȘI ETERIA

MARIAN STROIA

„Ceea ce a îngreuiat situația lui Stroganov a fost complicitatea negustorilor ruși, toți de o iginie greacă și a celor mai înalte personaje ale Fanarului ca Scarlat Callimachi și fratele său Ioan, *Nicolae Suțu, fratele domnului Moldovei și capuchehaia lui* (sublinierea noastră — M.S.), Gheorghe Caragea, fiul fostului domn al Țării Românești, Moruzi, dragomanul Porții, prințul Hașerli care, avertizat de rudele lor rezidând în Principate sau în Rusia, de a se salva din Constantinopol, au alergat la ambasada rusă. Stroganov a izbutit să-i ajute pe unii să fugă în Rusia cu pașapoarte false. Cei care au rămas au fost sfătuiți să fie prudenți. Dar alții, ca Scanavi, Manu, I. h. Rizo și Alexe Fotino au fost decapitați și corpurile lor expuse în stradă”¹.

În acest fel descrie Andrei Oțetea — unul din puținii istorici români care tratând momentul 1821 a urmărit și descris atent și contextul internațional — atmosfera din capitala Imperiului otoman în momentul când aici sosesc primele știri despre intrarea lui Alexandru Ipsilanti în Moldova.

După cum se vede din pasajul de mai sus unul din personajele incriminate este spătarul Nicolae Suțu, fratele domnului Moldovei și reprezentantul acestuia pe lângă Poartă (*capuchehaia*) a cărei reacție, după cum se va vedea de altfel în continuare, își are o justificare foarte limpede. Acest lucru este, printre altele explicabil și prin poziția sa în cadrul personalului diplomatic din Fanar, soarta sa fiind inexorabil legată de loialitatea față de otomani a domnului Moldovei, Mihail Suțu, fratele său, ale cărui interese le reprezenta la Constantinopol.

Ori, așa cum au evidențiat aproape quasitotalitatea istoricilor români care au cercetat și scris despre momentul 1821, începând cu C. D. Aricescu² și continuând cu A. D. Xenopol³, (mai puțin Nicolae Iorga⁴), dar și cu I. C. Filitti⁵, Mircea T. Radu⁶, G. D. Iscreu⁷, Dan Berindei⁸ astăzi este unanim acceptat, ca un fapt indiscutabil poziția filoeteristă a domnului fanariot al Moldovei, explicabilă prin apartenența etnică și religioasă comună și convergență de interese cu mișcarea.

Că această poziție a fost bazată și pe o mare doză de oportunism politic și material, nu încă, e de altminteri nici o îndoială; el a fost de altfel relevat de cercetătorii problemei și de documentele epocii⁹. Cercetările noastre recente, desfășurate în toamna anului 1992 în Arhiva de

¹ Cf. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, Edit. Științifică, București, 1971, p. 295.

² Cf. *Istoria revoluțiunii române de la 1821*, București, 1874, p. 85.

³ *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. X, Edit. „Cartea Românească”, București, ed. III-a, f. a., p. 42.

⁴ „Mihail Suțu luă o atitudine de oarecare independență”, cf. N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, *Revoluționarii*, București, 1938, p. 267.

⁵ *Frământările politice și sociale în Principatele Române de la 1821 la 1828*, București, „Cartea Românească”, 1932.

⁶ 1821. *Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, Craiova, Scrisul românesc, 1978, p. 134.

⁷ Cf. *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, București Edit. Albatros, 1982, p. 57, nota 3.

⁸ Cf. *Revoluția română din 1821*, București, Edit. Academiei R.S.R., 1991, p. 62.

⁹ Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 181. Vezi și *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, București, Edit. Academiei 1961, p. 109—111.

Politică Externă a Imperiului rus din Moscova au scos la lumină o serie de materiale unele cunoscute și utilizate (dar probabil nepublicate integral), altele complet noi ce se constituie în dovezi indubitabile în confirmarea clară a poziției partizane a lui Mihail Suțu față de Țările de Jos. Dacă mai persista vreun dubiu oarecare, atunci lectura făcută obiectiv și fără patimă a documentelor pe care le publicăm în continuare în anexă, este de natură să spulbere orice îndoielă. La întrebarea retorică dacă domnul Moldovei a fost la curent cu planul secret al eteriștilor de declanșare a unei insurecții generale antiotomane, răspunsul nu poate fi decât unul singur: un *dă fern*.

De altfel, însuși trimisul extras. al Rusiei la Constantinopol, baronul Grigori Stroganov, dacă la început mai are unele rețineri, ulterior, pe baza chestionării mai amănunțite a spătarului Nicolae Suțu, capuchehaia domnitorului, ajunge și el în cele din urmă la aceeași concluzie certă.

Care sunt așadar documentele materiale în chestiune?

În fapt avem de-a face cu un pasaj semnificativ din raportul din 6-18 martie 1821 al ambasadorului rus la Constantinopol. Gr. Stroganov către cotitularul (dar nu cu titlu de ministru) Ministerului Afacerilor Externe al Rusiei, contele Karl Nesselrode care îl însoțea în acel moment pe împăratul Alexandru I la conferința de la Laybach a Sfintei Alianțe.

Raportul, având un caracter deosebit de confidențial (dovadă numărarea sa literală — D și nu cea numerică, folosită între corespondențele obișnuite), conține în fapt, pe spațiul a 18 file, o detaliată trecere în revistă a evenimentelor petrecute la Constantinopol (și evident în cadrul ambasadei), precum și conduita pe care acesta a trebuit s-o adopte în raport de episoadele menționate într-un interval cuprins între 22 februarie — 4 martie 1821 și 6/18 martie 1821.

Amintim aici cu titlu informativ că acesta este, practic, primul raport al lui Stroganov către superiorul său ierarhic în care este menționată mișcarea din Țara Românească condusă de Tudor Vladimirescu.

În forma sa integrală raportul conține informații privind ecoul la Constantinopol al mișcării declanșate în Țara Românească de Tudor Vladimirescu, schimbări în ierarhia politică otomană produse în acest interval, raporturile lui Stroganov cu ministerul de externe otoman privind evenimentele din Principate și atitudinea adoptată cu acest prilej de reprezentantul Rusiei, referiri la convoririle trimisului rus cu postelnicul Pantazoglu (emisar al lui Scarlat Callimachi) în problema scutirilor de taxe privind Principatele, cu deputatul Hermann (mijlocitorul său în relațiile secrete cu deputăția sârbă sosită la Constantinopol), de asemenea momentul (reprodus de noi în anexă) al sosirii intempestive a spătarului N. Suțu și în fine, primirea, la 3 martie din țară a știrii despre intrarea lui Al. Ipsilanti în Iași.

Episodul, asupra căruia dorim să insistăm, conținut de altfel într-o formă concisă în pasajul amintit din monografia academicianului A. Oțetea, îl reprezintă vizita neașteptată pe care în seara zilei de 1-13 martie 1821 o face la ambasada Rusiei din Constantinopol spătarul Nicolae Suțu, capuchehaia domnului fanariot al Moldovei, Mihail Suțu.

Descrierea, de altfel extrem de plastică ca stil și sugestivă în redarea nuanțelor, a diplomatului rus relevă pe de o parte stupoarea acestuia față de noutățile pe care le află cu acest prilej, (declanșarea mișcării eteriste în Moldova, existența largii conspirații ce pregătise ridicarea generală a grecilor din Imperiul otoman).

Teroarea și spaima pe care le manifestă spătarul N. Suțu sunt — pe un alt plan — determinate nu de știrea aflată printr-un curier rapid trimis de fratele său domnitorul — a intrării prințului Ipsilanti în capitala Moldovei și a demarării efective cu acest prilej a mișcării eteriste, cât a faptului că din acest moment Mihail Suțu este nevoit să-și delimiteze clar poziția, raliindu-se public, prin atitudinea adoptată, mișcării insurecționale a compatrioților, săi. Spătarul, conștient de repercursiunile pe care le va avea defecțiunea fratelui său la modul general asupra coloniei grecești din Constantinopol, și la modul particular asupra propriei sale soarte, reușește până la urmă să obțină din partea lui Stroganov un pașaport rus (care să-i asigure îmbarcarea fără dificultăți pe un vas comercial deja arvunit) și respectiv salvarea sa, precum și promisiuni a acestuia de a nu informa — având în vedere că informația nu era oficială, — autoritățile turcești timp de două zile.

Dar, fapt extrem de interesant, pentru mai multă siguranță și veridicitate, trimisul rus îi solicită vizitatorului său nocturn o declarație explicativă, pe care o contrasemnează pentru conformitate și o anexează raportului asigurându-l desigur pe semnatar de caracterul ei confidențial. Simpla parcurgere a textului acesteia relevă cu claritate, convența lui Mihail Suțu cu Țările de Jos, faptul că N. Suțu însuși era și el la curent cu și ramificațiile extrem de întinse ale complotiștilor atît în capitala Imperiului cât și în cele 2 principate.

Apare cu acest prilej un personaj desigur de ordin secundar, mai puțin cunoscut pînă acum istoricilor noștri, egumenul Luca din Florești, cu rol important se pare în sistemul secret de comunicații al mișcării eteriste.

Salvarea spectaculoasă a protagonistului acestei întâmplări ne este confirmată și de un alt izvor diplomatic. Depistat de același Andrei Oțetea și publicat de acesta în 1930, el ne oferă

epilogul episodului prezentat mai sus: „Fuga neașteptată a Kapuchehaiei, adică a reprezentantului actualului principe al Moldovei, Mihail Suțu, petrecută în noaptea de 14 spre 15 și devenită cunoscută pe 16, a fost primul indiciu al insurecției din Moldova și al rebeliunii zisului principe, care până atunci nu era cunoscută de opinia publică” nota la 24 martie (s.n.) 1821 ministrul naolional la Constantinopole Jean-Baptiste Navoni¹⁰.

Devine astfel aproape cert că potrivit scenariului pe care și l-a pregătit în ultimă instanță, capuchehaia Nicolae Suțu, sigur de faptul, că dispune de un răgaz de cel puțin 2 zile, s-a se fi prezentat totuși a doua zi (2/14 martie 1821) la chemarea ministrului de externe otoman, dar că constient că supraviețuirea sa reprezintă o veritabilă cursă contracronometru, s-a îmbarcat în secret în noaptea aceleiași zile pe vasul pregătit din timp, care avea să-l ducă în siguranță într-unul din porturile italiene.

În legătură cu primul document amintit dorim a face următoarele precizări. Specificăm mai întâi că el nu figurează în cuprinsul volumului XII al colecției „Vnesnjaiu politika Rosii XIX veka i načala XXvv”, care conține corespondență diplomatică rusă din perioada martie 1821 — decembrie 1822.

La rândul său, în monografia din 1971, a academicianului Andrei O. etea, autorul îl citează în câteva rânduri, la notele de subsol (ceea ce ne determină să presupunem că amintitul istoric îi cunoștea conținutul), dar nu este reprodus în vreo anexă a lucrării, după cum nu e prezent nici în prima ediție, cea din 1945, a amintitei lucrări. În fine lucrarea de referință a lui Anton Prokesch-Osten, *Geschichte der abfalls der Griechen vom Türkischen Reiche im Jahr 1821*, Wien, 1867, care l-ar fi putut conține în publicațiile sale documentare, lucrare, precizăm, aflătoare în colecțiile Bibliotecii Academiei Române este descompletată tocmai cu tomurile I și III, acelea care l-ar fi putut menționa sau reproduce (parțial sau integral).

În aceste condiții considerăm deci că, cu reținerile justificate pe care le-am exprimat mai sus asupra acestui document publicarea sa în anexa studiului nostru este oportună, apreciind că în acest mod punem la dispoziția istoriografiei noastre o sursă utilă și interesantă despre 1821, izvor altminteri greu accesibil în lumina celor expuse mai sus.

În ceea ce privește documentul nr. 2, apreciem caracterul inedit al acestuia ca fiind mai presus de orice îndoială.

A N E X E

1.

Raportul secret din 6/18 martie 1821 al trimisului extraordinar al Rusiei la Constantinopole, baronul Grigori Strogarov către secretarul de stat la Ministerul Afacerilor Străine, contele Karl Nesselrode.

Litt D
Buyuk-Déré
a 6/18 Mars
1821

A.S.E. Monsieur le Comte de Nesselrode

En adressant, il y a peu de jours mon expédition du 19 février au Ministère de Sa Majesté, j'étais loin de pressentir, le changement éminent, qui s'opérait au bout d'un si court espace de temps, dans la situation de mes rapports avec la Porte. Les causes qui ont amené ce changement sont d'une nature si imprevue, leur développement se succède avec une telle rapidité, que je ne savais plus autrement m'acquiescer du devoir de rendre compte à Sa S.M.I. de la marche progres-

¹⁰ „La fuga improvvisa dei Kapu Kiahiaia cioè dei agenti dell'attual Principe di Moldavia Michele Suto, seguita la notte dei 14 al 15 corrente e divenuta palea il 16, fu il primo indizio dell'insurrezione della Moldavia e della ribellione dello stesso Principe, ch'era per anco dal pubblico ignorata// (cf. A. Oțetea, *Contribution a la question d'Orient*, Cultura națională, Bucarest, 1930, p. 327).

sive des evenements, qu'en exposant avec une scrupuleuse fidelité et par ordre de dates, la serie des faits, des details et des explication, dont l'ansamble offrera l'esquisse de l'etat des choses, jusqu'au depart de mon courier du jour.

- 14v. Trois jours après l'expedition du translateur Bénaky, c.a.d., le 22 fevrier dans la soirée, je reçus par expres des rapports du Consul Pini du 14, qui m'annoncaient l'extension de la revolte de Vladimiresco et les sanglantes executions qu'il s'était permises contre deux Boyards indigenes envoyés pour l'attaquer, tandis que le Divan Valaque, divisé d'opinions et contradictoire dans sa marche, dépêchait des negociateurs au rebelle pour lui offrir amnistie et acheter sa submission. Fidèle a la ligne de conduite, que j'avais suivie des le commencement de cette affaire, je m'empressai de communiquer à la Porte, des le lendemain, 23, les depeches de Mr. Pini. A defaut de moyens d'action materielle, je crus devoir m'attacher a enpuiser dans la f rce morale des principes conservateurs et de la sollicitude de Ma Cour; et je proposai au Gouver - ment ottoman de publier une proclamation aux rebelles de la Valachie, pour eclerer au N me Auguste de la Puissance Protectrice, les esprits egarés et pour frapper d'anathème les perturbateurs, également coupables envers les deux Puissances.

- 14v Je joins ici une copie de cette communication qui fut remise au Rejsse-Effendi dans la soirée du 23; j'ignorais encore que son remplacement, prévu deja et pressent dans mes depeches du 19 avait été décidé ce jour la même.

- Le lendemain 24 Djanib-Effendi fut installé dans le post de Kehaya-Bey ministre de l'interieur / et remplacé par Hamidbey, l'un des deux plenipotentiaires avec lesquels je suivais depuis sept mois la grande negociation. Ce fut le nouveau Reis-Effendi qui prit connaissance de ma communication de la veille, traduit seulement ce matin, s'engager à la soumettre au C nseil et au Sultan et me promit une reponse, que je n'ai pas reçu depuis lors. Le changement de Reis-Effendi fut suivi, le même jour, de celui du Drogman de la Porte, Jean Callimachy qui fut remplacé par le P^{oe} Constantin Morousy, fils de feu hospodar Alexandre. L'Ex- Drogman Callimachy après avoir passé la matinée à son poste, trouve en rentrant chez lui un Tchaouche (Nuisier) chargé de la conduire à l'instant même en exil à Cesarée en Syrie: disgrâce entrageme t disparate avec le faite d'honneurs et de credit, auquel se trouvait porté son frere. Le Hospodar, qui ne montra ni interet, ni inquietude et s'attache même a faire envisager la disgrâce eclatante de son frere, comme la suite de son obstination à demander sa retraite. Quelques versions attribuent cet exil à des soupçon de conivence avec des primats de la Morée evadés au moment d'être arrêtés: des soupçons plus graves encore, sur son compte se trouveront indiqués dans une des pieces annexées à la présente depeche. On assurait depuis, mais ce fait n'est pas verifié, que l'Ex Drogman a été decapité en route.

- 15 Ce même jour, 24, le nouveau Reiss-Effendi me passa une note officielle signée par s n precedeseur, pour m'annoncer les ordres adresés par la Porte à ses commandans des places du Danube, de teuir leur troupes prêtes a marcher à la première demande des Caimacans d la Valachie. Je mets ci joint la traduction de cette note, ainsi que de la réponse que je fis le lendemain 25. Sans me connaitre la prevoyante sollicitude qui avait dicté à la Porte cette mesure, je caracterisai le mesure même comme deviatore, en principe, aux traités existens et ne pouvant être admissible, même comme cas d'exception, que d'un commun accord et après l'adhésion p r alable du Consul de Russie à un appel de troupes turques.

- 19v. Le soir de ce même jour*, vers le 10^h tandis que j'étais occupé de d'expedition de la poste ordinaire de Russie, je reçus la visite inattendue du spathar Nicolas Soutzo, frere du Hospodar de Moldavie et son agent auprès de la Porte que je n'avais jamais connus. Ce jeune homme etait dans un etat digne de pitié. Lorsqu'il eut un peu repris de calme, il m'annonça av ir reçu la veille / de son frere de l'apparition d'Ipsilanti a Jassy ou il s'était tout de suite mis à la tête d'un corps d'armée organisé par ses Emisaires et avait rallié le Hospodar a Sa cause. V - yant son extrême agitation et ses demi-aveux, je fis mettre par écrit sous sa dictée sa Declaration que je mets ci-joint et qui conforme pour le fonds, se trouve inexacte pour les details. La première partie de Son Exposé peuvent me faire douter de la conivence du P^{oe} de Moldovie, ou d'une adhesion arrachée par la peur, je crus devoir conseiller son frere, comme, le seul parti approprié a toutes les chances d'alle porter sa lettre à la Porte pour se sauver lui même er même pour justifier son frere, le Hospodar. Je ne crus par meme hors de toute possibilité dans le premier moment que le Spathar Soutre ne fut aposté pour sonder mes intentions a l'instar de ce que j'ai seupçonné la Porte d'avoir essayé à mon egard de la revolte d'Ali Pacha de Ianina. Mais lorsqu'a après des sommation plus pressantes, Soutzo m'eut dévoilé des indices, qui le dési-

¹ v'instruction au 1er Drogman Franchini du 23 fevrier 1821 No. 39.

* Din succesiunea evenimentelor așa cum este relatată de G. Strogarov în raportul său, sosirea neașteptată la ambasadă a lui Nicolae Sutu se petrece în seara zilei de 1/13 martie 1821.

gnaient lui même et son frère comme complices prémédités de la trame, je ne pouvais plus songer à lui réitérer mon premier conseil, sans le faire courir à sa perte certaine. Je lui déclarai d'abord qu'en toute autre circonstance que celle d'un complot odieux, mes devoirs de coreligionnaire et la généreuse sollicitude de S.M.I. lui auraient assuré, à lui et à ses confrères, refuge / et assistance de ma part; mais que dans le cas actuel, je devais lui déclarer avec douleur qu'il ne devait pas s'y attendre, que la Russie même lui était fermée et que si j'avais pu même lui offrir une asyle momentane pour sa personne, il me serait absolument impossible de recevoir 40 ou 50 personnes dont se composait sa famille et sa clientèle. Je lui conseillai donc de fuir au plutôt au lieu d'implorer un refuge chez un des ministres étrangers dont aucune n'y avait pas la moindre raison de lui refuser un secours d'humanité d'ans une peril de vie. Il ne se decida jamais à suivre cet avis, n'en espérant aucun succès et me sollicita de lui donner du moins un passeport antedaté et sur une autre nom pour un port d'Italie, ajoutant qu'il avait notifié un bâtiment russe, sous, le nom d'une prêtre Grec et qu'il esperait ainsi se sauver. Je ne crus pas pouvoir refuser cette espece d'assistance qui ne pouvait me compromettre et je lui donnai, sur sa demande, un passeport antedaté pour Civita-Vecchia sous le nom imaginaire du négociant russe Jean Yourin avec sa famille. Soutzo parti en me déclarant qu'ayant déjà été mandé par le Reifs-Effendi pour le lendemain, il irait lui annoncer la première parti de la declaration qu'il m'avait faite, pour se distraire aux premiers soupçons et gagner un jour ou deux, en attendant le vent malheureusement contraire. Après lui avoir donné les avis et l'assistance / que je pouvais lui accorder, je ne crus plus devoir influencer, ni pour ni contre, son parti définitif: Je crus pouvoir ajouter une dernière preuve de sollicitude en lui promettant de ne point agir auprès de la Porte pendant ces 2 jours. Je n'avais d'ailleurs aucune confirmation officielle des dépositions de ce malheureux jeune homme. J'ignore si'il a fait au nom sa déclaration à la Porte, mais j'appris 2 jours après qu'il s'était sauvé toute sa famille. Tandis que j'avais à essayer cette pénible scene avec Soutzo, le jeune Caradjia, fils de l'Ex Hospodar et beau frere du Prince de Moldavie vint implorer la même assistance. J'évitais de les faire rencontrer chez moi et je tins à celui-ci le même langage qu'à l'autre et qu'il apprecia avec un bon sens et une resignation qui deposait en sa faveur. Il ne voulut pas non plus invoquer l'humanité d'aucun des Ministres étrangers et se decida à attendre l'événement, sans bouger de chez lui. »

Arhiv. Vršnei Politiki Rossiskoi Imperii, Fond Posolistvo v Constantinople. Opis nr. 517/1, Delo nr. 88, p. 14–15; 19–21.

2

Declarația spătarului Nicolae Suțu, fratele domnului Moldovei și capuchehaia acestuia la Poartă, fișută trimisului extraordinar al Rusiei, baronul G. Stroganov, în seara zilei de 1/13 martie 1821.

6*/ /Declaration du Beyzade Nicolas Soutzo, faite a M. le Baron Stroganoff, le Mardi 1er Mars 1821, a le 10 heures du Soir et mise par écrit sous sa dictée à Buyuk-deré *

Une Callarache de Jassy, expédié par le Prince de Moldavie mon frere en date du 21 fevrier dans la nuit et arrivé hier 28 au soir, m'annonça que le Prince Alexandre Ipsilanti est venu incognito à Jassy le 21 au soir, et descendit chez M. Pisani auquel el sa fit connaitre et lui donna des ordres Secrets. Le lendemain au matin le Prince Ipsilanti devait inviter le Hospodar mon frere de Se rendre au Consulat pour lui déclarer l'affaire en question.

Le Prince Ipsilanti devoit en suite se rendre à la Cour, en pamda et enseignes déployée à la tête d'une armée de 15/m hommes, Albanais, Moldaves et Bulgaires qu'il avait organisés anterieurement en Moldavie même par cinq de Ss Emisaires.

Son intention était aussi de partir le lendemain pour Galata / maison déplaisance / à une demi-heure de Jassy, a côte d'un Monastere ceint d'une forte muraille: pour y reunir le Metropolitain et les boyards et leur demander une Requeste a S. M. l'Empereur, pour solliciter l'entrée des troupes necessaires a l'exécution de son projet. Le Prince Ipsilanti devait après c la

* Cifra din colțul din stânga sus (6) reprezintă de fapt numărul de ordine al *Declarației* lui Nicolae Suțu, în cadrul anexei care însoțea raportul. Trimiterea din 6/18 martie a cuprins raportul propriu-zis împreună cu 7 anexe, mărturia lui Suțu fiind deci *penultima* din aceste anexe.

partir pour la Valachie, afin de s'y réunir à un Corps de 10/m hommes, qu'il devait avoir fait organiser dans cette province.

Le Prince de Moldavie finit par m'écrire de ne pas rester un seul Instant à Constantinople et de venir demander les conseils et la protection de V. E. pour mon salut et celui de ma nombreuse famille. J'ai brûlé cette lettre, après l'avoir lue, mais je n'ai pu me décider à rien jusqu'à ce moment. En attendant, le Reis-Effendi m'a fait dire de me présenter chez lui demain matin.

Après les explication et les sommations de M. l'Envoyé de ne rien déguiser, le Beyzadé Nicolas Soutro ajouta les détails suivans, également écrits sous sa dictée:

« Le Prince de Moldavie, mon frère, m'avait annoncé, il y a 18 à 20 jours, l'arrivée à Constantinople d'un prêtre nommé Lucas, Egomène du Couvent de Florești en Valachie, chargé de me communiquer, ainsi qu'à d'autres les plans du Prince Alexandre Ipsilanti, concertés avec M. le Comte de Capodistrias. Ce prêtre arriva ici, presque à la même époque, c.à.d. il y a 17 à 18 jours, et d'après les ordres de mon frère, je lui expédiai aussitôt une lettre pour lui annoncer l'arrivée du père Lucas.

Ce religieux m'annonça qu'il y avait des intelligences préparées et des ordres donnés en Morée, dans l'archipel, en Albanie et dans les principautés, pour qu'on opère un soulèvement général des Chrétiens en Su du gouvernement Russe. Il y a, outre les Grecs de diverses classes à Const. des négociants Russes dans le secret de l'affaire: j'en connais trois savoir Spiridon Mavro, Barb et une troisième, dont j'ai oublié le nom. Le père Lucas s'est abouché avec ces négociants qui sont venus aussi chez moi, pour m'entretenir de leur plan, et m'ont procuré même pour assurer mon salut, un vaisseau Russe que j'ai notifié est qui est ancré devant ma maison à Arra-ut-key sur le Bosphore. Le Prince mon frère m'avait autorisé à prêter l'oreille à tout cela et à préparer les moyens de mon Salut".

Copia conform:

Gr. Stroganoff

C.S.**

(Arh v Vnesney Politiki Rosiskoy Imperiy, Moskva, Fond 839,
(Prisolistvo v Konstantinople, Opis 517/1, Delo nr. 88, p. 35—36).

** Inițialele menționate reprezintă confirmarea faptului că la trimitere s-a utilizat copierea sa în cifru secret (c.s.).

CALCULATORUL ȘI METODA CANTITATIVĂ ÎN CERCETAREA ISTORIEI

IRINA GAVRILĂ

După aproape trei decenii de utilizare, metodele cantitative sunt încă controversate, istoricii reacționând mai mult emoțional decât rațional față de posibilitățile și problemele pe care le implică această relativ nouă tehnologie. În timp ce unii sunt de-a dreptul fascinați de perspectivele deschise de statistică și calculator în studiul istoriei, tradiționaliștii aduc ca argumente contra supersimplificarea și depersonalizarea cercetării. Nici unul din cele două puncte de vedere nu trebuie absolutizat, iar un echilibru între nou și tradițional nu poate fi decât benefic. De fapt și de-o parte și de alta, exagerările decurg dintr-o insuficientă cunoaștere a ceea ce într-adevăr putem aștepta de la calculator și metoda statistică într-o cercetare de istorie.

Punctul de pornire al unei dezbateri privind rolul actual al istoriei cantitative ar putea fi definirea ei. Din nefericire nu există o definiție simplă și clară, dar în același timp cuprinzătoare, a istoriei cantitative. În schimb o putem caracteriza prin trei trăsături definitorii. În primul rând, o cercetare cantitativă cuprinde numeroase tabele și grafice întocmite pe baza evidenței numerice. Aceasta nu este de fapt decât o descriere riguroasă și formalizată a trecutului, practică încă din antichitate pentru a face comparabile de-a lungul timpului atribuțiile calitative. În al doilea rând, în descrierea unor evenimente, cifrele oferă mult mai multe posibilități analitice decât cuvintele. O largă varietate de procedee statistice fac posibilă evaluarea cauzală a legăturilor dintre fenomenele istorice, fiind un mijloc prețios de clarificare și verificare a unor interpretări, de multe ori subiective. În fine, istoria cantitativă folosește calculatorul ca principal instrument de prelucrare și analiză statistică a datelor numerice, dar și a celor calitative.

Aria în care calculatorul și metodele cantitative își găsesc aplicabilitatea în istorie este din ce în ce mai largă. Începând cu procesul de documentare, calculatorul face posibilă mănuirea ușoară și precisă a unei mari cantități de informații. O bază de date indexată este pentru cercetător un mijloc simplu și rapid de a găsi tot ceea ce îl interesează într-un anumit studiu.

Mai mult, cuantificarea permite o mai mare precizie în afirmații. În acest sens eșantioanele reprezentative dau istoricului posibilitatea de a descrie cu un risc de eroare calculat, caracteristicile generale ale unui imens număr de cazuri individuale. Dar cel mai mare avantaj al analizei cantitative este acela de a asigura explicațiilor pe care le înlesnește complexitate și claritate. Departe de a oferi o imagine simplistă asupra trecutului, cuantificarea ne permite să luăm sistematic în considerație un număr mare de factori cauzali, să definim și să testăm statistic relațiile existente între ei, conferind astfel generalizărilor un suport științific.

Practica a notat că de multe ori, metodele cantitative nu răspund așteptărilor, ceea ce a condus la critici justificate. Reducerea analizei istorice la un număr de ecuații și formule, de către unii entuziaști ai metodei, nu a făcut decât să stârnească neîncredere sau chiar dezamăgire, mai ales că pentru cei mai mulți dintre istorici un text încărcat cu tabele și formule devine plicticos sau chiar inaccesibil. Dar, o pregătire corespunzătoare în statistică și un stil elegant într-o cercetare cantitativă pot da viață, chiar și cifrelor, iar graficele clare sunt de cele mai multe ori mult mai ușor de înțeles decât o înșiruire de argumente narative.

Desigur, a folosi sau nu calculatorul și statistica în studiul istoriei rămâne la latitudinea cercetătorului, în funcție de scopul urmărit, dar a nega și a respinge aceste metode fără a le cunoaște sau fără argumente bine fundamentate, nu înseamnă altceva decât a te lipsi de un prețios instrument adițional de cercetare¹.

De fapt, contribuția metodei cantitative la înțelegerea fenomenelor istorice a devenit în ultima vreme atât de substanțială, încât argumentele în favoarea sa devin în bună măsură inutile. În multe domenii importante ale istoriei, metodele cantitative au reorientat cercetarea².

¹ Stone L., *The Revival of Narrative: Reflections on a New Old History*, în „Past and Present”, 1979, nr. 85, p. 3—24.

Printre primele în acest sens a fost *istoria economică* care, în perioada 1950—1960, a transformat studiul dezvoltării economice dintr-o colecție de serii temporale descriptive într-o analiză economică științifică, denumită *econometrie*. Această „nouă istorie economică” a devenit în scurt timp atât de riguros fundamentată științific, încât a încetat a mai fi o disciplină strict istorică, interferând cu economia în sine. Cleonetricieni ca D. North³, mai puțin interesați în esecutele economice particulare ale unui singur oraș, și-au îndreptat cercetările către găsirea legilor generale de dezvoltare economică. Problema creșterii economice a condus la studii privind efectul construirii căilor ferate⁴ sau ale sclavajului în sudul Statelor Unite⁵, aspecte controversate care au determinat crearea unor modele generale de dezvoltare. Preponderența, poate chiar exclusivă a metodelor cantitative în istoria economică se explică și prin dezvoltarea teoretică impetuoasă a economiei moderne.

Un alt domeniu însemnat al cercetării istorice, radical transformat de noua metodologie, este *demografia istorică* unde calculatorul a înlesnit investigarea surselor demografice, prin excelență numerice. Populațiile trecutului au putut fi astfel studiate prin agregarea unor evenimente ca nașterile, căsătoriile, decesele etc.

Registrele parohiale, catastrafiile și recensămintele înregistrate pe calculator pot fi cu ușurință prelucrate statistic. Reconstituirea istoriei demografice este obiect de cercetare pentru centre importante cum ar fi Princeton Population Research Center sau Cambridge Group for Population Research, în scopul explicării tranziției de la o rată ridicată a mortalității, naștălității și nașterilor, la o stabilitate postindustrială la un nivel mult mai scăzut⁶.

Reconstituirea familiei, inspirată de studiile de caz ale școlii de la *Annales*, este un procedeu care urmărește evidențierea tiparelor de dezvoltare demografică la nivel local și regional. Deși demografia istorică și-a dezvoltat după cel de-al doilea război mondial o metodologie proprie prin elaborarea unor indicatori sofisticăți de evaluare a creșterii populației, ea are un profund caracter interdisciplinar, aportul antropologiei, medicinei, geografiei și chiar genealogiei⁷ fiindu-i absolut necesar.

Noua istorie politică a apărut prin anii 1960, când câțiva istorici americani au început să aplice metodele cantitative în cercetarea aspectelor vieții politice din trecut.

În primul rând a fost analizată bogata evidență electorală americană a ultimelor câteva sute de ani⁸, pentru ca apoi să fie cercetată activitatea parlamentară⁹. În final, elita politică a fost subiectul unor studii ample, bazate în general pe biografii și având ca scop evidențierea unor legături între variabilele socio-economice și deciziile politice la nivel național¹⁰.

Deși noua istorie politică este respinsă încă de mulți istorici, ea a cucerit poziții importante și în istoriografia europeană, demonstrând pertinenta metodelor impuse în tratarea alegerilor, a vieții parlamentare sau a elitelor.

Se adevărește astfel ceea ce Alan Bogue, unul dintre pionierii acestei discipline, susținea atunci când afirma că, în ciuda criticilor de multe ori îndreptățite, cele mai multe lucrări de istorie politică bazate pe cuantificare vor rezista, iar concepția asupra trecutului politic al Statelor Unite se va modifica substanțial datorită lor¹¹.

Un alt domeniu al investigației istorice, puternic stimulat de metoda cantitativă, este *noua istorie socială*, care conuță interesul cercetătorului către analiza evenimentelor ce se petrec la nivelul omului de rând, accentuând asupra puterii pe care o reprezintă structurile sociale și tradițiile în fața evenimentelor politice. Studii remarcabile în acest domeniu au elaborat Tilly, care a analizat statistic impactul unor factori ca urbanizarea sau industrializarea asupra violenței

² Possek R., *Die Notwendigkeit der Vermittlung unterschiedlicher theoretischer Ansätze für die Erklärung eines historischen Prozesses: unter besonderen Berücksichtigung von Erfahrungen bei der Anwendung quantitativer Methoden in den USA*, Dizertație, Berlin, 1990.

³ North D., *Structure and Change in Economic History*, New-York, 1981.

⁴ Fogel R. W., *Railroads and American Economic Growth*, Baltimore, 1964.

⁵ Fogel R. W., S. Engerman, *Time on the Cross*, Boston, 1974.

⁶ Laslett, P., *The World We Have Lost*, New-York, 1965; Wrigley E.A., R. Schofield *The Population History of England, 1541—1871*, Cambridge, Mass, 1981.

⁷ Maynes M. Y., *Demographic History in the United States*, în „Historical Social Research”, 1981, nr. 19, p. 3—12; Hareven T., *Family and Population in Nineteenth Century America*, New York, 1978; Bourdelais P., J. Y. Raulot, *Une Peur bleue: Histoire du choléra en France*, Paris, 1987.

⁸ Benson C., *The Concept of Jacksonian Democracy*, New York, 1964.

⁹ Alexander T. B., *Sectional Stress and Garty Strength*, Nashville, 1967.

¹⁰ Aydelotte W. O., *The History of Parliamentary Behaviour*, Princeton, 1977.

¹¹ Bogue A., *Clio and the Bitch Goddess: Quantification in American Political History*, Beverly Hills, 1983.

colective¹², Stephan Thernstrom¹³ și Michael Katz¹⁴ în încercările lor de a da o imagine asupra mobilității sociale, respectiv structurii de clasă în secolul al XIX-lea în orașe ca Newburyport, sau Hamilton, prin analiza cantitativă a datelor din recensăminte aflate în manuscris. Lista citărilor poate continua cu nenumărate nume din istoria crimei sau istoria femeilor.

Statistica matematică și calculatorul au influențat puternic și alte arii de cercetare a istoriei, cum ar fi psihoistoria, biografiile politice, istoria intelectualității sau a diplomației.

Impactul „revoluției cantitative” asupra acestor domenii din istorie a fost profund, noua metodologie înlesnind, de cele mai multe ori, răspunsuri la vechi întrebări și ridicând unele noi. Ultimele trei decenii au adus de fapt confirmarea și acceptarea metodei statistice, și chiar cei mai sceptici dintre istorici au sfârșit prin a-i recunoaște meritele. Începuturile timide ale anilor '50, au făcut loc entuziasmului din anii '60, când metoda cantitativă era fie privită ca fiind salvatoare, fie ca un factor distructiv în cercetarea istoriei. Perioada care a urmat s-a caracterizat printr-o diversificare a domeniilor în care noua metodologie își găsea aplicabilitate și printr-o instituționalizare a sa, pentru ca în anii '80 cantitativul să înregistreze o stagnare, majoritatea cercetătorilor abandonând istoria analitică în favoarea celei narative. Apariția și răspândirea calculatoarelor personale au dat un nou impuls studiilor de istorie cantitativă, în prezent cuantificarea fiind acceptată ca un instrument valoros și indispensabil în multe domenii ale istoriei.

Dar, pentru a înțelege atât posibilitățile, cât și limitele acestor noi metodologii, istoricul trebuie să-și însușească anumite concepte din statistică și informatică. În ultimul timp, deși reprezintă încă o minoritate în breasla istoricilor și vor rămâne probabil o minoritate și în viitorul apropiat, cercetătorii care aplică metodele statistice și utilizează calculatorul sunt totuși reprezentativi în majoritatea departamentelor de istorie din marile universități ale lumii.

Studentii secțiilor de istorie urmează cursuri introductive de metode cantitative în propria facultate, sau se perfecționează în acest domeniu în departamentele de profil ale altor facultăți și în școli de vară special organizate.

Instituționalizarea noii metodologii a făcut pași importanți de asemenea. American Historical Association, primul comitet pentru metode cantitative, a fost urmat în anii '70 de apariția unei viguroase organizații denumită Social Science History Association (SSHA). Întrunirile sale anuale, la începutul lunii noiembrie, reprezintă încă cel mai sofisticat forum interdisciplinar de discutare a proiectelor de istorie cantitativă.

Fondată în 1986 în Marea Britanie, cu o largă aderență europeană, Association for History and Computing (AHC) are ca principală preocupare dezvoltarea băncilor de date istorice.

La propunerea României, a luat ființă în anul 1980 International Commission for the Application of Quantitative Methods in History (INTERQUANT), cu întruniri de lucru periodice și o secțiune specială în cadrul programului fiecărui Congres Internațional de Științe Istorie.

Un curent novator a cuprins și revistele de specialitate, având ca rezultat apariția unor publicații care au lansat și consolidat preocupările de istorie cantitativă. Reviste ca „Journal of Interdisciplinary History” publicat la Tufts în S.U.A., „Social Science History” sponsorizată de SSHA, „Historical Methods” — principala publicație metodologică, „Historical Social Research” inițiată de grupul german QUANTUM și recent devenită revista comisiei INTERQUANT, „Le Médiéviste et l'Ordinateur” și „Histoire et Mesure” apărute în Franța, sau „History and Computing” publicată de Oxford University Press, sunt periodice în paginile cărora cei interesați pot găsi valoroase studii și articole de istorie cantitativă, dezbateri asupra aspectelor metodologice, rezultate ale unor proiecte de cercetare în curs de desfășurare, sau tematica unor proiecte viitoare, informații asupra reuniunilor internaționale trecute și viitoare din domeniul aplicării statisticii și calculatorului în istorie, programul cursurilor de vară de inițiere în metode cantitative.

¹² Tilly C., R. Tilly, L. Tilly, *The Rebellions Century*, Cambridge, Mass, 1975.

¹³ Thernstrom S., *Poverty and Progress: Social Mobility in a Nineteenth Century City*, Cambridge, Mass, 1964.

¹⁴ Katz M., *The People of Hamilton, Canada West: Family and Class in a Nineteenth Century City*, Cambridge, Mass, 1975.

¹⁵ Shorter E., *The Historian and the Computer: A Practical Guide*, Englewood Cliffs, 1971, Dollar C.M., R. Jensen, *Historian's Guide to Statistics: Quantitative Analysis in Historical Research*, New York, 1971; Floud R., *An Introduction to Quantitative Methods for Historians*, Londra, 1979.

În ultimele două decenii au apărut câteva lucrări pentru istorici, de introducere în statistică, unele dintre ele deja depășite, deși conțin încă informații interesante¹⁶, altele la un nivel ridicat, fiind rodul experienței autorilor în predarea acestei discipline studenților departamentelor de istorie¹⁶.

Antologiilor publicate în primii ani ai perioadei 1970 – 1980¹⁷ cuprinzând studii de pionierat valoroase încă, li se adaugă amănunțite treceri în revistă a celor mai interesante lucrări de istorie cantitativă, apărute în periodice ca „Journal of Interdisciplinary History”, „Historical Methods”, „Social Science History” sau „History and Computing”¹⁸.

Dezvoltarea și consolidarea aplicării metodelor statistice în istorie în ultimul deceniu sunt în strânsă legătură cu apariția și răspândirea calculatoarelor personale, cu acceptarea lor de către istorici ca instrument util și necesar de lucru. Acuzat de tradiționaliști prin anii 1960 – 1970 că dezumanizează istoria, calculatorul este privit acum mai mult rațional decât emoțional, micro-calculatoarele devenind, încet dar sigur, o prezență obișnuită pe masa istoricului, fie și numai pentru procesarea textelor. Într-adevăr, chiar și printre tradiționaliști, puțini sunt cei care, odată familiarizați cu redactarea computerizată, ar mai fi dispuși să renunțe la ea. Dar istoricul nu trebuie să uite că, pe lângă avantajele oferite ca „mașină de scris” calculatorul posedă un uriaș potențial de stocare și prelucrare statistică a datelor istorice.

Într-un proces de continuă și rapidă perfecționare, firmele de calculatoare oferă permanent modele noi dotate cu discuri optice, scanere, posibilități de conectare în rețele și multe alte facilități tehnice, ceea ce nu poate decât să asigure în viitor calculatorului un rol crescând și în cercetarea istoriei, indiferent de sentimentele pe care unii istorici le încearcă încă în fața acestei noi tehnologii.

Încercăm în cele ce urmează să prezentăm câteva din modalitățile de utilizare ale calculatorului în istorie, însoțite de recomandări asupra alegerii hardware-ului și software-ului adecvat.

După cum am menționat anterior, majoritatea istoricilor folosesc calculatorul pentru procesarea textelor. Posibilitatea de a redacta, corobora, corecta și edita electronic documentele, introducerea automată a notelor de subsol, existența îndrumărilor ortografice și a celor stilistice, combinate cu imprimantele cu laser care asigură lucrării o formă finală atractivă, îl fac pe istoric, odată ce le-a folosit, să renunțe la învechita mașină de scris, la corecturile inestetice și la adăugirile pe „fluturași”.

Deși concepute inițial pentru munca de secretariat, pachete de programe pentru procesarea textelor, cum ar fi Word Star, Microsoft Word, sau Word Perfect, într-o continuă perfecționare, prin caracteristicile lor sunt atractive pentru cercetători. Există și programe mai complexe cum ar fi Nota Bene care oferă, între altele multiple posibilități, caractere din diverse limbi¹⁹. Comenzi de căutare și înlocuire a cuvintelor, sau de numărare a lor însoțesc de obicei procesoarele de texte. PC-urile înlesnesc și fac mai rapidă redactarea, fiind acceptate de umaniști fie și doar ca instrumente de lucru.

Un mare număr de istorici folosește calculatorul și ca mijloc de comunicare electronică. Conectate prin modem * sau rețele la un calculator central, chiar și calculatoarele personale pot participa la așa numita „e-mail”. Cercetătorii pot transmite mesaje sau manuscrise colegilor pe întreg globul prin astfel de rețele poștale ca BITNET sau EARN. Independentă de vicisitudinile serviciilor poștale, această formă de schimb de informație funcționează rapid, fiind extrem de eficientă în special la mare distanță.

Accesul la cataloagele bibliotecilor locale sau naționale²⁰, verificări ale intrărilor bibliografice și alcătuirea bibliografiilor sunt de asemenea mult ușurate prin folosirea calculatorului personal.

¹⁶ Saly P., *Méthodes statistiques descriptives pour les historiens*, Armand Colin ed., Paris, 1981.

¹⁷ Aydelotte W.O., A.G. Bogue, R.W. Fogel, *The Dimensions of Quantitative Research, in History*, Princeton, 1972; Lorwin V.R., J.M. Price, *The Dimensions of the Past: Materials Problems and Opportunities for Quantitative Work in History*, New Haven, 1972; Rowney D. K., J.O. Granham eds., *Quantitative History Readings in the Quantitative Analysis of Historical Data*, Homewood, Illinois, 1969.

¹⁸ Deuley P., D. Hopkins eds, *History and Computing*, Manchester, 1987.

¹⁹ McWilliams P.A., *Word Processing on the IBM*, Los Angeles Rinearson P., 1983; *Word Processing Power with MICROSOFT WORD*, Redmond, Washington.

²⁰ Falk J.D., *OCLC and RLIN. Research Libraries at the Scholar's Fingertips*, în „Perspectives”, 1989, nr. 27, p. 1–17.

* modemul este un dispozitiv care transformă semnalele digitale (care pot avea un număr finit de valori) în semnale analogice (ca cele folosite în telefonie) și viceversa.

Odată create, băncile de date istorice, cum ar fi Medieval and Early Modern Data Bank (MEMDB), pot fi interogate prin intermediul PC-urilor²¹. În fine, interesul pentru comunicarea electronică este stimulat și de posibilitatea de a folosi calculatorul personal ca terminal într-o rețea pentru a avea acces la programe puternice de analiză a textelor, cum ar fi SPIRES, sau pentru a folosi pachetele de programe de analiză statistică a datelor, de pildă SAS sau SPSS-X.

Calculatoarele personale își găsesc întrebuințare din ce în ce mai mult în stocarea și gestionarea datelor istorice. Începând cu întocmirea bibliografiilor și înlocuirea cutiilor cu fișe din procesul de documentare cu fișiere automate, alfabetizate sau indexate după conținutul fișelor, și sfârșind cu înmagazinarea pe hard disc sau discuri laser a unei imense cantități de informații, computerul este în stare să combine capitolele într-un manuscris, să integreze în text documente sau tabele, să adauge note și bibliografii.

Elaborate la început doar pentru întocmirea listelor de adrese, sau în alte scopuri asemănătoare ale muncii de birou, cele mai răspândite programe de gestionare a băncilor de date, cum ar fi spre exemplu dBase IV, sunt de cele mai multe ori nepotrivite cercetării istorice. Pachete de programe ca REF 11 sunt mai utile în procesul de documentare, permițând reproducerea completă a titlurilor de cărți sau articole, însoțite de câteva scurte comentarii asupra conținutului.

Dar, întregul potențial al băncilor de date istorice este demonstrat de programe complexe, ca FYI 3000, care înlesnește căutarea nu numai după titlu, ci și după cuvinte cheie din text.

Cu un software specializat, textele stocate electronic pot fi analizate lingvistic²². Deși privite cu rețineră încă, băncile de date pot ușura considerabil munca istoricului²³.

Cea mai complexă aplicație a calculatorului în istorie rămâne însă analiza statistică a datelor. Implicând nu numai sortarea electronică a datelor, tehnicile cantitative folosesc viteze de calcul a microprocesoarelor capabile de a efectua mii de operații pe secundă. Această capacitate a pus la îndemâna istoricilor atât metodele statistice elementare cât și pe cele mai complexe. Desigur, informația supusă analizei statistice trebuie pregătită și introdusă în calculator într-o formă sistematizată printr-o codificare adecvată astfel încât să poată fi prelucrată de software-ul respectiv. Utilizarea calculatorului personal în istoria cantitativă presupune deci folosirea sa în primul rând pentru introducerea de date care, constituite într-un fișier, să fie apoi prelucrate. În analiza statistică a fișierului, istoricul poate recurge la pachete de programe, special concepute pentru științele sociale²⁴ și adecvate tipului de PC cu care se lucrează. Dezvoltarea și diversificarea rapidă a acestor pachete de programe a făcut inutilă învățarea programării de către istorici. Programele pentru calculator, înșiruri de comenzi precise, sunt scrise de cei specializați în această direcție în diferite limbi de programare cum ar fi BASIC, FORTRAN, COBOL, PASCAL sau C. Limbajele de comandă sau programele aplicative rezolvă problema standard și sunt simple de utilizat, comenzile fiind formulate asemănător limbajului vorbit. Istoricului nu-i rămâne decât să învețe comenzile de bază ale unui sistem de operare, de obicei DOS pentru calculatoare IBM și compatibile IBM. De asemenea câteva protocoale de comunicare sunt indispensabile în folosirea modemului sau a rețelelor.

Software-ul dispune de un așa numit „menu” care deține instrucțiuni pentru o anumită aplicație, ușurând accesul utilizatorului.

În timp ce pachetele de programe pentru procesarea de texte s-au dezvoltat și adaptat continuu, nu același lucru s-a întâmplat cu cele destinate creerii și gestionării bazelor de date sau analizei statistice, care răspund în mai mică măsură cerințelor cercetătorilor.

În ultimii ani câțiva umaniști îndrăzneți au elaborat treptat programe destinate analizei propriilor bănci de date. Mai mult, pachete de programe statistice, concepute inițial pentru calculatoare de mare putere, au fost „redimensionate”, astfel încât să poată fi utilizate pe calculatoarele personale.

Întrucât băncile de date istorice și analiza lor statistică sunt astăzi punctele centrale ale cercetării bazate pe utilizarea metodelor cantitative și a calculatorului, istoricul trebuie să cunoască și să înțeleagă structura lor de bază, potențialul și limitele lor.

Procesarea datelor orientată spre sursă este una dintre aplicațiile informaticii și statisticii în istorie și lingvistică care se concretizează în rezultate interesante. În contrast cu gradul ridicat

²¹ Carlin M., *The Medieval and Early Modern Data Bank*, în „Perspectives”, 1989, nr. 27, p. 12.

²² Hockey S., *A Guide to Computer Applications in the Humanities*, Baltimore, 1980.

²³ Brand S. ed., *Whole Earth Software Catalogue*, Garden City, New York, 1984.

²⁴ Lefkowitz J.M., *Introduction to Statistical Computer Packages*, Boston, 1985.

²⁵ Vezi metodele prezentate de Deuley și Hopkins în lucrarea lor *History and Computing*.

de formalizare cerut de cuantificare, această aplicație tinde să păstreze cât mai mult cu putință din informația conținută într-un document, folosind calculatorul atât pentru înmagazinare cât și pentru analiză.

Scopul urmărit de procesarea datelor orientată spre sursă este:

- a) să lucreze cu un volum mare de date, căutând și regăsind informații după criterii complexe;
- b) să reordoneze o mare cantitate de informații rapid, elaborând materiale sistemazitate;
- c) să prevină materialul sursă atât în forma completă cât și într-o formă comprimată cum ar fi o hartă tematică sau o curbă în funcție de timp;
- d) să faciliteze corelarea surselor de date.

Calculatorul este deci folosit pentru stocarea, sortarea și agregarea informației, permițând adăugarea continuă de noi date celor deja existente. Din păcate această aplicație este relativ nouă și în continuă dezvoltare, ridicând utilizatorului probleme neașteptate. Deși există câteva programe fundamentale, de cele mai multe ori derivând din cele concepute pentru lingvistică, pachetele de programe specializate pentru prelucrarea datelor orientată spre sursă sunt mult mai puțin standardizate, unificate și răspândite decât software-ul statistic, de multe ori apărând și incompatibilități între sisteme. În ciuda acestor dificultăți, acest gen de aplicație este atractiv în special pentru cei care studiază perioada medievală sau colonială²⁵.

Prelucrarea datelor variază în funcție de gradul de formalizare al documentului. Cel mai simplu de a formaliza este introducerea în document a unor coduri care să semnaleze cuvintele semnificative. De exemplu, într-un testament, P poate indica o persoană, R o relație, N un nume, DN data nașterii, PI o proprietate imobilă, această codificare permițând regăsirea sistematică a informației și editarea cu ușurință a întregului text. Acest procedeu are avantajul de a fi ușor convertibil într-o formă adecvată pentru prelucrarea statistică automată, dar cere o pregătire mai atentă a datelor de intrare.

Istoricii interesați în construirea băncilor de date au la îndemână mai multe categorii de software. Una ar fi aceea a programelor comerciale care funcționează foarte bine pentru acele surse precis structurate, în care unitățile conțin aceeași cantitate de informații, câmpurile au aceeași lungime iar materialul constă din intrări independente.

Cel mai bine realizat este pachetul de programe KLEIO, conceput de Manfred Thaller la Max Planck Institute din Göttingen²⁶.

Software-ul statistic nu este neapărat destinat numai istoricilor, el poate fi folosit și în alte discipline, cum ar fi medicina, agronomia sau geologia, în general oriunde se pune problema unei analize cantitative. Scopul său este acela de a oferi cercetătorilor o arie largă de proceduri de gestionare și analiză statistică a datelor, ușor accesibile umanistilor, fără a-i obliga să-și însușească complicate limbaje de programare ca FORTRAN, PASCAL sau C.

În loc să lucreze cu sofisticate formule matematice, istoricul are la îndemână o colecție de „rețete”, aplicabile unui caz particular. Software-ul statistic cuprinde deci o serie de subrutine fiecare destinată unui scop anume, subrutine care pot fi apelate prin câteva specificații standard. Istoricul va folosi comenzi care declanșează anumite operații, cum ar fi activarea și transformarea unor mulțimi de date, sau care pun în funcțiune proceduri specifice, cum ar fi tabelarea datelor.

Într-o prelucrare statistică a datelor istorice, cercetătorul trebuie să aibă în vedere două aspecte. În primul rând sursa, de exemplu un recensământ, trebuie să prezinte o regularitate în înregistrarea datelor, pentru ca acestea să poată fi ușor codificate, fie numeric, fie prin șiruri scurte de caractere.

În al doilea rând, cercetătorul trebuie să fie familiarizat cu scopul, ipotezele și limitele fiecărei proceduri statistice în parte, pentru a nu folosi metode inadecvate studiului său. Calculatorul execută ceea ce i se comandă, dar nu-l poate înlocui pe istoric atunci când este vorba de a decide ce metodă statistică este potrivită datelor și scopului urmărit. O folosire întâmplătoare a software-ului statistic conduce la rezultate lipsite de sens.

Concepute nu în mod special pentru istorici, pachetele de programe statistice sunt un instrument puternic de analiză a datelor istorice²⁷. Deși asemănătoare ca funcționalitate, unele dintre ele sunt mai mult utilizate în istorie decât altele. Există programe special create pentru manipularea coloanelor de cifre, fără a oferi și posibilități de analiză complexă a lor, cum ar fi P-STAT, sau ceva mai dificilul BMDP, ambele disponibile și pentru microcalculatoare. Mai răspândit este SYSTAT²⁸ care poate fi utilizat pe o varietate de micro și minicomputere.

²⁶ Jarausch K. H., G. Arminger, M. Thaller, *Quantitative Methoden in der Geschichtswissenschaft*, Darmstadt, Thaller M., 1985, *Kleio: Ein Datenbanksystem, version, 1.1.1*, Göttingen, 1989.

²⁷ Jendrek M. P., *Through the Maze: Statistics With Computer Applications*, Belmont, California, 1985.

inclusiv IBM și compatibile IBM, Apple Macintosh sau DEC VAX. Acest pachet de program cere însă cunoașterea programării în BASIC pentru transformări mai complicate ale datelor și gestionarea fișierelor. În același timp prezintă câteva dezavantaje în ceea ce privește numărul mare de variabile conținut într-un fișier și utilizarea unor subrutine statistice mai puternice. SYSTAT este totuși simplu de folosit în intrarea, transformarea și analiza datelor.

Majoritatea istoricilor preferă răspânditul SPSS-X (Statistical Package for the Social Sciences), sau varianta sa pe calculatoare personale, SPSS/PC. Manualul acestui software este ușor de parcurs și înțeles pentru cei mai puțin familiarizați cu statistica matematică și programarea pe calculator; limbajul comenzilor se aseamănă cu engleza standard, iar procedurile de transformare a datelor sunt accesibile. Un inconvenient ar fi acela că varietatea tehnicilor statistice oferite de SPSS este limitată²⁹.

Mult mai complex este sistemul SAS, cu o arie largă de rutine statistice elementare și avansate, cu instrumente net superioare de intrare a fișierelor complexe și de gestionare a băncilor de date³⁰. Pentru probleme speciale de modelare liniară există programe ca GLIM și LISREL.

Competiția comercială face ca pachetele de programe să fie într-o continuă dezvoltare, perfecționare și diversificare. Preferințele istoricilor se manifestă în funcție de obișnuință, capacitatea de rezolvare a unor probleme uzuale ca lipsa de valori sau șiruri complete de valori, ori dependența de statul unor specialiști în programare. De cele mai multe ori însă istoricul oscilează între completa ignorare a domeniului și utilizarea exagerată, fără discernământ a calculatorului. O insuficientă cunoaștere a posibilităților reale de aplicare a informaticii în istorie conduce la jrosirea unui volum mare de muncă acolo unde calculatorul poate cu siguranță fi de folos și ne referim aici în special la prelucrări statistice ale datelor din istoria socio-economică, sau din demografia istorică. Pe de altă parte a te lăsa complet prins de mirajul tehnic, a folosi calculatorul și metodele statistice numai de dragul noutății lor, înseamnă a neglija aspectul interpretativ al cercetării, sau riscul obținerii unor concluzii eronate, nefundamentate din punct de vedere istoric.

Deși tehnica de calcul se dezvoltă extrem de rapid, pentru istoric nu este de maximă importanță să folosească ultimul tip de calculator, sau cel mai sofisticat pachet de programe existent. Ceea ce contează este ca software-ul întrebuințat să fie într-adevăr adecvat scopului cercetării și datelor de care istoricul dispune, iar în acest sens este esențial sfatul unor experți, sau al unor colegi care deja s-au confruntat cu probleme asemănătoare. Reuniunile internaționale organizate de AHC sau SSHA, precum și periodicele specializate joacă un rol esențial în comunicarea rezultatelor, pozitive sau negative, din cercetarea cantitativă. Utilizarea calculatorului conduce la rezultate de multe ori impresionante, dar istoricul nu trebuie să uite nici un moment că hardware-ul și software-ul sunt numai instrumente, rolul final de interpretare a rezultatelor revenindu-i întotdeauna cercetătorului.

Trebuie sau nu să folosim metodele cantitative și calculatorul în cercetarea istoriei? Din nefericire nimeni nu poate da un răspuns general valabil acestei întrebări. Decizia revine istoricului în funcție de datele de care dispune, în funcție de scopul cercetării sale. Nici computerul, nici metodele cantitative nu dețin puteri magice, în consecință o obținere rațională trebuie să se bazeze pe o bună cunoaștere a avantajelor, dar și a dezavantajelor pe care le presupune cuantificarea, pentru că numai în acest fel istoria poate cu adevărat beneficia de aportul științific al acestei noi și seducătoare metodologii.

²⁸ SYSTAT, *The System for Statistics*, 1984, Evanston, Illinois.

²⁹ Norusis M.J., *SPSS/PC + Advanced Statistics V2.0 și SPSS/PC + V2.0: Base Manual*, Chicago, 1988.

³⁰ SAS Institute: *SAS/STAT User's Guide*, 6.03 ed., 1988, *SAS Introductory Guide for Personal Computers*, 6th ed., Cary, North Carolina, 1985.

OPINII

RĂSPUNS ȘTIINȚIFIC LA „CONTROVERSA UCRAINEANO-ROMÂNĂ PRIVIND ISTORIA BUCOVINEI”

CONSTANTIN REZACHEVICI

Revista „Renașterea Bucovinei”, Chișinău — Rădăuți — Cernăuți — Augsburg, nr. 2, 1993, publică sub titlul *Controversă ucraineano-română privind istoria Bucovinei* apelul către istoricii români și ucrainieni de a-și expune părerea științific documentată asupra problemelor istorice ridicate de articolul lui P. Gasiuc, șeful Secției pentru probleme interetnice și relații internaționale a Sovietului regional Cernăuți a deputaților poporului, *Marele adevăr al istoriei și golcării semiadevărului*, publicat în ziarul „Zorile Bucovinei” din Cernăuți, nr. 67, din 28 iulie 1993 și republicat în numărul la care ne referim din „Renașterea Bucovinei”. Tot aici se publică și *Chemarea de la Putna*, din 31 mai 1993 care a provocat articolul lui P. Gasiuc, astfel încât întreg materialul polemic ne stă la îndemână,

Răspunzând invitației lansată de „Renașterea Bucovinei”, în calitate de istoric specialist în relațiile româno-polono-ucrainiene în epocile medievală și modernă, menționez concis și documentat, strict în lumina adevărului științific, principalele puncte de vedere în legătură cu problemele istorice ridicate de articolul lui P. Gasiuc, fiecare dintre acestea putând fi dezvoltate sub formă de articol aparte.

Mai întâi o observație de fond. În esență, ca să punem punctul pe i de la început, astfel cum rezultă din întreg articolul său, P. Gasiuc contestă atât „dreptul istoric”, cât și cel etnic al românilor din nordul Bucovinei, încadrat în Ucraina, de a se socoti adevărații băștinași și stăpâni ai pământului lor strămoșesc. Concepția de bază pe care e construit articolul lui P. Gasiuc, rezultă foarte limpede din următorul său citat cheie: „Pozițiile noastre sunt diametral opuse. Societatea pentru Cultura și Literatura română și organul ei «Plai românesc» apără DREPTUL ISTORIC AL STATULUI, eu ca și conaționali mei—DREPTUL POPORULUI, de a trăi și a munci pe pământurile strămoșilor lor, udat din belșug cu sudoare și sânge. Căci nu poate a cincea parte etnică a populației ținutului, așezată într-o anumită regiune a lui, să-și ceară «dreptul istoric» la alipirea întregii populații și a întregului teritoriu la un alt stat”.

Evident, P. Gasiuc nu e istoric, mai mult, se situează mărturisit și repetat pe pozițiile poporului ucrainean, astfel că abordează problemele din punct de vedere politic partizan, iar nu cel al unui istoric preocupat de prezentarea adevărului. De altfel nu e singurul. În anii comunismului discutarea problemei nordului Bucovinei a fost interzisă cel puțin în România. *Istoricii români au trebuit să tacă*, în ciuda imensului material documentar de care dispuneau, fiind nevoiți să accepte cu forța tezele sovietice! Teze vehiculate de istoricii ucrainieni (și sovietici), după care Bucovina e un pământ ucrainian (rusec), unii referindu-se astfel chiar la întreaga Moldovă! Aceasta prin ignorarea uriașului material documentar publicat (!) din surse românești, polone, austriece și rusești referitoare la Bucovina în secolele XIV—XIX, referirile făcându-se doar la realități etnice și politice din veacul XX, cel mult din secolul trecut.

Este ceea ce face și P. Gasiuc. Deoarece un stat Ucraina nu apare decât după Revoluția rusă din 1917, sub forma R.S.S. Ucrainiană (până atunci „Ucraina” fiind numele unei regiuni geografice și istorice, la fel ca la români Oltenia, Banat, Bucovina etc.), autorul amănunțit combate „dreptul istoric al statului”. Ignoră deci că din secolul XIV, când a fost întemeiat,

și până la 1775, când Bucovina în întregime a fost răpită de Imperiul habsburgic, aceasta a fost o parte ca oricare alta a statului românesc Moldova. Mii și mii de documente, cele mai multe publicate, deci la îndemâna oricui, de la simple acte de stăpânire a pământului până la tratate politice, care menționează hotarele de nord-vest și nord ale Moldovei, cum vom exemplifica mai jos, dovedesc aceasta. *De-abia în iunie 1940*, urmare a ultimatumului sovietic din 26 a lunii, *dictat de Moscova, în baza pactului Ribbentrop-Molotov*, U.R.S.S. (practic R.S.S. Ucraina) a ocupat nordul Bucovinei (ținuturile istorice Cernăuți, Hotin) și ținutul Herța, împingând apoi tot samavolnic hotarul cu câteva zeci de km spre sud, în dauna României. Subliniez, de-abia *din 1940* (cu o întrerupere în 1941–1944) datează un așa-zis „drept istoric”, datorat unui pact recunoscut azi de toată lumea ca imperialist, al statului ucrainian asupra nordului Bucovinei! Este deci de înțeles de ce P. Gasiuc contestă cu majuscule „DREPTUL ISTORIC AL STATULUI”. Ignoranța nu este însă o metodă de cercetare științifică!

Autorul amintit, vorbind tot din punct de vedere politic, și încă în numele conaștrilor săi, preferă „DREPTUL POPORULUI”, ceea ce în limbaj științific înseamnă principiul etnic. Ignoră însă din nou că acest principiu cu caracter istoric nu este de loc favorabil tezelor susținute de el. Dimpotrivă. Din nou un număr impresionant de documente publicate, din arhive românești, dar foarte multe și din cele străine, atestă prezența populației românești compacte în întreaga Bucovină, care de altfel a fost în bună măsură leagănul de formare a statului românesc al Moldovei, unde în evul mediu s-a aflat reședința domnească de la Suceava și cele mai importante mănăstiri moldovenești. Iar partea sa de nord, ținuturile Ceșuți și Hotin, ca locuri de hotar, au fost organizate ca stărostii domnești (după modelul polon), aflate sub directa supraveghere, a domnului dispunând de o bună pază moldovenească a hotarului, prin sate de străjeri, apoi călărași, între alții sub marii vătafi (comandanți), apoi căpitani, de Coțmani etc.

Desigur, ca în orice zonă de hotar între două neamuri diferite, români și slavi, în nordul Bucovinei se va fi aflat în evul mediu și populație rusă (ruteană, azi spunem ucrainiană), deși documentele nu o menționează ca atare. Dar atenție, din secolul XIV această populație (care nu intra și ieșea din Moldova, peste Nistru sau Ceremuș, după bunul plac, ca din ținutul nimănu, cum își închipuie cei care ignoră viața medievală, ci se supunea restrițiilor statelor polon, lituan și moldovean, fiind înscrisă în evidențele vistieriei etc.), a fost *lonizată*, uneori chiar forțat, de către domnii moldoveni. În evul mediu, când „naționalismele” nu erau cunoscute, când pământul fără oameni nu valora nimic, căci aceștia plăteau dările care formau venitul statului, când populația era rară, în comparație cu vremea de azi, domnii moldoveni ca și regii Poloniei sau marii cnezi lituani erau interesați să atragă populație străină, oferindu-i privilegii de colonizare. Astfel că satele (ce cuprindeau în medie 12–15 case – familii), care apar cu mențiunea „une a fost vataman...”, reprezintă inițial o colonizare după dreptul rutean, tot așa cum cele care apar în actele domnești de dănie ca locul „unde a fost voit...” înseamnă o colonizare după dreptul polon, cele cu mențiunea „unde a fost soltuz...” după cel german, iar cele „unde a fost jude”... după cel românesc. Cu mențiunea că atunci când apare o astfel de formulare, este vorba de un act de dănie, prin care domnul moldovean dăruiește satul respectiv (cărui i expiraseră anii de scutire, intrând în patrimoniul domnesc) unui boier sau mănăstiri. Nemaibucurându-se de privilegii, deci nedeosebindu-se de restul populației autohtone, coloniștii străini se topeau repede în masa autohtonilor. Iar toponimia nu e revelatoare, fiind știut nu numai că în nordul Bucovinei adesea satele fiind de hotar aveau nume în formă triplă: română, polonă, și ruteană, mai apoi și germană, dar mai ales, că aici, ca de altfel și în alte părți ale spațiului românesc, străinii care se deplasau și aveau nevoie de puncte de orientare, în mai mare măsură ca autohtonii, și-au impus toponimia adesea, fără a avea o acoperire etnică, toponimie păstrată apoi prin tradiție. Mai mult, slavii obișnuiau să traducă topicele românești de origine latină, atunci când le percepeau înțelesul, fiind cunoscute multe astfel de exemple din spațiul românesc. Pe ce se bazează așadar P. Gasiuc atunci când afirmă: „Pentru mine ca și pentru întregul meu popor străvechiul sat ucrainean Cernaucă este vestic prin aceea că țărâni lui, având credință în revoluția din același an 1848...”? Numai că „străvechiul sat ucraïnean Cernaucă” este... românesc în totalitate! Nu mă refer la o vreme veche, ci chiar la anul 1774, apropiat de 1848. Mai precis la recensământul efectuat și supravegheat din ordin rusesc (deci obiectiv și riguros!) din 1774, în care se înscriu numele tuturor locuitorilor satelor din Moldova, *cu apartenența lor etnică, atunci când nu sunt români moldoveni*. Citim de 1 în acest recensământ publicat la Chișinău în 1975, că satul Cernaucă, ocolul Prutului de Jos, ținutul Cernăuți, care aparținea paharnicului Matei Hurmuzaki, cuprindea 50 de case (d’na are 15 pustii), locuitorii fiind toți moldoveni, deci români, cu două excepții: „Ivan, rus” și „Stule jidov” (*Moldova în epoca feudalismului*, VII¹, Chișinău, 1975, p. 400–401).

Așadar, după un izvor istoric, alcătuit din poruncă imperială rusească, pe care, fiind publicat, P. Gasiuc ar fi trebuit să-l cunoască (ignoranța nu e o scuză în știință!), „străvechiul sat ucrainean Cernaucă”, cuprindea la 1774 un singur rus (ucrainean)! Comentariile sunt de prisos. Totuși nu putem să nu amintim absurditatea afirmației pe care autorul amintit o face în legătură cu același caz al satului românesc Cernaucă, despre „ucrainieni, care, după cum mărturisesc letopisețele moldave, întotdeauna au făcut parte din componența populației județelor Cernăuți și Hotin ale Moldovei”, întrebându-se cu naivitate de ce gazeta „Plai românesc” îi tratează pe români drept autohtoni și băștinași, plasându-i pe ucrainieni în postura de imigranți. Evident afirmația despre „mărturisirea” letopisețelor moldave e o simplă fabulație. Povestea despre Iațco prisecarul de la Suceava, care „au spus că ieste rus den Țara Leșască”, și care „s-au dus și el în Țara Leșască, de au adus ruși mulți și i-au descălecat pre apa Sucevei în sus și pre Sirétiu despre Botoșiani”, este o interpolare ulterioară a lui Simion Dascălul în cronica lui Grigore Ureche (*Letopisețul Țării Moldovei*, ed-P.P. Panaitescu, București, 1958, p. 71), una din „basnele” acestuia referitoare la epoca de întemeiere a Moldovei. Însă chiar și de aici se vede că Iațco și rușii, chipurile aduși de el în Moldova, erau coloniști din Polonia, adică din Haliciul (Rusia Roșie) cucerit de Cazimir III cel Mare până în 1366. Cronologic povestea lui Simion Dascălul ar trebui deci plasată după această dată, ori se știe că atunci domnia Moldovei era deja întemeiată. În schimb, cronicarul Grigore Ureche arată că în iunie 1498, ca răspuns la agresiunea regelui Polonei Ioan Albert, Ștefan cel Mare a făcut o campanie în Polonia și Rusia (Rutenia): „Și mulți oameni, bărbați, muieri, copii, au scos în robie, mai mult de 100.000, mulți de aceia au așezatu Ștefan vodă în țara sa, de și pân astăzi trăiește limba rusască în Moldova, ales pre unde i-au dis alecatu, că mai a treia parte grăiescu ruséște” (*Letopisețul Țării Moldovei*, p. 116). Deci după aproape un veac și jumătate de la evenimente, cronicarul moldovean înregistrează tradiția despre strămutarea cu forța de către domnul român a unui număr mare de ruteni, ca e au statutul de coloniști (pentru a spori numărul birnicilor, aducători de venituri viștieriei). Nu precizează însă unde au fost așezați, și evident, nici ei și nici urmașii lor; câtă vreme și-au păstrat etnia și limba, nu pot fi socotiți băștinași în Moldova!

De altfel, în sens invers, în evul mediu au existat circa 500 de sate românești în Halici și Polonia (azi pe teritoriul Ucrainei), a căror întemeiere a început în secolele XII—XIII s-a intensificat de la începutul secolului XIV și până pe la mijlocul veacului XV, și a continuat și în secolul XVI, și totuși nici unul dintre istoricii români care au scris despre ele pe baza documentelor publicate sau inedite, aflate în Polonia, Rusia și Ucraina (D. D. Mototulescu, I. Nistor, Th. Holban) nu a pretins că era vorba de băștinași, ci de colonii românești. Și cu atât mai puțin s-au gândit să invoce un drept asupra locurilor unde s-au așezat aceștia, așa cum face P. Gasiuc în numele ucrainienilor, pornind de la existența imigranților ruteni din nordul Bucovinei.

Moldova, ca și celelalte țări românești, nu a fost un stat de cucerire, multinațional, ca Polonia și Lituania medievale, sau imperiile rus și austriac. Ci un stat corespunzător limitelor etnice românești. De aceea, la 1774, înainte de răpirea Bucovinei de către austriecei, recensământul populației Moldovei ordonat de autoritățile rusești nu arată în nordul Bucovinei nici măcar o singură localitate, cât de mică, cu populație predominant ucraineană. În iunie 1774 în localitățile din ținutul Cernăuți erau doar 202 de ucrainieni (indicați în mod expres prin apelativul „rus”, „Rusniac”, „Ruscan”, „Rusnac”) (*Moldova în epoca feudalizmului*, VII¹, p. 370—458). Dacă vor fi fost mai mulți, nu și-au declarat apartenența etnică. Iar în ținutul Hotinului, la aceeași dată, din 6212 capi de familie, doar 292 erau ucrainieni („ruși”, rusnaci, Huțul), la care se adaugă alți 29 așezați în slobozia intitulată semnificativ Haliciul, înființată de divanul Moldovei prin actul din 16 mai 1773. Aceștia din urmă erau „oameni streini ce vor veni dintralte țări”, scutiți de dări timp de doi ani, dar numai cinci dintre ei poartă apelativul „rus” (*ibidem*, VII², p. 112—183). Este limpede că la 1774 românii formau încă majoritatea absolută în nordul Bucovinei, dintre Prut și Nistru, numărul ucrainienilor așezați printre ei fiind foarte scăzut. De altfel, câtă vreme a existat hotarul polon la Nistru, Colacin și Ceremuș, așadar până la 1772, acesta era foarte greu de trecut spre Moldova, iar imigranții ruteni erau urmăriți de trupele polone de hotar și aduși înapoi cu forța chiar de pe pământul moldovenesc.

Situația s-a schimbat din punct de vedere etno-demografic după anexarea în 1775 a ținuturilor din nord-vestul Moldovei, numite de atunci cu sens politic Bucovina, de către Imperiul habsburgic. Acesta, după obiceiul marilor imperii, de a amesteca populațiile supuse (*Das Völker-Konglomerat*), a deschis granițele Galiției (Haliciului); mai mult, i-a încurajat prin acordarea de privilegii pe imigranții străini să se așeze în Bucovina. Referindu-ne doar la ruteni (cuprinzând și pe huțuli) statisticele austriece, foarte precise, și relațiile funcționarilor imperiali nu lasă nici o umbră de îndoială. După 1775, treptat, populația românească absolut majoritară, a sporit îndeosebi pe cale naturală, în vreme ce numărul coloniștilor

ruteni a crescut masiv prin imigrări îndeosebi în nordul Bucovinei. Pe ansamblul acestora între 1774—1848, de pildă, numărul românilor a crescut pe cale naturală de 4 ori, în vreme ce cel al rutenilor a crescut prin imigrări de 21 de ori (M. Iacobescu, *Din istoria Bucovinei*, I, București, 1993, p. 169). Evoluția acestui proces poate fi urmărită pe baza recensămintelor austriece până la cel din urmă, din 1910, când pe întreaga Bucovină (pe baza limbii de c n-versație) numărul rutenilor (305.101, adică 38,22%) ajunsese (cu ajutorul organelor austriece de conscripție) să depășească pe cel al românilor (273.354, adică 34,24%) (*ibidem*, p. 181; I. Nistor, *Românii și rutenii în Bucovina. Studiu istoric și statistic*, București, 1915, p. 1).

Dacă regimul imperial austriac a permis și chiar a susținut imigrarea masivă a rutenilor îndeosebi în nordul Bucovinei, celălalt imperiu, cel sovietic, care în iunie 1940 a răpit cu forța nordul Bucovinei, regiunea Herța și o parte din județele Rădăuți și Hotin de la regatul român, alipindu-le la R.S.S. Ucraina, a patronat pe toate căile nu numai imigrarea și colonizarea în aceste teritorii a ucrainenilor și rușilor ci și genocidul practicat de N.K.V.D. împotriva populației românești. Genocid menit să distrugă cu orice preț elementul băștinăș autohton, înlocuindu-l cu cel slav. Există o bibliografie impresionantă a mărturiilor despre arsurile, execuțiile, deportările individuale și colective etc. a populației românești (moldovene) din regiunile amintite; cu structurarea acestora pe etape, urmate de colonizarea elementelor slave. Ea poate fi oricând prezentată unor preopinienți de felul lui P. Gasiuc, care se fac că nu o cunosc. Există cifre statistice zguduitoare despre masacrele sovietice împotriva populației românești (doar la 13 iunie 1941 din nordul Bucovinei au fost deportați 13.000 de români, din care au supraviețuit 200; acesta urma masacrului celor 1500 de români de la Fântâna Albă, din 1 aprilie 1941 etc. etc.). Se cunosc și zonele unde au fost trinuși în surghiun românii bucovineni. Procesul de ucrainizare patronat de URSS a fost cu mult mai intens decât cel practicat în trecut de Imperiul habsburgic, vechi sate moldovenești fiind azi cu totul ucrainizate (Cuciurul Mare etc.) Dacă pe baza recensământului românesc din 1930 numărul românilor din nordul Bucovinei și ținutul Herța se ridică la circa 200.000, reprezentând 37% din totalul populației, după ultimul recensământ sovietic (1989) el ajungea abia la 184.836, reprezentând 19,7%, adică o cincime din totalul populației (940.801 oameni, din care 666.095 ucrainieni reprezentau 70,8%, iar 63.066 de ruși — 6,7%) (Vladimir Trebici, *Basarabia și Bucovina — aspecte demografice*, în *Sub povara graniței imperiale*, București, 1993, p. 66—70, 73—74, 83—87).

Iată cum s-a ajuns în zilele noastre ca românii moldoveni să reprezinte în nordul Bucovinei și ținutul Herța, „a cincea parte etnică a populației ținutului, așezată într-o anumită regiune a lui” — cum afirmă P. Gasiuc —, ei care înainte de raptul austriac din 1775 reprezentau, în calitate de autohtoni, o majoritate zdrobitoare a populației. Ignorând aproape două veacuri de imigrări și colonizări îndeosebi slave, sau auspiciile celor două imperii străine, cei de felul autorului amintit, ajung astfel că nege urmașilor românilor autohtoni (în numele coloniștilor imigranți, pe care îi prezintă drept „băștinași”!) libertatea (măcar aceasta, indiferent de șansa politică reală) de a-și cere „dreptul istoric” de a se realipi la patria mamă de care au fost despărțiți abuziv în 1775 și 1940, 1944. Acesta este fondul problemei!

Să vedem acum care sunt detaliile. Cum argumentează P. Gasiuc că nordul Bucovinei și regiunea Herța trebuie să aparțină Ucrainei. „Argumentele” sale sunt amestecate și vădese lipsă de profesionalism istoric. Le este comun discursul prolix și lipsa izvoarelor istorice, ca bază a susținerilor. Altfel spus vorbe... Să le urmărim în ordinea expunerii lor de către autor:

I. Mai întâi sunt puse în discuție hotarele de stat ale Moldovei din perioada întemeierii acesteia. Mai precis se discută doar despre cele de nord-vest, față de Polonia, dar cum acest lucru nu e precisat limpede, îndoiala e aruncată asupra tuturor fruntariilor. P. Gasiuc se referă la opiniile lui Dimitrie Cantemir, I. Neculce, Ilie Corfuz, C.C. Giurescu și D. Onciul, pe care le interpretează cum îi convine, pentru a arăta că hotarul de nord-vest al Moldovei spre Polonia (adică spre Pocuția, capătul de sud-est a Rusiei Roșii, adică a Haliciului, stăpânite de Coroana polonă) a fost fixat pe râul Ceremuș abia la 1499, când după tradiția istorică reală logofătul I. Tăutu ar fi primit de la regele Poloniei o serie de sate din dreapta Ceremușului: „de la Zamostea, Vilaueca până la Putila și Câmpu-Lungul Ruses”, în calitate de persoană particulară. Cum însă D. Onciul pune în discuție „reglementarea frontierei dintre Moldova și Polonia în DECEMBRIE 1433 (la peste 70 de ani de la constituirea voievodatului)” (sublinierea e a lui P. Gasiuc), acesta din urmă afirmă, pe de o parte, că relațiile lui Onciul vin în sprijinul părerilor sale despre hotarele moldovene, iar pe de alta, menționează că: „Atât D. Onciul, cât și alți autori n-au descoperit nici o sursă documentară și

n-au pus în circulație nici un document din care să se vadă clar cum au fost vizate aceste granițe. Unicul izvor istoric, unde în mod cert sunt indicate vechile hotare ale Moldovei este lucrarea lui D. Cantemir (*Descrierea Moldovei* — n.a.)...

Așadar, Dimitrie Cantemir este „unicul izvor” asupra hotarelor Moldovei (în întregime!), în fapt pentru că afirmă în legătură cu Câmpulungul rusesc că le-a aparținut ucrainenilor (rutenilor) supuși regatului polon. În plus, după această stufoasă și subiectivă discuție despre unele păreri din istoriografia românească asupra hotarului de nord-vest a Moldovei (sunt omise însă lucrările de specialitate ale gen. R. Rosetti, I. Nistor etc.), cititorul de orice fel rămâne nedumerit: în fond care era acest hotar?

Răspunsul e simplu și Dimitrie Cantemir evident nu e unicul izvor privitor la această problemă, ci doar unul din multe care se referă la ea până la sfârșitul veacului XVIII. Din ignoranță sau cu bună știință, P. Gasiuc *omite tocmai analiza izvoarelor istorice polone, ruse, austriece și române care se referă la hotarul de stat al Moldovei în secolele XIV—XVIII*. Ele sunt prea numeroase pentru a fi prezentate aici, alcătuind un adevărat „dosar” cu recunoașteri ale statelor vecine, asupra hotarelor de nord-vest, nord și nord-est ale principatului Moldovei, pe care oricând îl putem pune la dispoziția celor interesați cu adevărat de aceasta din Ucraina sau de oriunde. Natura materialului de față nu ne îngăduie decât o scurtă prezentare a câtorva dintre acestea.

Printr-o „carte” (diplomă) anume din 13 decembrie 1433, regele Poloniei Vladislav II Jagiello, după ce primise jurământul de credință al domnului Moldovei, Ștefan voievod, fiul lui Alexandru cel Bun, îi întărește acestuia după obiceiul feudal, drepturile pe care le avea față de Coroană, așa cum, la vremea lor, le întărise și înaintașilor săi în scaun: Petru I, Roman I, Ștefan I și Alexandru cel Bun. De la început se face recunoașterea foarte importantă pentru ceea ce ne interesează, că Ștefan voievod și descendenții săi: „vor stăpâni țara lor a Moldovei, toată, în toate granițele ei, așa precum au stăpânit-o înaintașii lui și după cum este scris în cele dintâi cărți” (s.a.). Așadar, cel puțin la 1387, de la închinarea lui Petru I către același Vladislav II Jagiello, hotarele Moldovei către Polonia erau fixate. Înainte de a le preciza, diploma întărește lui Ștefan voievod cetățile Țețina și Hmelov cu ținuturile lor, adică regiunea Șepinți (Șepeniți) despre care mai jos se arată în mod expres că aparține Moldovei, deoarece prin actul din 9 decembrie (data corectă) 1400 pretendentul Ivascu, fiul lui Petru I, pentru a-i obține sprijinul, cedase regelui Țara Șepințului cu cetățile Țețina și Hmelov, „după vechea graniță” (Mihai Costăchescu, *Documente moldovenesti înainte de Ștefan cel Mare*, II, Iași, 1932, p. 619—620). Acum Vladislav Jagiello precizează această „veche graniță” spre Polonia a Șepințului, a cărui stăpânire o recunoaște lui Ștefan voievod, și continuă la sud de Prut prin expunerea hotarului Moldovei spre Pocuția. Prezintă astfel întregul hotar moldo-polon, care, subliniez, nu este doar cel din 1433, ci cel pe care l-au stăpânit domnii Moldoveni „de demult”, oricum documentat cel puțin de la Petru I (menționat pentru că de atunci încep relațiile feudale ale domnilor Moldovei cu Vladislav Jagiello), după cum am văzut că rezultă din actul analizat. Citez în întregime, pentru a exclude orice interpretări în afara celei corecte: „Iar între aceste orașe (Țețina și Hmelov — n.a.) și între Țara noastră a Rusiei, va fi această graniță veșnică: mai întâi între orașul nostru Sniatin și între Șepinți, care Șepinți aparține Moldovei, pe aceste le desparte râul Colacin, iar de la râul Colacin drept peste câmpia Bolohovului, până la râul cel mare, Dnistrul, mai sus de satul Potoc, care sat Potoc aparține Țării Moldovei, și de la acest sat în jos pe Nistru până la Mare aparține către Țara Moldovei, iar peste țărmul Nistrului este Țara noastră a Rusiei. Iar Țara Pocuției precum de demult a fost supusă nouă, din veac, așa și rămâne. Iar Vascoții i-am lăsat lui Ștefan voievod, către Țara Moldovei, cu toate căte aparțin către acest sat de demult. Zamostea și Vilaveca sunt între satele noastre. Iar din codrul Țării Moldovei cum au umblat hotarele de demult, tot așa vor umbla hotarele și acum, în vecii vecilor” (Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 660—662, act original, cu pecetea regală).

Așadar, în ordinea înșirării, granița de nord-vest a Moldovei spre Polonia, pleca de la Prut spre Nistru în amonte râului Colacin (la 1915 se chema Turețchi), care se vărsa în Prut la răsărit de Sniatin. Iar de la izvorul Colacinului se îndrepta spre nord-vest peste câmpia Bolohovului (= câmpia Românului!), semnificativ numită astfel, trecând Nistru pe partea stângă și cuprinzând astfel și satul Potoc. Din dreptul acestuia Nistru forma cel mai lung hotar al Moldovei, până la Marea Neagră. Cu Pocuția granița pornea spre sud din dreptul vărsării Colacinului în Prut, înglobând la Moldova satul Văscăuți, dar trecând pe la răsărit de Zamostea și Vilaveca, după care se îndrepta spre sud-vest, prin păduri, fără localități (codrul Țării Moldovei), până la hotarul cu Transilvania. Numele râului Ceremuș nu apare, dar satele amintite în document sunt chiar în apropierea Ceremușului Mare. Ele au făcut ulterior parte din cele 11 sate dăruite la 1499 de regele Poloniei logofătului I. Tăutu, care formau un domeniu viager (vechii stăpâni poloni având acte de proprietate asupra lor), între care

unele aşezate chiar pe malul Ceremuşului (I. Corfus, *Încă un „cuvânt” de-al lui Ne ulce se dovedeşte a nu fi legenda*, în „Studii”, XVII (1964), nr. 2, p. 597—598; Const. C. Giurescu, *Valoarea istorică a tradiţiilor consemnate de Ion Neculce*, în „Studii de folclor şi literatură”, Bucureşti, 1968, p. 15—16). Evident nu e vorba de o altă regiune, cum ar înţelege din rela-tarea lui P. Gasiuc cititorul necunoscător al locurilor, ci de luncile de pe dreapta ale Ceremuşului Mare şi Ceremuşului Alb. A face atâta caz din faptul dacă iniţial graniţa Moldovei se întindea până la Ceremuş sau până la câteva sate aflate în *lunca acestuia*, *ca şi cum ar fi vorba de zone depărtate geografic* este cel puţin ridicol! La 1433 hotarul Moldovei spre Pocu-ţia era practic aşezat pe Ceremuşul Mare şi afluentul său Ceremuşul Alb, cu toate că rege-le Poloniei îşi rezerva stăpânirea a două sate din lunca Ceremuşului Mare. Mai târziu, între 1445 şi 1457, un alt sat, Milie (dintre cele date la 1499 lui I. Tăutu) şi cu Baniila se aflau în posesiunea lui Muzilo Buczaczki, starostele de Sniatin şi Colomeea (I. Nistor, *Zur molda-witsch-pokutischen Granzfrage*, Cernăuţi, 1909, p. 14). Aceasta era o practică obişnuită în re-glementările de hotar dintre Moldova şi Polonia, hotarele medievale neavând delimitările cel-lor moderne. În actul amintit din 1433 Vladislav II Jagiello recunoaşte stăpânirea Moldovei asupra satului Potoc, deşi acesta se afla la nord de Nistru, chiar destul de departe de ţăr-nul acestuia, aşadar în plină Rusie Roşie supusă Coroanei polone („iar peste ţăr-nul Nis-trului este Ţara noastră a Rusiei”).

De altfel, actul din 1433 nu aminteşte nimic despre Câmpulungul rusesc sau Putila, deoarece acestea nici nu existau la acea dată, fiind colonizate cu huţuli (ruteni) din Pocu-ţia, în prima jumătate a secolului XVII, înaintea de 1647, când aceştia se prezintă înaintea lui Vasile Lupu ca imigranţi, cu cereri specifice. După această dată ştirile despre prădăciu-nile lor spre Bistriţa transilvană, Dorna şi Câmpulungul Moldovenesc se înmulţesc, dar numai după veacul XVIII huţulii din ocolul Câmpulungului rusesc, primind mereu imigranţi din Galiţia ajung să covârşească şi să asimileze cu totul pe românii localnici (izvoarele la I. Nistor, *Românii şi rutenii în Bucovina*, p. 31—39), dând astăzi impresia lui P. Gasiuc că ar fi băştinaşi!

Dar numele Ceremuşului nu apare nici după 1499, când, chipurile, după P. Gasiuc, care preia forţa „tradiţia” consemnată de I. Neculce, logofătul I. Tăutu ar fi stabilit ho-tarul Moldovei pe Ceremuş. Cu atât mai mult, cu cât Pocuţia a fost pretinsă şi chiar efectiv stăpânită până în 1538 de unii domni ai Moldovei, în virtutea faptului că regii Poloniei nu au achitat niciodată în întregime împrumutul contractat de Vladislav II Jagiello de la Petru I în 1388, pentru care regele pusese zălog Haliciul, din care făcea parte şi acest teri-toriu. Astfel că la 1503 Ştefan cel Mare, cu prilejul unei hotărnicii, indică graniţa Pocuţiei spre Moldova prin sintagma: „inter fluvium Nyester et inter montes, corespunzând lui: „în-tre Nistru şi Plonini”, „inter Nyester et plonyny” (Ioan Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, Bucureşti, 1913, p. 469, 484, 488, 492). Plonini fiind echivalentul termenului „co-drul Ţării Moldovei” din actul de la 1433. Cum în „plonini”, arătaţi de J. Dlugosz ca fiind pe teritoriul Moldovei la 1359, de fapt în 1367, Ştefan, un nepot de fiu a lui Bogdan I, a înfrânt prima încercare a unei oşti polone de a supune pe domnul recent întemeiatului stat al Moldovei, rezultă că încă de la începuturile sale, hotarul Moldovei ajungea la „plonini”, „Codrul Ţării Moldovei”, prin care actul de la 1433 arată că hotarul trecea „de demult”.

În lumina izvoarelor şi a faptelor amintite mai sus, rezultă limpede că încă din vremea întemeierii Moldovei, în ceea ce priveşte „ploninii” (codrul Moldovei din zona muntoasă a părţii superioare a Ceremuşului Alb, până la hotarul Transilvaniei) graniţa moldo-polonă de nord-vest trecea pe aici. Urca apoi spre nord-est în lungul părţii inferioare a Ceremuşului Alb, apoi după vărsarea lui în Ceremuşul Mare, trecea în lungul luncii acestuia până la vărsarea sa în Prut. De aici înainta spre Nistru în lungul Colacinelui, iar de la iz/orul acestuia, se îndrepta spre nord-vest peste câmpia Bolohovului până la Potoc, la nord de Nistru. Actul polon amintit din 1433 arată că o astfel de hotărnicie se aplica cel puţin din vremea lui Petru I, de la sfârşitul secolului XIV.

Acelaşi lucru se poate spune despre hotarul de nord şi de răsărit al Moldovei stator-nicit de-a lungul Nistrului, între Potoc şi Marea Neagră, pe care polonii l-au recunoscut în-totdeauna; în 1703 afirmând chiar că „Între noi şi Moldova însuşi Dumnezeu a statornicit fluviul Nistru (*Inter nos et Valachiam ipse Deus flumine Tyras dislimitavit*) (Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II³, p. 293).

La fel au procedat şi lituanii, vecini cu Moldova pe linia Nistrului din secolul XIV până la 1569. La 8 septembrie 1418 Witold marele cneaz al Lituaniei întăreşte unui anume Gregor două aşezări de sate în locuri pustii în districtul Cerwonogrod din Podolia „lângă graniţa Moldovei” (*prope grancis Walachie*) (*Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae*, 1386—1430, ed. J. Ochmański, Varşovia, 1986, p. 89).

Chiar și țarul rus Petru I recunoaștea sub propria semnătură hotarele Moldo ei așa cum i le înfățișase Dimitrie Cantemir, prin diploma acordată acestuia la 13 aprilie 1711, la Luțk. Articolul 11 al acestui *act oficial rusesc* prevedea limpede că „Pământurile prin ipatului Moldo rei, după vechea hotărnicie moldovenească asupra cărora domnul va a rea drept de stăpânire sunt cele cuprinse între râul Nistru, Camenița, Bender (Tighina-*n.a.*), cu tot ținutul Bugeacului, Dunărea, granițele țării Muntenesti și ale Transilvaniei și marginile Poloniei, după delimitările făcute cu acele țări” (*Istoriesskie sviaszi narodov SSSR i Rumânii v XV — naceala XVIII v., III, Moscova, 1970, p. 326, 330*).

La rândul lor austriecii, care delimitaseră hotarul între Galiția cu Pocuția și Moldova încă din 1772, o dată cu prima împărțire a Poloniei, pe baza unui protocol cunoscut, și care au reluat în 1782 statornicirea hotarelor moșiilor din Bucovina (cele de la hotare relevând traseul acestora), după ce la 1 februarie 1782 ceruseră divanului Moldovei, ca reprezentant al vechiului stăpân al locurilor, să precizeze vechiul hotar de pe Ceremuș și Nistru, acte de asemenea păstrate și publicate (I. Nistor, *Vechea graniță de nord a Moldovei*, București, 1939, p. 3—15; „Uricariul”, XI (1889), p. 252—269), recunosc implicit prin documentele elaborate de ei apartenența în fapt a nordului Bucovinei la Moldova înainte de 1775 (Ioan C. Băcilă, *Răpirea Bucovinei și delimitări spre nordul Moldovei*, în „Arhivele Basarabiei”, Chișinău, III (1931), nr. 2, extras, p. 3—12).

Celor de mai sus li se pot adăuga zeci de alte documente de hotărnicii, litigii de hotar etc. din secolele XVI—XVIII, care toate dovedesc caracterul românesc al nordului Bucovinei cuprins înainte de 1775 în hotarele istorice și etnice ale Moldo rei. De altfel, acestora li se pot adăuga și sute de hărți statale ale Poloniei păstrate din secolele XVI—XVIII până la cea din 1770 a lui Bartolomeo Folina, care marchează foarte clar hotarul de nord-vest și de nord al Moldovei față de regatul polon (reproduse în *Katalog dawnych map Rzeczypospolitej Polskiej w kolekcji Emeryka Hutten Czapskiego*, II, *Mapy XVII wieku* (Catalogul hărților vechi ale Republicii polone în colecția Emeryk Hutten Czapski, II, Hărți din secolul XVII), Wrocław, Warszawa, Kraków, 1992; Jadwiga Bzinkowska, *Luźne mapy ziem polskich do konca XVIII wieku w zbiorach kartograficznych Biblioteki Jagiellońskiej* (Hărți separate ale țării polone până la sfârșitul secolului XVIII în colecția cartografică a Bibliotecii Jagiellone), Warszawa, 1993, pentru a cita doar ultimelc ediții; Vezi și Jacek Susarczyk, *Granice polski w tysiącleciu (X—XX wiek)* (Hotarele polone timp de o mie de ani (secolele X—XX), Toruń, 1992, p. 26—27, 38, iar pentru anii 1918 și 1939, p. 62, 71—72).

Față de această cantitate impresionantă de izvoare documentare, ce pot prezenta cei ce se îndoiesc de această realitate istorică? Nici un fel de documente autentice, ci doar „teorii” de sorgini imperiale austriace și rusești, panslaviste etc., bazate pe neadevăruri flăcărante, cum ar fi teza apartenenței Bucovinei la Pocuția (deși am văzut că după actul lui Vladislav II Jagiello din 1388 destinat lui Petru I și până la tratatul lui Petru Rareș cu Sigismund I cel Bătrân, din 1538 pe care autorul acestor rânduri l-a descoperit și publicat mai demult (în „Cercetări istorice”, S.N., Iași, IX—X (1978—1979), p. 305—326), situația, în text feudal, a fost exact inversă), sau păreri de felul celor lansate de P. Gasiuc.

II. Între acestea, autorul amintit se ocupă de limba „gramotelor moldovenești din secolele XIV—începutul secolului al XVII-lea, care sunt surse ale istoriei limbii ucrainiene”. Nu am avea nimic de spus dacă s-ar limita la acest punct de vedere. Dar P. Gasiuc face din folosirea în cancelaria Moldovei a limbii ruse medievale (rutene, ucrainiene) un capitol menit evident să creeze impresia că și pe această cale Moldova în întregime a fost și este legată de Ucraina. În plus folosește și terminologia comunisto-imperială sovietică, vrbind de „românii și moldovenii din ținut” (nordul Bucovinei), de parcă românii nu ar fi tot români indiferent de numirea zonei geografice de unde provin. Iar prin extensie încearcă să ne convingă „că există, totuși, o deosebire esențială între limba și conținutul originalelor documentelor moldovenești și românești”! Exemplele, asupra cărora vom reveni, sunt de genul: „gospodari” din gramotele moldovenești și „gospodini” din gramotele românești, altele fiind cu totul cronate.

P. Gasiuc se străduie citând tot felul de păreri, care și cum îi convine, pentru a demonstra că în cancelaria Moldovei medievale s-a folosit nu limba slavă medio-bulgară cu influențe românești și rusești (rutene), ci curat limba ucrainiană a vremii. În realitate, studiile și publicațiile de documente ale slavistilor români Ioan Bogdan, Danian P. Bgdan, Mihai Costăchescu, P.P. Panaitescu etc., dar și ale unor specialiști străini, au arătat că limba slavă folosită de cancelăriile țărilor române, sau în textele religioase redactate în acest spațiu, prezintă trăsături proprii, care au făcut ca ea să fie numită „slavo-română”. Adoptarea limbii slave mai întâi în biserică în întreg spațiul românesc, inclusiv în Transilvania, nu are nici o legătură cu Ucraina!

Românii popor de origine și limbă latină, creștinați din antichitate, dar izolați de la sfârșitul acesteia de Roma, de năvălitorii slavi așezați în Balcani și în Panonia, au adoptat limba slavă în biserică în veacul X, când aceasta a devenit cea de-a patra limbă bisericească (după greacă, latină și ebraică), „receptă”, recunoscută de Roma și de Constantinopol, în urma condiției impuse atunci de conducătorii slavilor din Boemia și din Balcani pentru adoptarea creștinismului. Ca atare, dialectul slavo-bulgar din regiunea Saloniciului, unde apostolii slavilor Metodiu și Chiril (Constantin) au tradus principalele lucrări de dogmatică creștină, a devenit pentru mult timp unica limbă literară pentru slavii ortodocși și pentru români. Cu trecerea veacurilor însă limbile slave vii au început să se suprapună acesteia și să o influențeze. În cancelaria Țării Românești, din pricina vecinătății, a avut o influență mai mare bulgara medievală (Ioan Bogdan, *Scrisori alese*, București, 1968, p. 129), în vreme ce în Moldova, din aceeași cauză, influența rusei (rutenii) a fost mai mare. Peste tot însă, inclusiv în Moldova, românii au numit în mod tradițional limba slavă: „sârbească” sau chiar „sloveano-sârbească” (I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 129), din cauza puternicei influențe pe care a exercitat-o curtea și cancelaria țarului sârb Ștefan Dușan, la mijlocul veacului XIV, asupra recent întemeiatei state românești extracarpatice. Aceasta nu i-a făcut însă pe sârbi să emită „teorii” lingvistice și istorice de felul celor puse în circulație de P. Gasiuc.

Cum românii nu cunoșteau limba slavă, în chip firesc primii logofeți, dieci sau pisari ai cancelariei domnești s-au recrutat dintre știutorii unei limbi slave, cei mai apropiați fiind în cazul Moldovei rușii (rutenii), cu atât mai mult cu cât rusa veche a fost cea mai apropiată de slavă. Și în vremea noastră slavii s-au recrutat de obicei dintre știutorii unei limbi slave vii. Rutenii nu erau însă singurii candidați la dregătoria de logofăt. Celebrul Ion Tăutul, șeful cancelariei lui Ștefan cel Mare și a lui Bogdan III vreme de 35 de ani (1475–1510) era de neam slovac (tăut = slovac). Apoi mulți logofeți erau chiar români, de obicei fii de boieri, dar nu numai, care învățau carte slavonească în școli mănăstirești sau cu dascăli particulari. Cronicarul Miron Costin, care a învățat și limba polonă într-un colegiu din Polonia, era fiul unui sârb, Iancu Costin, după mărturia lui Dimitrie Cantemir. Însuși Ștefan cel Mare cunoștea limba rusă și o folosea în convorbirile cu șolii poloni. În 1503, pregătindu-se să intre din nou cu oaste în Pocuția, Ștefan răspunde solului polon în limba rusă, folosind și un cuvânt românesc („bucată”): „Am luat această bucată de pământ, vreau să-mi rămână mie” (I. Bogdan, *op. cit.*, p. 479, nota 1). Toată discuția a fost de altfel înregistrată în limba rusă (ruteană) și apoi tradusă în latină, cu excepția frazei amintite. Gaspar Grațiani, morlah (maurovlah) din Balcani, numit de sultan domn al Moldovei (1619–1620), deși fost dragoman al Porții, nu cunoaște limba română, adresându-se boierilor moldovei în limba slavă (Miron Costin îi înregistrează chiar cuvintele) și era înțeles, deoarece aceștia învățau slava în copilărie, ca parte a procesului de învățământ a vremii.

Nu e de mirare că au existat în Moldova și mulți logofeți de limbă slavă, români de neam, care traducând documentele în slavă au introdus în acestea nu doar „unele moldovenisme lexicale ce țin cu precădere de sfera onomasticii și a toponimiei”, cum afirmă P. Gasiuc, precedat de alți „specialiști” de același fel, ci chiar „bogate fenomene românești”. Între acestea, slavistul Damian P. Bogdan înșiră, exemplificând: fenomene românești în morfologie, folosirea cazurilor, flexiunilor, articolului, adjectivelor și prepozițiilor românești, utilizarea formelor românești în vocabularul referitor la starea socială și societate, familie, comerț, locuință, unelte, obiecte casnice, natură, plante, noțiuni concrete și abstracte, crearea de cuvinte specifice textelor slavo-române. La acestea adaugă structura românească a frazei și expresii tipice românești traduse ca atare în slavonește (*Caracterul limbii textelor slavo-române*, București, 1946, p. 25–43, lucrare pe care P. Gasiuc o citează (!), dar al cărui conținut îl ignoră). În același an, D.P. Bogdan publică și un consistent *Glosar al cuvintelor românești din documentele slavo-române*, București, 1946, care urmează de altfel unor liste de aceeași natură publicate de I. Bogdan, *Cuvinte românești*, și *Forme gramaticale românești*, în *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, p. 606–611 și M. Costăchescu, *Câteva românisme*, în *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, II, p. 955. Mai nou apare Gh. Bolocan ș.a., *Dicționarul elementelor românești din documentele slavo-române 1374–1600*, București, 1981.

D.P. Bogdan recunoaște că în Moldova „majoritatea documentelor și tipăriturilor suporta influențe rusești medii”, dar în ansamblul spațiului românesc: „limba textelor slavo-române având la bază limbile bulgară, sârbă și rusă din evul mediu, are în cuprinsul ei o bogăție impresionantă de elemente total deosebite de cele ale limbilor slave ce au influențat-o și numai prin cercetarea și aprofundarea acestor elemente, ea poate fi înțeleasă” (*Caracterul limbii textelor slavo-române*, p. 7, 43). Dar nu numai limba română a influențat limba slavă-rusă medie a documentelor medievale din Moldova, ci și cea polonă (I. Bogdan, *Cuvinte slave*, în *op. cit.*, p. 595–605).

Se cuvine de asemenea amintit că o serie de manuscrise slavo-române din veacurile X–XVII, inclusiv, se pare, evangheliarilor slav al catedralei din Reims, din secolul XI, pe care jurau la încoronare regii Franței, au fost scrise în spațiul românesc, îndeosebi în Moldova, de către dieci români, după cum au observat și o seamă de slaviști străini, în frunte cu A. Jacimirski (D.P. Bogdan, *Paleografia româno-slavă*, București, 1979, p. 95–99, 104–120). Este de subliniat că în *Pomelnicul mândstirii Bistrița*, copiat și completat în vremea lui Ștefan cel Mare, de către un diacon român, apar o seamă de personaje din neamul cnejiilor lituani ai Kievului, rude ale primei soții ale domnului Moldovei, care nu apar în izvoarele ucrainiene. Pentru perioadele mai noi cunoaștem chiar și numele unor dieci români care știau ucrainiana (Dumitrașco logofăt, la 1680 etc.)

Scriitorii români de manuscrise au adus numeroase contribuții și în domeniul grafiei textelor slave, până acolo încât semiunciala manuscriselor moldovenești a fost imitată în țările slave, și preluată în fărurea matritelor primei tipografii de la Moscova (sec. XVI) (D.P. Bogdan, *op. cit.*, p. 322).

P. Gasiuc se referă însă și la forma documentelor slavo-române din Moldova, despre care afirmă: „Cu Ucraina și cu istoria sa gramotele moldovenești sunt legate nu numai prin limbă, ci și prin forma lor, care la (*sic*) cazul dat are importanțe deosebite. Forma lor este identică cu gramotele galițiene, și, în general, cu cele ucrainiene, începând cu titulatura stăpânului voievodatului sau al moșiei respective”. Pentru autorul citat, nici mai mult nici mai puțin decât *titlul de domn* ar fi fost în Moldova împrumutat din tradiția ucrainiană! Aduce drept argumente trei documente prin care cnezul lituan Alexandru Koriatovici se intitula „domn al țării Podoliei” la 17 martie 1375, regele polon Cazimir III se intitula „domn al țării rusești” la 25 iulie 1361, iar regele Vladislav II Jagiello purta titlul de „domn al mai multor țări”, la 27 ianuarie 1388. După care, într-un limbaj confuz, cu termeni din limba de lemn a activiștilor comunisti, menționează: „Au împrumutat acest titlu de întemeietori, pe unele din fostele pământuri galițiene, noului voievodat al Moldovei, precum și urmașii acestora (? – n.a.), remarcabilul activist de stat (*sic*!) și conducător de oști moldav Ștefan cel Mare își începea actele oficiale prin cuvintele «Bojeiu milostiu mi Ștefan voievoda GOSPODAR Zemili Moldavskoï» gramota din 28 aprilie 1464”.

Ce să înțelegem de aici, că voievozii Moldovei au împrumutat titlul de domni de la regii Poloniei și cnejii lituani, cuceritori ai Haliciului, respectiv ai Podoliei? Că Moldova s-a întemeiat pe foste pământuri galițiene? Dar astfel de păreri vădesc o ignoranță totală a istoriei românești! În cele trei documente citate, „gospodar”, „hospodar”, înseamnă pur și simplu *stăpân*, cum recunoaște de altfel chiar P. Gasiuc („Conform tradiției ucrainiene, ei (stăpânii) se intitulau «domni» («gospodari») sau a întregii Țări Rusești”, sau a unei părți a ei”). Instituția supremă rusească era însă cea a *cnezatului*, cnezul (= *principele*), spre deosebire de ceilalți cnezi din familia sa, fiind și stăpânitor al teritoriului respectiv. Astfel, titlul complet al lui Alexandru Koriatovici, din documentul de la 1375, la care se referă P. Gasiuc, este în realitate următorul: „My kniaz Litovskij kniaz Alexandr Korjatowicz Boju Milostju kniaz i hospodar Podolskoj zemli”, iar unul din frații acestuia (care nu era stăpânitor al Podoliei) e numit simplu: „brat nasz kniaz Junij Koriatowicz” (*Źródła do dziejów polskich*, I, Wilno, 1845, p. 139–140). Iar regii Poloniei, cuceritori ai cnezatului de Halici în secolul XIV, erau recunoscuți de cnezii ruși locali drept „stăpâni” (gospodari), titlul lor fiind evident cel de „regi” (actul cnezului Feodor Danilovici către regele Vladislav Jagiello, din 1386, în *Ukainski Gramoty*, I, ed. V. Rozov, Kiev, 1928, p. 29–30, și alte exemple în același volum). Documentul din 27 ianuarie 1388 (data corectă e însă 3 februarie 1388!) la care se referă P. Gasiuc, este tocmai cel prin care regele Poloniei, care era și mare cnez al Lituaniei și stăpânitor al Rusiei Roșii (Ruteniei), zălogeste voievodului Petru I al Moldovei orașul Halici și teritoriul dependent de el, adică Rusia Roșie sau a Haliciului (= Galiția) în schimbul unui împrumut de 4000 de ruble franceze. Titlul lui Vladislav Jagiello este aici (după originalul slav) cel de „rege al Poloniei, Lituaniei, Rusiei moștenitor și stăpânitor al multor alte țări”, iar cel cu care se adresează lui Petru I este cel de „pan Petru voievod al Moldovei, ginerele și prietenul nostru” (*ibidem*, p. 36–37; M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 605–606). De unde se vede ce înseamnă „stăpânitor” (gospodar) și faptul că acest apelativ (*nu titlu!*) nu a fost „împrumutat” lui (sau de către) Petru I (sau de către alți voievozi ai Moldovei).

La români „domnia” ca și „voievodatul” sunt instituții supreme ale statului, precum cnezatul (= principatul) la ruși (ucrainieni etc.), iar nu apelative! Ambele sunt de origine organică românească, *domnia* fiind o moștenire de esență romană (> lat. *dominatio*) păstrată în cadrul formațiunilor teritoriale românești, „romaniile” populare, cum le numea N. Iorga, încă de la sfârșitul antichității, având o anume afinitate cu conceptul de „heer”, „dominus” medieval occidental (Georges Duby, *Artă și societatea* 980–1420, I, București, 1987, p. 81), cum considera Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Influențe semantice latine medievale în limba română*, în „Studii și cercetări lingvistice”, I (1950), nr. 2, p. 240–241) și Emil Vărtosu. În

vreme ce *voievodatul*, în ciuda numelui slav, însemnând conducător de oaste, este de asemenea o creație instituțională specifică doar românilor, care nu se întâlnește la nici un neam slav (Ioan Bogdan, *Originea voievodatului la români*, în *Scriseri alese*, p. 165—179; Emil Vărtosu, *Titulatura domnilor și asocierea la domnie în Țara Românească și Moldova (până în secolul al XVI-lea*, București, 1960, p. 105—113).

Domnia ca instituție există în Țara Românească încă de la începutul secolului XIV, mult înainte ca *apelativul* „gospodar” (= stăpânitor) să apară în documentele galițiene amintite mai sus, și nimeni nu s-a gândit să facă vreo legătură, în acest sens, între Țara Românească și Halici, căci aceasta nici nu a existat. În 1366 regele Ungariei Ludovic I de Anjou recunoaște, ca suzeran, lui Vladislav I (Vlaicu) titlul de domn și voievod al Țării Românești, în două acte redactate în limba latină în cancelaria ungară, menționând: „pământurile aflătoare sub voievodatul domnului Vladislav, voievodul nostru din Țara Românească” („*parte terrarum sub vaivodatu domini Ladislai vaivode nostri Transalpini*”, 10 octombrie 1366), și „domnului Vladislav, voievodul Țării Românești” („*domini Ladislai, vaivode Transalpini*”, 24 noiembrie 1366) (*Documenta Romaniae Historica*, D, I, București, 1977, p. 83—85). La români *domnia* a fost o instituție unică și nu e de mirare că în Moldova ea apare după cea din Țara Românească, iar nu pornind chipurile de la modelul unui apelativ galițian. De altfel, la 1 mai 1384, în primul document moldovenesc păstrat, redactat în latină, voievodul Moldovei Petru I numește pe mama sa „domina Margarita” (*Documenta Romaniae Historica*, A, I, București, 1975, p. 1—2), ceea ce înseamnă că fusese soție de domn. Iar la 30 martie 1392 Roman I se intitulează (după textul slav): „Marele singur domn (= gospodin) din mila lui Dumnezeu, Io Roman voievod, stăpânind (= obladaem) Țara Moldovei de la munte până la mare” (*ibidem*, p. 3).

Este de neașteptat pentru ce domniile din Moldova ar fi preluat, cum afirmă P. Gasiuc, un apelativ din cnezatul de Halici, organism politic dominat în secolul XIII de Ungaria și Polonia, stăpânit apoi de mongoli, aflat în plină decadere în secolul XIV, când a fost cucerit de cnezii lituani și de regele polon Cazimir III cel Mare (între 1340—1366), de vreme ce la români exista instituția domniei în activitate în Țara Românească. Ce i-ar fi putut îndemna tocmai pe domniile românești ai Moldovei din a doua jumătate a secolului XIV, stăpânitori puternici, și din 1387 mari vasali ai Coroanei polone, aproape toți, de la Petru I la Ștefan cel Mare inclusiv, căsătoritori cu lituane din neamul lui Vladislav Jagiello, să preia un „titlu” dintr-un cnezat rusesc dispărut ca organism statal, din care o parte, Haliciul cu Rusia Haliciului (Galiția), le-a și fost chiar cedată, din 1391, de către regele Poloniei ca zălog pentru marele împrumut bănesc pe care i-l acordase Petru I în 1388?

Chinuindu-se să găsească asemănări între „gramotele galițiene” și cele moldovenești, P. Gasiuc face apel, între altele, și la cosigilarea documentelor autorității supreme de către boieri, după „modelul elaborat în cancelaria galițiană”, preluat chipurile și de regii Poloniei și de cnezii lituani, dar și de cancelaria moldovenească. În realitate, în acest din urmă caz, modelul nu este cel provenit din dispărutul cnezat halician, ci chiar cel practicat în a doua jumătate a secolului XIV în cancelaria polonă, unde doar marile acte regale de importanță deosebită pentru Coroană (*care nu se referă la teritoriul cucerit al Haliciului!*) erau întărite de acte sigilate de marii dregători ai Coroanei, sau prin cosigilarea documentului regal (de pildă, cel consemnând uniunea polono-lituană de la Horodlo, din 1413, reproduc în *Muzeum Narodowe w Krakowie. Zbiory Czynoryskich* (Muzeul Național din Cracovia. Colecția Czartoryski), Varșovia, 1978, kat. 115).

P. Gasiuc nu are noroc nici atunci când se străduiește cu orice preț să găsească deosebiri între documentele „moldovenești” și cele „românești” (adică din Țara Românească). Pentru el „o deosebire esențială între limba și conținutul originalelor documentelor moldovenești și românești” o constituie în primul rând, cum aminteam și mai sus, folosirea lui „gospodari” din gramotele moldovenești și „gospodini” din gramotele românești, în realitate, ambii termeni apar în cele două țări române extracarpatice, alternativ sau concomitent, până spre sfârșitul veacului XV, împrumuturile fiind în Moldova din diplomația Țării Românești, cel mult din cancelaria slavă a marelui cnezat al Lituaniei (sub nici o formă din cnezatul de Halici), după cum a dovedit documentat Emil Vărtosu, *Titulatura domnilor*, p. 191—196, ceea ce P. Gasiuc ignoră cu desăvârșire.

În concluzie, chiar dacă, ținând seama de cele de mai sus, P. Gasiuc poate considera, pe răspunderea sa, că limba documentelor moldovenești din secolul XIV — începutul secolului XVII reprezintă „un monument original al limbii vechi ucrainiene scrise”, în orice caz între cancelaria cnezatului de Halici, dispărut chiar în ajunul întemeierii statului moldovean, și cancelaria acestuia din urmă (Leon Șimanschi, Georgeta Ignat, *Constituirea cancelariei statului feudal moldovenesc* (I—II), în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A.D. Xenopol” Iași, IX (1972) p. 107—131; X (1973), p. 123—149) nu există nici o legătură și cu

atât mai puțin poate fi făcut din aceasta o problemă politică, așa cum încearcă P. Gasiuc.

III. Autorul amintit nu se mulțumește fusă cu atât, ci trecând la probleme ale istoriei contemporane, contestă legitimitatea „dreptului istoric” (implicit astfel și tratatul de la Saint Germain en Laye din 1919), etichetat drept “postulat rușinos al vremurilor feudalo-imperiale”, “teorie vicioasă”, susținând “dreptul poporului”, adică principiul etnic. Am analizat la începutul acestui material această părere tendențioasă, care tratează în fapt doar secolele XIX–XX, când cu sprijinul imperiilor habsburgice și sovietice (ceea ce P. Gasiuc se face că nu știe) într-adevăr ucrainenii au devenit majoritari în nordul Bucovinei astfel că nu voi mai reveni, decât pentru a sublinia încă o dată că în baza izvoarelor istorice dinainte de 1775 și a recensămintelor populației dintre 1774–1989, rezultă limpede cine au fost autohtoni în nordul Bucovinei și cine imigranți. Care acum când sunt majoritari datorită îndeosebi genocidului practicat de sovietici în 1940–1941 și din 1945 înainte împotriva românilor, pretind „dreptul poporului, de a trăi și a munci pe pământul strămoșilor lor, udat din belșug cu sudoare și sânge (?)”.

IV. P. Gasiuc pune apoi în discuție evenimentele istorice referitoare la Bucovina din toamna anului 1918, făcând referire chiar la *Istoria Bucovinei* a lui Ion Nistor, publicată pentru prima dată la București în 1991. E firesc ca P. Gasiuc să vorbească în numele și apărând interesele neamului său ucrainian. Până la un punct el nu răstălmăcește prea mult adevărul, dar ținând seama de mărturia participantului de frunte la evenimente, I. Nistor, *op. cit.*, p. 378–386, fapte la care se referă și D. Gasiuc, acesta din urmă nu spune tot adevărul. Pentru el, cu proclamația din 8 noiembrie (la I. Nistor 6 noiembrie) 1918, prin care se prevedea împărțirea Bucovinei istorice între ucrainieni și români, lăsându-se hotărârea definitivă la latitudinea congresului de pace, semnată și de românul Aurel Onciu (despre care uită însă să spună că era „neamputernicit de nimeni, cu de la sine putere” – I. Nistor, *op. cit.*, p. 383), „se și termină dezvoltarea evenimentelor din Bucovina pe cale constituțională, parlamentară” (?). Concluzia lui P. Gasiuc este că: „Parlamentarii aleși nelegitim (? – se referă la membrii români ai Adunării Constituante și ai Congresului General al Bucovinei – *n.a.*) au fost forța motrice a evenimentelor ce aveau loc în Bucovina (procesul de unire a ei cu România – *n.a.*) în condițiile declarării stării de război pe teritoriul întregului ținut de către generalul trupelor de ocupație Zadic”. Adică unirea Bucovinei cu România nu avea un temei legal, fiind impusă cu forța armelor de către statul român!

Numai că „parlamentarii” nu erau... parlamentari, și încă „aleși nelegitim”, ci intelectuali români bucovineni membrii ai Adunării Constituante românești, care la 27 octombrie 1918 a ales un Consiliu Național compus din 50 de membri, reprezentând toate categoriile sociale românești, din toate județele Bucovinei. Într-o componență lărgită (74 membri ai Consiliului Național), la care s-au adăugat delegații ale germanilor și polonilor și reprezentanți ai unor comune ucrainiene (o delegație ucrainiană nu a participat!), plus reprezentanți români ai Basarabiei și Transilvaniei, Congresul General al Bucovinei întrunit la Cernăuți, la 28 noiembrie 1918, a votat „unirea necondiționată și pentru vecie a Bucovinei, în vechile ei hotare până la Ceremuș, Colacin și Nistru, cu Regatul României”. În condițiile prăbușirii totale a Imperiului habsburgic, a revoluției bolșevice și a acțiunilor șovine armate ale bandelor de haidamaci nu se putea organiza o acțiune mai democratică, am spune astăzi, decât aceasta.

Ucrainenii din Bucovina nu au stat nici ei cu mâinile în sân. Ei se supuneau Radei naționale de la Liov care cerea insistent Consiliului Național Român împărțirea Bucovinei, partea ucrainiană a acesteia, care urma să fie alipită republicii ucrainiene, reprezentând cam două treimi din teritoriu, ajungând până spre Câmpulung Moldovenesc. P. Gasiuc care vorbește de starea de război din Bucovina declarată de „generalul trupelor de ocupație Zadic”, nu suflă nici un cuvânt despre acțiunile militare ale „Legiunii ucrainiene”, comandată de arhiducele Wilhelm (ucrainizat în Wasyl Weschywan), aflată la dispoziția Radei din Liov, care în toamna lui 1918 ocupa Vatra Dornei, Rădăuți și Cernăuți. La fel ca și „Legiunea secuiască” din Transilvania, care asculta de guvernul de la Budapesta, sau de bolșevicii ruși care tiranizaseră Basarabia, unitățile de haidamaci ale Legiunii ucrainiene „începură să terorizeze lumea, pătrunzând și în Palatul Național în care își avea birourile Consiliul Național Român. Era, deci, firesc ca în asemenea împrejurări Consiliul să ceară ajutor de la guvernul român din Iași, pentru menținerea ordinii și siguranței vieții cetățenilor”. Iată de ce a intrat în noiembrie 1918 în Bucovina Divizia VIII-a română condusă de generalul Iacob Zadic, care a instaurat rapid liniștea și ordinea pentru toți locuitorii, indiferent de neam, alungând în Pocuția pe haidamacii ucrainieni și capturând pe arhiducele Wilhelm-Wasyl (I. Nistor, *Istoria Bucovinei*, p. 382, 385–386).

V.P. Gasiuc ține să convingă cititorii că Ucraina a asigurat dezvoltarea națională românilor din regiunea Cernăuți (nordul Bucovinei), aceasta fiind „o parte componentă a vieții cotidiene a regiunii și începând de la formarea ei în 1940”. Aceasta teoretic. Pentru că dacă nu au fost condiții, de vină a fost regimul totalitar din trecut, de pe urma căruia a suferit și

poporul ucrainian. „Însă nicidecum nu putem să nu spunem că în 50 de ani care au trecut, în particular după 1956, în ce privește renașterea spirituală și culturală a moldovenilor și românilor din regiune s-a făcut mult”. Dincolo de limbajul comunisto-imperial care vorbește de moldoveni și români (ce ar zice P. Gasiuc dacă am numi poporul său: ruteni și ucrainieni) ce înseamnă acest „mult”? După autorul citat este vorba de o secție, apoi o catedră la Facultatea de filologie și de grupe moldovenești la unele facultăți ale Universității din Cernăuți și la școlile pedagogice și culturale (?) din regiune, de gazeta „Zorile Bucovinei”, 4 gazete raionale și mai noua „Gazeta de Herța”, de redacții moldovenești la editura didactică din Ucraina și la editura „Carpați”, care scoate cărți „în limba moldovenească și română” (asta este cum am zice limba ruteană și ucrainiană), de redacții naționale la radiodifuziunea republicană și regională și la televiziunea numai cea regională, de 86 de școli românești de cultură generală (20,2% din 425 de școli din nordul Bucovinei la care se adaugă mai nou un gimnaziu la Noua Suliță, licee (?) în raioanele Hliboca și Herța, clase cu limba de predare română în 10 școli din regiune și o școală medie românească în regiunea Cernăuți. La acestea se adaugă noul raion național Herța, care nu știm încă prin ce se deosebește de vremea când nu era „național”. Concret — nu am omis nimic — doar atât.

... S-ar putea adăuga chiar redarea în folosință a unor biserici și restaurarea unor statui distruse de sovietici. Față de acestea, P. Gasiuc ar trebui să remarcă însă că în parlamentul Ucrainei nu exista când scria el nici un reprezentant al românilor, care să le apere interesele, că naționalismul ucrainean din nordul Bucovinei este extrem de violent și „se manifestă și prin atacurile făcute de presa de limba ucraineană la adresa înaintașilor noștri Mihai Eminescu, Aron Pumnul, Ion Nistor”, „La Hotin nu se mai amintește de Ștefan cel Mare și de alți domnitori moldoveni, ci numai de hatmanul Sagaidacini și de alți cazaci”. Se susține până și ideea că „sudul Bucovinei e tot pământ ucrainean, că până și Galațiul ar fi un oraș fondat de hatmanul cazacilor Danil Galițki”. Parlamentul Ucrainei: „nu condamnă pactul Molotov-Ribbentrop în urma căruia (ucrainienii) au beneficiat cel mai mult, nu a câștigat nici Rusia nici Germania, ea (Ucraina) s-a ales cu cea mai „dulce bucătică” pe care face tot posibilul să o arate ca fiind ucraineană din cele mai vechi timpuri. La sfârșitul anului trecut (1990 — n.a.) a apărut o carte voluminoasă de documente intitulată „Sporkovicina ucraincica zemle” / „Pământ ucrainean de la fațerea lumii”, prin care se caută a dovedi apartenența acestui pământ la Rusia kieveană și Galiția” (Vasile Tăriceanu, în „România liberă”, 31 iulie 1991, p. 8). În același an, 1991, se prevedea „înlăturarea unui monument închinat victimelor Fascismului Românesc din Novoselița”, pentru românii excursiile la mănăstirile din sudul Bucovinei „au devenit interzise, cărțile venite din România sunt confiscate, iar în chioșcuri nu există nici un fel de publicație apărută în Basarabia sau în România”. Apoi „din bibliotecile din această zonă (Cernăuți) sunt scoase cărțile românești”, „antenele televiziunilor îndreptate spre România au fost date jos de pe case”, „abonarea la presa din România a fost interzisă”. Adresându-se printr-un document oficial Parlamentului României (unde ucrainenii din România sunt reprezentați!), românii din nordul Bucovinei, județul Hotin și ținutul Herța declară: „Suntem lipsiți de dreptul de a avea o istorie pe acest pământ, în mass-media românii sunt în permanență numiți ocupanți, se evidențiază în permanență aspecte negative din perioada așa-numitei ocupații românești” (Ion Gherman, *Istoria tragică a Bucovinei, Basarabiei și ținutului Herța*, București, 1993, p. 43—44).

Ce înseamnă măsurile de ultimă oră — bune și acelea — menționate de P. Gasiuc, față de genocidul cultural și spiritual la care au fost supuși decenii în șir, după 1940 și 1944 românii din nordul Bucovinei și ținutul Herța. Când nu ai nimic oric pe loc gol pare mult!, „La Herța, singura școală românească era până nu de mult, la Movila, iar într-un oraș ca Cernăuți, prima școală românească a fost deschisă de-abia după 50 de ani de ocupație” (I. Gherman, *op. cit.*, p. 88).

... Continuă să circule ghiduri ale Cernăuțiului (Kiev, 1980, Ujgorod, 1981, Kiev 1991) sau ale Bucovinei sovietice (Kiev, 1980), pline de neadevăruri istorice nu doar flagrante, ci de-a dreptul grosolane. Nordul Bucovinei socotit ca o unitate teritorială, deși nu a fost niciodată așa ceva; e arătat ca-un „străvechi pământ slav, aparținând mai întâi Rusiei kievene, apoi cnezatului Halicki-Wolhynia”, acum un „minunat colțisor” al Ucrainei. „Despre faptul că acest pământ a fost leagănul principatului Moldovei, fiind parte integrantă a lui până la 1775, nu se suflă nici un cuvânt. În schimb aflăm că timp de 6 secole Bucovina a fost despărțită de popoarele ucrainean și rus! Dar... poporul nu s-a supus niciodată străinilor asupritori, păstrându-și limba”; iar la 3 noiembrie 1918 vocea populară ucrainiană a votat unirea cu Ucraina „mamă” (!) Perioada interbelică românească a însemnat după același ghid (Cernăuți, Kiev, 1980 — n.a.) „22 ani de rea robie”, „eliberarea” venind la 28 iunie 1940!?” (Mircea Grigoriș, în „Dreptatea”, 30 aprilie 1992, p. 1, 3).

... VI. Toate acestea, și încă multe altele nu par să-l tulbure pe P. Gasiuc. Pe linia enormităților de mai sus el afirmă în încheiere că domnii Moldovei de la Petru I au bătut „groșul” ca monedă de stat, confirmând „viabilitatea îndelungată a acestei unități bănești ucrainiene”.

Aceasta, împreună cu faptul că „primii slujitori ai bisericii în Moldova erau sfințiți la Halici”, la care adaugă fără nici un rost mențiuni ale lui P.P. Panaitescu despre forme de viață prestatale (românești nu rusești, cum crede autorul citat), sunt pentru P. Gasiuc dovezi care „confirmă încă o dată faptul folosirii înțelepte a tradițiilor de formare a statului moștenite în legătură cu ruinarea Cnezatului Halici-Volânia, cândva puternic”.

Așadar aceeași afirmație obsesivă și astăzi în Ucraina despre întinderea auriu-ății cnezatului rusesc de Halici-Volânia asupra teritoriului Moldovei. „Argumentarea” lui P. Gasiuc în favoarea acestei păreri dovedește cel puțin ignoranța preopinentei în privința istoriei românești. Sistemul monetar al groșilor moldoveni inițiat de Petru I și continuat de urmașii săi, nu are la bază o unitate bănească ucrainiană, ci, fie sistemul unității ponderale genoveze — *sommo* — folosit la Licostomo, Chilia și Caffa, fie sistemul polon reprezentat de jumătățile de groși emise de Cazimir III cel Mare pentru recent cuceritul Halici, sau de Vladislav de Oppole, reprezentantul regelui Poloniei și Ungariei, Ludovic I de Anjou. Monedele moldovenești reprezintă stema țării, capul de bour, și elemente din stema Ungariei, cu legende în limba latină (până la Bogdan III) (catalog și reprezentări la G. Buzdugan, O. Luchian, C.C. Opreșcu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 43—86), neavând nici o legătură cu vechile monede haliciene. Iar primii slujitori ai bisericii moldovene nu au fost sfințiți la Halici decât eventual o scurtă perioadă, când legăturile bisericii moldovene cu patriarhia de Constantinopol au fost întrerupte.

Este necesar de precizat că niciodată cnezatul de Halici, ca de altfel nici Rusia kieviană, din care s-a desprins în secolul XII, nu au stăpânit teritoriul viitoarei Moldove. Hotarele de miazăzi ale cnezatului de Halici nu au depășit niciodată spre sud Ușița și Kucelminul. Din punct de vedere politic autoritatea asupra formațiunilor prestatale de pe teritoriul Moldovei o aveau cumanii. Nici un fel de izvoare istorice, rusești, bizantine sau ungurești nu indică extinderea autorității haliciene asupra spațiului moldovenesc. Faptul că aici s-a refugiat pretendentul Ivan Rostislavici zis Berladnic (= Hoinarul) la 1144 și 1159, obținând ajutorul cumanilor, dovedește tocmai că în aceste locuri nu se întindea autoritatea rivalului său, cneazul de Halici. Referirea la cneazul de Halici, Iaroslav Osmomăsli (1153—1187), din *Cântecul oastei lui Igor* (în măsura în care acesta este o epopee autentică): „Tu, munții ungurești i-ai zăvorât // cu oștile-ți de fier // craiului tăindu-i drumul, // Dunării zăgăzuindu-i porțile, // zvârlind prin nouri bolovanii grei, // statornicind județul tău până la Dunăre” (ed. III-a, București, 1959, p. 46—47), nu privește gurile Dunării, cum se interpretează de obicei, ci, precizez cu această ocazie, cursul mijlociu al fluviului, din Slovacia, unde se aflau și „munții ungurești” și unde Iaroslav opriese înaintarea spre răsărit a regelui Ungariei.

De asemenea, nu există nici un fel de alte izvoare: arheologice, numismatice, etnografice, onomastice sau de altă natură din care să rezulte întinderea stăpânirii sau măcar a influenței cnezatului de Halici asupra spațiului viitoarei Moldove (Victor Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 62—65). Părerile contrare au la bază rațiuni și interese politice.

Poate nu aș fi insistat atât de mult asupra opiniilor lui P. Gasiuc, dacă ar fi singulare, o simplă curiozitate. Din nefericire ele se integrează într-un adevărat curent de interpretare a istoriei, cu multă trecere în Ucraina, pe fondul unei evidente lipse de informare științifică corectă, ca să nu spunem ignoranță sau chiar rea voință. Istoria, ca știință, trebuie repusă în drepturile ei și în cazul nordului Bucovinei. Tăcerea nu e de aur în acest caz și adevărurile trebuie rostite ponderat, dar răspicat, oricât de spinoase ar fi problemele dezbătute. Adevărul iese întotdeauna la iveală, dar nu de la sine.

OPINIILE UNUI GENERAL ȚARIST DESPRE UNITATEA NAȚIONALĂ A ROMÂNILOR

NICOLAE FUIOREA

Cu mulți ani în urmă am găsit în Drobeta Turnu Severin traducerea din limba rusă a unui articol de ziar, publicat în organul de presă din Kiev — „Kievskă măsli” („Gând Kievean”), la data de 12 noiembrie 1917, semnat cu patronimul Polivanov. Traducerea pare să fi fost făcută tot cam atunci, după cum atestă hârtia îngălbenită de trecerea anilor.

Citind acest text, mi-am amintit că numele Polivanov îl întâlnisem în monumentală *Istorie a Războiului pentru întregirea României, 1916—1919*, vol. I, București, 1922, p. 511 de C. Kirițescu, carte citită cu mult interes și curiozitate pe când eram elev în liceu.

Dar cine este semnatarul articolului? C. Kirițescu, fără a ne da sursa bibliografică a „celebrului raport”, semnat de Polivanov din care citează numai câteva fraze, suficiente spre a înțelege atitudinea Rusiei țariste față de idealul nostru național, afirmă că e „redactat, fie de fostul ministru de război, fie de un înalt funcționar din Ministerul de Externe rus, cu același nume, Polivanov”.

Singura mențiune pe care am găsit-o despre Polivanov se află în amintirile diplomatului român Trandafir G. Djuvara. Distinsul nostru diplomat ne informează că generalul Polivanov (era deci general), ministru de război, în 14 februarie 1916, dezvăluise ambasadorului rus din Belgia, bun prieten cu Djuvara, slaba noastră pregătire materială spre a putea începe și susține un război, situație — din păcate — reală în acea vreme.

Nu știm precis când a fost prezentat țarului faimosul raport de către ministrul său de război, în orice caz, el trebuie să fi fost adresat înainte de 15 martie 1917, data abdicării țarului Nicolae al II-lea.

De asemenea, nu știm dacă Kirițescu a cunoscut acest raport din ziarul kievean sau dintr-o colecție de documente în limba franceză la care nu face trimitere dar care e menționată la bibliografia generală (Laloy, *Les documents secrets publiés par les bolchevits*, Paris, 1920, — *op. cit.*, p. 10, nr. 77).

Reproducem fidel textul acestei traduceri, cu toate deficiențele în construcția frazei, care nu schimbă cu nimic înțelesul susținerilor lui Polivanov, autorul articolului.

DIN KIEVSKA-MĂSLI 12 NOIEMBRIE 1917

(Transcrierea actelor diplomatice. Documentele vechiului regim. Informațiile generalului Palivanov despre împrejurările intrării în acțiune a României).

Încă din timpul izbucnirii războiului european, România a luat o atitudine oficială de neutralitate, care foarte des, în mod imperceptibil, se clătina când într-o parte, când într-alta după mersul acțiunilor militare. La baza acestui lucru erau două convingeri principale. Dorința să nu întârzie la împărțirea Austriei și silința să câștige, pe socoteala combatanților, cât mai mult posibil.

Succesele noastre în Galiția și Bucovina în 1914 și la începutul anului 1915, luarea Lembergului și Przemislului, apariția detașamentelor noastre înaintate pe partea cealaltă a Carpaților, au pus la ordinea zilei chestiunea intrării în acțiune a României. Tratatările începute se prelungiseră în urma silințelor autorităților noastre militare spre a tranșa o graniță strategică în Bucovina, astfel ca această provincie să rămână sub stăpânirea Rusiei. La sfârșitul lui mai, același an (1915), a început retragerea noastră din Galiția și Polonia și evacuarea Bucovinei. Corespunzător cu aceasta, s-a schimbat starea de spirit a cercurilor conducătoare române. Tratatările pentru intrarea în acțiune s-au întrerupt de la sine.

„Revista istorică”, tom V, nr 3—4, p. 341—344, 1994

La sfârșitul lui 1915 și la începutul lui 1916, după distrugerea Serbiei și intrarea în acțiune a Bulgariei, politica României în mod evident s-a înclinat de partea dușmanilor noștri. Guvernul român odată cu aceasta, încheie un șir întreg de foarte avantajoase convenții comerciale cu Austria și Germania cu privire la vânzarea grânelor și alte produse de aprovizionare, în schimbul cărora primește arme și mărfuri de manufactură necesare. Această împrejurare a îndemnat departamentele noastre militare, de finanțe și de comerț să aibă o atitudine mai rezervată în chestiunea exportului din Rusia, a obiectivelor de furnituri militare, precum și a diferitelor provizii care ar fi putut să cadă în mâinile dușmanilor noștri.

Ofensiva strălucitoare a generalului Hrusilov din primăvara și vara anului 1916, a înclinat din nou neutralitatea română, de partea puterilor Antantei și a dat posibilitatea să se reîncheapă tratativele întrerupte referitoare la intrarea în acțiune.

E de observat că de la început, șeful marelui Stat Major al generalisimului suprem consideră că, în raport de desfășurarea operațiilor militare, păstrarea neutralității României, ar fi fost pentru noi mult mai avantajoasă decât amestecul ei în război. După aceea, generalul Alexeev s-a raliat la punctul de vedere al aliaților, care vedeau în intrarea în acțiune a României lovitura decisivă ce i se da Austriei și apropierea sfârșitului războiului. În august 1916 s-a semnat cu România un tratat militaro-politic, oferindu-i-se o asemenea mărire de teritoriu (Bucovina, Banat și Transilvania) că aproape nu corespundea rolului de participare al României în acțiunile militare, deoarece ea se legase să declare războiul numai Austro-Ungariei și se pregătise a-și mărgini operațiunile numai în Transilvania.

Ultimele evenimente au arătat pe cât s-au înșelat aliații noștri, prețuind prea mult intrarea în acțiune a României. În momentul de față, desfășurarea operațiunilor militare pe frontul român, pun cu desăvârșire, pe al doilea plan toate chestiunile politice. Acum cel mai mare interes îl prezintă evacuarea Moldovei, în caz că aceasta o vor cere împrejurările militare. Ca prevedere a acestui eveniment s-a alcătuit o comisie specială sub președinția senatorului Sziadko. După organizarea acestei comisii toată chestiunea evacuării a fost dată în însărcinarea împuternicitului special Sterlingov. S-a hotărât evacuarea guvernului, parlamentului și a instituțiilor financiare în orașul Kerson, cu dreptul exteriorității acordat guvernului român după exemplul Belgiei. Fondul de aur trebuie să fie expediat la Moscova. Referitor la evacuarea răniților și refugiaților, a fabricilor și altele, comisiunea duce tratative cu departamentele respective.

Sub influența catastrofei petrecute, în însăși România, ființează curentul care are atitudine de a nega posibilitatea continuării războiului și își pune ca problemă încheierea păcii, cât mai repede chiar dacă ar fi o pace separată. Dar hotărârea regelui și a guvernului de a susține rezistența până la sfârșit se pare că este subredă. Schimbările care s-au petrecut în ultimul timp în compunerea cabinetului Brătianu în sensul înțelegerii cu Partidul Liberal Conservator au dat guvernului întreg un caracter mult mai național și au fortificat situația zdruncinată a cabinetului Brătianu.

Trecând la actuala situație, autorul informațiilor, Polivanov scrie:

Dacă împrejurările s-ar desfășura astfel încât înțelegerea militaro-politică cu România ar primi întreaga sa realizare atunci în Balcani s-ar crea un foarte puternic stat, în compunerea lui intrând Moldova, Valahia, Dobrogea, Transilvania, Banat și Bucovina cu o populație de aproximativ treizeci milioane locuitori (cifra e eronată, fie de autor, fie de traducător — N.F.) E îndoielnic dacă acest stat ar păstra starea de spirit prietenească cu Rusia și nu s-ar strădui pentru realizarea dorințelor sale naționale cu privire la Basarabia.

În Balcani, acest stat s-ar sili de asemenea să lucreze împotriva influenței Rusiei. Având în vedere caracterul în majoritate latin al populației sale, el ar fi înclinat spre influențele Italiei și Franței.

În urma acestui lucru, falimentul planurilor României în limitele mai sus amintite nu contrazică în mod absolut interesele politice ale Rusiei. Această împrejurare trebuie să fie folosită de noi în scopul întăririi pentru mult timp a județelor de pe lângă graniță care în momentul de față leagă Rusia cu România.

Dar dacă nouă nu ne este avantajoasă crearea unui stat puternic în Balcani, de asemenea nu este avantajoasă deplina distrugere cu slăbirea organismului politic al României. În chipul acesta, păstrarea României de a nu fi distrusă în mod definitiv trebuie să fie în momentul de față una din problemele noastre politice cele mai importante.

Succesul nostru pe frontul român are pentru noi o foarte mare importanță, fiind unica posibilitate, în felul său, ca odată pentru totdeauna și în sensul dorit de noi să hotărâm chestiunea Constantinopolului și a strămtorilor.

Evenimentele petrecute acum în România au schimbat în mod radical condițiunile tratatului din 1916. În locul sprijinului militar comparativ modest pe care Rusia s-a obligat să-l dea în Dobrogea Românei, acum s-a întâmplat ca apărarea teritoriului român să fie aruncată în întregime în sarcina trupelor ruse.

Acest ajutor militar al Rusiei a luat acum astfel de dimensiuni, încât revizuirea condițiilor tratatului de mai sus spre a răsplăti cu teritorii România pentru intrarea ei în acțiune trebuie făcută fără ezitare.

Dacă e posibil ca în împrejurările actuale această chestiune să se considere ca inoportună, totuși ea trebuie pusă la ordinea zilei în cel mai apropiat moment favorabil.

Polivanov

Un cunoscător modest al istoriei noastre și în special al relațiilor româno-ruse, de-a lungul timpului își dă seama foarte ușor cât de lipsite de obiectivitate sunt opiniile generalului țarist. Nici nu ne puteam aștepta altfel. Și nu ne puteam aștepta nici la o curată loialitate din partea oficialităților ruse de atunci.

Parcurgând treptat textul acestui „raport” ne surprinde mai ales interpretarea bizară a generalului și ministrului de război rus privind scopul intrării noastre în acțiune.

Noi nu intram în hora macabră a unui război sângeros pentru împărțirea Austriei. Pe noi nu interesa și ne inflăcăra idealul național al eliberării fraților noștri de peste munți, oprirea veacuri de-a rândul în lanțurile grele ale unui imperialism odios.

Leagănul nașterii noastre, Ardealul, aceeași limbă, aceeași credință, aceleași năzuințe, flacăra sfântă aprinsă de Marele Mihai pentru scurt timp, luminaseră puternic conștiințele tuturor românilor.

Cu toate că nu ni se asigurase, prin tratate, la declararea războiului, împlinirea visului nostru multiseclar, încă din septembrie 1916, primul ministru Ion I.C. Brătianu încheiase cu Rusia o convenție secretă care marca atitudinea României față de Antanta și indica drumul pe care urma să mergem de partea acestei alianțe. Nu puteam însă intra imediat în război, lipsindu-ne aceste garanții din partea aliaților, la care se adaugă slaba noastră dotare materială. Nici situația militară a fronturilor nu ne era atât de favorabilă în 1914. Dacă ne referim, în special, la frontul de răsărit, armata rusă, e drept, obținuse o frumoasă victorie la Lemberg, dar suferise o înfrângere de proporții catastrofale la Tannenberg și la Lacurile Mazariene. În anul 1915, situația rămâne favorabilă Germaniei și Austro-Ungariei prin intrarea Bulgariei alături de ele, prin obligarea Serbiei de a se retrage bătută în Sud, la Salonic și în Insula Corfu, prin înfrângerea Rusiei la Gorlice și pierderea din partea acestora a Lembergului și a Przemislului. I se alăturase Antantei Italia, dar încă nu era momentul intrării României în acțiune.

Anul 1916 se caracterizează pe frontul de vest cu sângeroasele bătălii din zonele Verdun-Somme, care se soldează cu aproape șapte sute de mii morți și răniți de ambele părți, franceză și germană. Pe frontul de răsărit se desfășoară marea ofensivă rusă cu patru armate comandate de generalul Brusilov, în intervalul dintre 4VI — 13 VIII 1916. Acum au loc intervențiile diplomatice ale Antanei, inclusiv ale Rusiei spre a determina România să intre cât mai grabnic în război: „Acum ori niciodată!”

La 4/27 August 1916, se încheie tratatele (un tratat politic și o convenție militară) între guvernul român și reprezentanții Rusiei, Angliei și Italiei, iar în noaptea de 14/27 — 15/28 August 1916, România se găsea în stare de război cu Austro-Ungaria.

Armata Română, cu forțele și dotarea sa modestă, în raport cu cele adverse și cu frontul pe care avea să acționeze, ofensiv și defensiv, de 2 000 km — cel mai lung din toate fronturile — a făcut minuni de vitejie. A contat pe ajutorul și pe sprijinul rusesc, conform convențiilor încheiate dar acest sprijin a fost relativ și câteodată aproape inexistent, cum s-a întâmplat pe frontul Dobrogei sau în bătălia de pe Neajlov (București).

Nu putem uita — desigur — cooperarea fructuoasă și victoriile strălucite pe frontul Moldovei obținute împreună, dar și degingolada în care a căzut o parte din armata rusă, în urma revoluției, afectând grav situația frontului nostru.

Suspiciunea aruncată pe seama României că ar fi urmărit încheierea unei păci separate cu dușmanul este nedreaptă, după cum e neîntemeiat reproșul făcut guvernului român că ar fi încheiat în perioada neutralității convenții comerciale cu Austro-Ungaria și Germania, de vânzare a cerealelor.

Se ignoră presiunile diplomatice ale acestora asupra noastră, dar și faptul că același guvern român, prezidat de Brătianu, încheiase asemenea convenții și cu Anglia, componentă a Antantei.

După ce Rusia ne asigurase evacuarea unor instituții și bunuri, printre care și tezaurul Băncii Naționale, pe care nu l-am mai văzut niciodată, ironia istoriei a făcut ca tocmai ea, Rusia, să încheie pace cu dușmanul, înaintea noastră. Ceva mai mult, ducea tratative secrete cu austro-germanii spre a împărți România (vezi V.I. Lenin, *Despre România*, Edit. Politică, 1960).

Concepția acestui oblăduitor al imperialismului țarist, generalul Polivanov, nutriend hūmera Constantinopolului și a strămtorilor, de a recunoaște dreptul popoarelor și a națiunilor la autodeterminare în raport cu forța și rolul pe care l-ar avea pe frontul unui război și nu în virtutea dreptului sacru ce li se cuvine, este nu numai absurdă, ci și de un cinism feroce.

OAMENI REPREZENTATIVI ÎN ISTORIA ROMÂNILOR

ION I. NISTOR. PRELIMINARII MONOGRAFICE (II)

OVIDIU BOZGAN

Activitatea politică a lui Ion Nistor în contextul grav al sfârșitului primului război mondial constituie perioada cea mai remarcabilă din biografia acestuia pentru simplu fapt că meritul unirii Bucovinei cu România îi revine în cea mai mare parte. La Chișinău unde se retrăsese o parte a autorităților române, se reconstituie un comitet format din Nistor (președinte), Teodor V. Stefanelli, George Tofan, Emilian Iliuț și Nicolae Cotos care și-a propus să reia propaganda românească în Bucovina și care a întocmit un Statut pentru organizarea serviciului de propagandă românească în Bucovina, autorizat de guvernul român la 1 noiembrie 1918. Importanța acestuia este evidentă în momentul în care tratativele dintre austrieci și ucraineni în vederea înglobării Bucovinei la un stat independent ucrainean erau avansate. În plus în chiar comunitatea românească existau opinii care deși nu mergeau până la negarea necesității unirii provinciei cu regatul român introduce dezorientare și puteau furniza argumente adversarilor unirii în cazul în care aceștia făceau recurs la marile puteri. Însuși Ion Nistor recunoaște indirect în amintirile sale existența unor rezerve în acest sens: «Luând cunoștință de hotărârea Constituantei din Cernăuți de la 27 octombrie 1918 am crezut că se impune o lămurire a opiniei publice din Bucovina asupra dispozițiilor tratatului încheiat la 17 august 1916 cu puterile apusene și cu Rusia privitoare la Bucovina și Transilvania care fuseseră atribuite României. În scopul acesta am întocmit la 1 noiembrie 1918 Statutul pentru organizarea serviciului de propagandă în Bucovina care avea misiunea de a pregăti opinia publică din Țara Fagilor pentru unirea necondiționată cu România. Propaganda aceasta găsi un puternic ecou în coloanele ziarului săptămânal „Glasul Bucovinei” care apărură la Cernăuți la 22 octombrie 1918»³⁹. Periculoasă era aderarea deputatului Aurel Onciul la proiectul unei mari Ucraine. Acesta imaginase în colaborare cu liderul ucrainean Omelian Popovici un plan bizar de împărțire a Bucovinei: zona de la nord de Prut urma să fie cedată ucrainenilor, zona cuprinsă între Prut și Siret urma să constituie un condominium ucraineano-român, iar partea de la sud de Siret revenea românilor care urmau să fie dirijați de Aurel Onciul, care se autointitulase administrator al Moldovei de Sus. Încercător în șansa sa, Aurel Onciul s-a dus la Iași pentru a fi recunoscut de guvernul român în inedita sa calitate, dar autoritățile române nu au mai avut ocazia să-l dezavueze deoarece acesta a fost serios molestat de studenții români în gara ieșeană. Totuși ar fi interesant de cunoscut viziunea lui Aurel Onciul despre Bucovina în toate detaliile sale economice și politice precum și raporturile pe care bucovineanul dorea să le stabilească cu regatul român. Paralel cu demersurile lui Aurel Onciul, imensa majoritate a intelectualității bucovinene începea să se reorganizeze în vederea preluării efective a controlului în Bucovina, pentru dejucarea planurilor fantasmagorice ale cuplului Aurel Onciul-Omelian Popovici. În acest moment rolul lui Sextil Pușcariu apare drept capital. Din inițiativa sa încă din 11 octombrie s-a ținut o consfătuire a frunțășilor bucovineni asupra ceea ce trebuia întreprins și se decide editarea unui ziar care să exprime noua orientare, care va fi „Glasul Bucovinei”. În fine, la 27 octombrie 1918 la Cernăuți se desfășoară Adunarea Constituantă care hotărăște înființarea unui Consiliu Național care urma să îndeplinească rolul unui guvern al Bucovinei sub conducerea lui Iancu Flondor. La 4 noiembrie Flondor declara ultimului guvernator austriac Etdorf că nu recunoaște pactul Onciul-Popovici și că respinge orice tentativă de alienare a vreunui teritoriu bucovinean. Evenimentele însă se precipită într-un ritm care risca să debardeze activitatea noului consiliu național, care nu dispunea de forțe armate capabile să afirme autoritatea acestuia asupra teritoriului Bucovinei. În schimb detașamentele armatei naționale ucrainene țineau sub teroare Bucovina anulând orice iniția-

³⁹ *Ibidem*, p. 27.

tivă a consiliului național. Aceasta este rațiunea pentru care Consiliul Național a solicitat intervenția armatei regale române în vederea restabilirii ordinii și asigurării securității locuitorilor provinciei. La 9 noiembrie 1918 trupele române conduse de generalul Iacob Zadik intrau în Bucovina iar la 11 noiembrie preiau controlul asupra orașului Cernăuți⁴⁰. A doua zi se formează guvernul Bucovinei compus din 14 persoane avându-l ca președinte pe Iancu Flondor în timp ce Dionisie Bejan (1837–1923) devine președintele Consiliului Național. Din nou apare rolul deosebit pe care îl are Sextil Pușcariu în aceste evenimente care în fond acționa de conveniență cu Ion Nistor. Convinș de necesitatea colaborării cu refugiați bucovineni conduși de Nistor, Pușcariu se deplasează la Iași unde are o serie de convorbiri cu președintele refugiaților bucovineni în vederea cooptării acestora în consiliul național și stabilirii modalităților privind unirea Bucovinei cu Regatul Român. Se pare că unii membrii ai consiliului național erau adepții unei uniri condiționate (există precedentul Basarabiei), or comitetul refugiaților bucovineni era partizanul unirii necondiționate și imediate cu țara. Consecință a acestor tratative, Ion Nistor revine în Bucovina — după patru ani de absență — în fruntea unei delegații de 100 de refugiați bucovineni la 23 noiembrie 1918. Primul aspect care trebuia rezolvat de urgență era acordul lui Iancu Flondor la ideea unirii necondiționate, acord pe care Nistor l-a obținut. La 25 noiembrie consiliul național a fost completat cu refugiații bucovineni prilej cu care George Tofan da următoarea declarație: „Suntem înaintea de toate aderenții intransigenți ai unirii necondiționate și desăvârșite a tuturor țărilor românești în hotarele lor etnice și istorice într-un stat național unitar căci numai astfel poporul nostru va putea realiza menirea sa istorică”⁴¹. Cu aceeași ocazie s-a decis convocarea la 28 noiembrie a Congresului General al Bucovinei și s-au adresat invitații minorităților pentru a participa. Răspunsuri favorabile au venit din partea germanilor și polonezilor în timp ce ucrainenii și evreii (conform recensământului din 1910 au fost recenzați în Bucovina 102919 evrei) au manifestat ostilitate față de inițiativele românești. Desfășurarea Congresului General din 28 noiembrie este cunoscută. Iancu Flondor ales președinte al congresului a citit moțiunea de unire necondiționată a Bucovinei cu România, iar Ion Nistor a rostit un discurs care motiva istoric, cultural și politic acest act. De asemenea au luat cuvântul Stanislas Kwiatkowski reprezentantul polonezilor și Alois Lebouton reprezentantul Consiliului național al germanilor care ambii au aderat fără rezerve la moțiunea de unire. La 29 noiembrie o delegație formată din Flondor, Nistor, Vladimir Repta, Bejan, Eudoxiu Hurmuzachi, Octavian Gheorghian, Radu Sbiera, Vasile Bodnărescu, Gheorghe Șandru, Vasile Marcu, Dimitrie Bucevschi, Gheorghe Voicu, Vasile Alboi-Sandru, Ioan Candrea și Stanislas Kwiatkowski s-a deplasat la Iași pentru a prezenta regulii Ferdinand actul unirii. Sintetizând misiunea care decurgea din actul din 1918 Ion Nistor scria în Glasul Bucovinei: „Ca oameni cumpătați care am fost întotdeauna, oferim tuturor adeversarilor noștri de până acum mâna de împăcare și-i invităm la o colaborare pașnică și cinstită pentru propășirea culturală și economică a Bucovinei. Unindu-ne cu frații noștri din regat, din Ardeal și Basarabia în cadrele României Mari, am încetat de a face politică izolată și inspirată numai de interesele provinciale. Se impune deci o schimbare radicală în viața noastră politică de până acum, nu ne putem gândi numai la noi înșine ci trebuie să avem în vedere interesele întregului neam românesc”⁴². Acestea au fost principalele evenimente care au marcat

⁴⁰ În martie 1918 trupele române evacuează total Bucovina care teoretic rămânea sub administrație austriacă dar în realitate se va lăsa posibilitate forțelor paramilitare ucrainene să domine situația. Iancu Flondor, președintele Consiliului Național al Bucovinei, va trimite în regat 2 emisari — Vasile Bodnărescu și dr. Aurel Maniu — pentru a solicita intervenția armatei române care să pună capăt acțiunilor bandelor ucrainene. La 6 noiembrie 1918 grănicerii români preiau controlul asupra orașului Suceava iar la 8 noiembrie comandamentul diviziei a 8-a comandată de generalul Iacob Zadik se stabilește la Burdujeni. La 10 noiembrie generalul Eduard Fischer comunică armatei române care începuse deja operațiunile de restabilire a ordinii că a predat jandarmeria autorității Consiliului Național. După preluarea controlului asupra orașului Cernăuți armata română a primit ordin de sistare a operațiunilor, dar la 12 noiembrie generalul Constantin Prezan a ordonat generalului Zadik ocuparea întregii provincii. De menționat că armata regală, din rațiuni militare, a participat la urmărirea și anihilarea trupelor bolșevice din Pocuția în perioada 21 mai 1919–18 august 1919, dată după care regiunea a fost predată autorităților poloneze. În onoarea trupelor române care au eliberat teritoriul bucovinean de pericolul slav, la insistențele lui Ion Nistor și ale generalului Ludovic Mircescu, comandantul pieții orașului Cernăuți, s-a înființat în capitala bucovineană, în 1924, liceul militar Ștefan cel Mare, cf. *Intrarea armatei române în Bucovina (1918) și cooperarea ei cu celelalte instituții de stat pentru educarea straturilor sociale*, în vol. *Zece ani de la unirea Bucovinei 1918–1928*, Cernăuți, f.a.

⁴¹ Ion Nistor, *Unirea Bucovinei*, p. 54–55.

⁴² *Ibidem*, p. 71.

unirea Bucovinei cu România, evenimente care în fond constituie o lectură oficială, acreditată de istoriografia actuală care a operat o selecție ce poate fi relativă. Așa cum s-a putut constata unirea Bucovinei s-a produs în împrejurări deosebit de delicate, derivate din poziția strategică pe care o avea aceasta provincie. Astfel, considerente politice au determinat guvernul României să cedeze la 2 iulie 1919 Poloniei un teritoriu situat între Ceremuș și Siret. În urma insistențelor lui Ion Nistor în iunie 1928 Polonia a retrocedat regatului român 5 comune situate în zona respectivă. Revenind la ideea anterioară constatăm că deși formarea Regatului Unitar în 1918 a fost tratată până la sațietate, o serie de aspecte legate de contextul confuz al acelei perioade au fost pur și simplu eliminate pentru motivul discutabil că obnubilau o imagine care se dorea cu orice preț imaculată. Datele de care dispunem actualmente nu permit clarificarea tuturor factorilor care au circumstanțiat unirea Bucovinei. Aspectele care ni se par încă obscure sunt planurile de sciziune a Bucovinei în virtutea pactului Aurel Onciul-Omelian Popovici în cadrul mai larg al politicii ucrainofile a Austriei, modul în care s-a format Consiliul național al Bucovinei și în primul rând reprezentativitatea acestuia (în parte justificat de prezenta forțelor armate ucrainene și de absența unor gărzi militare românești), preferința inițială a liderilor bucovineni de a se uni cu Transilvania, tratativele medicului Aurel Maniu șeful serviciului sanitar al Comandamentului superior al Basarabiei ce se stabilise în septembrie 1918 la Lipcani și ale emisarului personal al lui Iancu Flondor, Vasile Bodnărescu cu generalul Zadik și cu alte oficialități române, studierea atitudinii elementelor alogene față de ipoteza unirii Bucovinei cu România. De reținut că încă din 27 octombrie 1918 liderii germani reușesc să se reunească la Casa Germană din Cernăuți și să declare în favoarea unirii Bucovinei cu Transilvania, poziția de atunci a Consiliului Național al Bucovinei⁴³. Ostilitatea comunității rutene este explicabilă, aceasta dorind să atașeze întreaga Bucovină sau cea mai mare parte a acesteia la Ucraina independentă. Manevrele rutene fuseseră facilitate de guvernul austriac care la 3 noiembrie 1918 a dizolvat corpurile mixte austro-ucrainene, permițând indirect formațiunilor militare ucrainene să se angajeze în lupta politică (de altfel trupele austriece din nordul Basarabiei s-au răsculat iar autoritatea austriacă în Bucovina dispăruse total), Ruteni au acționat în forță în următoarele zile. În noaptea de 3 spre 4 noiembrie aceștia au devalizat depozite militare din Bucovina iar la 6 noiembrie au ocupat palatul guvernatorului, Etdorf fiind alungat. În aceste condiții Iancu Flondor refuza propunerea lui Etdorf de a accepta soluția Onciul-Popovici și îl anunța pe austriac că a solicitat intervenția armatei regale române, iar la 7 noiembrie Aurel Maniu are primele tratative cu generalul Zadik. Simultan Aurel Onciul are de asemenea convorbiri cu generalul Zadik la Suceava, când a încercat să-l determine să renunțe la intervenția militară în Bucovina. Oare generalul Zadik era în măsură să ducă o politică proprie în această problemă? Reamintim că ar fi util să se cunoască justificările atitudinii politice ale lui Aurel Onciul, o prezență insolită în peisajul politic românesc din Bucovina în perioada 1902—1918⁴⁴. Atitudinea ostilă a comunității israelite din Bucovina față de români este explicabilă din cel puțin trei motive: existența fie și pentru scurt timp a unui partid social-creștin român condus de Iancu Flondor reputat antisemit, excese antisemite în toamna anului 1918 în satele românești, comise împotriva financiarilor locali și a deținătorilor de debite de alcool și, în fine, perspectiva unirii cu România, stat despre care Alianța Israelită Universală (fondată în 1860) propagase ideea că ducea o politică sistematică contra israeliților.

Formarea Regatului Unitar în 1918, odată entuziasmul inițial diminuat, pune la acuitate problemele dificile ale reorganizării și reconstrucției noului stat, inclusiv detectarea căilor și mijloacelor optime în vederea administrării provinciilor unite cu România. Ion Nistor este prezent în aceasta fază de intensă activitate politică a anilor 1918—1919⁴⁵. În plus climatul acestor ani este din nou viciat de rivalitățile personale care pentru o scurtă perioadă de timp, în fața unor împrejurări critice se calmaseră. Rememorând situația antebelică Dimitrie Marmeliuc scria: „Pe când un considerabil număr de tineri în frunte cu dascălii lor Ion Nistor și George Tofan, trecură în vechiul regat spre a-și pune unii munca și conștiințele, alții chiar viața, la dispoziția statului român, care avea să urce calvarul celui mai crâncen război pe care l-a cunoscut

⁴³ Consiliul Național al Bucovinei a ales un birou format din Iancu Flondor președinte, Dionisie Bejan, Dorimedont Popovici, Sextil Puscariu — vicepreședinți, Vasile Bodnărescu, Radu Sbiera, Laurențiu Tomoiagă — secretari, Gheorghe Bănescul — casier și trei președinți de secțiuni Alexandru Hurmuzachi (externe), Gheorghe Sârbu (alimentație) și din nou Dori Popovici (administrație). Practic din 27 octombrie 1918 se pune problema constituirii unei entități politice autonome pentru girarea tranziției până la fuziunea totală cu regatul român.

⁴⁴ Aurel Mandu, *O recapitulare a evenimentelor din a doua jumătate a anului 1918 în Bucovina și nordul Basarabiei*, în vol. *Zece ani . . .*, p. 367

⁴⁵ Despre activitatea politică efectivă a lui Ion Nistor, cf. Mihai Dimitrie Sturdza, *Ion Nistor istoric al Bucovinei*, în „Buletinul Bibliotecii Române” (Institutul Român-Freiburg), vol. XIV (1987—1988), p. 387—391; Ovidiu Vuia, *Profesorul Ion Nistor*, Bruxelles, 1987.

vreodată pământul românesc, la Cernăuți cele două partide se supralicitau în dezorientarea lor, în a cânta ditirambe patriotice la adresa Austriei"⁴⁶. Desigur imperiul Habsburgilor dispăruse, dar rivalitățile, departe de a fi cicatrizate, reveneau în actualitate. La 22 decembrie 1918 este publicat decretul lege privind administrația Bucovinei. Acesta menținea legislația austriacă pentru o perioadă de tranziție, era prevăzut un ministru delegat al guvernului cu sediul la Cernăuți, asistat de secretari șefi la departamentele de interne, justiție, instrucțiune publică, culte, industrie și comerț, lucrări publice, salubritate publică, agricultură, aprovizionare și refacere, și un al doilea ministru al Bucovinei cu sediul la București⁴⁷. În primul post a fost numit Iancu Flondor, iar în cel de al doilea Ion Nistor. Din nefericire însă, în scurt timp, între cei doi au izbucnit grave neînțelegeri, se pare din inițiativa lui Iancu Flondor. La 13 februarie 1919 are loc ultima ședință a Consiliului Național al Bucovinei al cărui președinte era liderul politic din Storojineț. În martie 1919 apare ziarul grupării lui Iancu Flondor „Bucovina” care se lansează imediat în campanii violente la adresa ziarului „Glasul Bucovinei” apropiat de Ion Nistor și la adresa guvernului. Conflictul se rezolvă aparent prin demisia lui Flondor din funcția de ministru delegat, la 15 aprilie 1919 și înlocuirea lui cu Nistor⁴⁸.

Analiza activității politice interbelice a lui Ion Nistor în calitatea sa de ministru și de deputat nu am abordat-o în cadrul acestei cercetări care așa cum am avertizat, am abandonat-o acum patru ani. În cuprinsul acestui studiu ne limităm doar la a puncta perioadele de ministeriat ale lui Nistor. Evident o cercetare ulterioară va trebui să aprofundeze pe baza arhivelor de ministere, realizările efective ale ministrului Nistor, legile promulgate în timpul perioadelor ministeriale, echipele cu care a colaborat, intervențiile acestuia în parlament unde a fost prezent de manieră continuă.

Așadar în urma demisiei lui Flondor, Ion Nistor este numit la 19 aprilie 1919 ministru delegat cu administrația Bucovinei. O constantă a activității sale politice a fost preocuparea de a dota provincia sa natală cu instituțiile reclamate de o societate modernă și de rezolvare a problemelor sociale și etnice care în Bucovina aveau conotații particulare. Realizări în acest sens sunt obținute chiar și în perioada când nu deținea nici un portofoliu, prestigiul său fiind deseori suficient pentru adoptarea unei măsuri care putea privilegia provincia sa de origine. Sensibil la problema rurală, Nistor participă nemijlocit la elaborarea și aplicarea reformei agrare care a dus la exproprierea în favoarea țăranilor a peste 180 000 hectare. Mai târziu insistă ca în cadrul legii conversiunii datoriilor agricole, agricultorii bucovineni să beneficieze de o reducere de 75% când la nivelul celorlalte teritorii se acceptase o reducere de numai 50%. În 1925 crează o cameră agricolă la Cernăuți. În ce privește problema etnică a luat măsuri de colonizare cu elemente românești a nordului Bucovinei, rutenizat prin politica de imigrare favorizată de Austria. Pentru ameliorarea funcționării aparatului juridic în Bucovina, înființează tribunale la Storojineț, Câmpulung și Suceava și o curte de apel la Cernăuți (în timpul regimului austriac pentru cazurile de apel bucovinenii trebuiau să se deplaseze la Liov).

În martie 1924 Ion Nistor conduce delegația română la tratativele de la Viena, despre care istoricul nota într-o contestație redactată în 1959: „În martie 1924 am condus delegația română la negocierile cu guvernul austriac asupra chestiunilor ce derivau din aplicarea tratatului de pace cu Austria și anume privind: Banca Austro-Ungară, Casa de economii din Viena, anularea împrumuturilor de război, restituirea hergheliei din Rădăuți care fusese evacuată la Wiener-Neustadt în Austria precum și a obiectelor de artă și a dosarelor din arhivele din Viena relative la Bucovina ce fuseseră depuse acolo în timpul războiului”⁴⁹.

⁴⁶ Dimitrie Marmeliuc, *Viața politică și presa politică a românilor bucovineni după Unire* în vol. *Zece ani*, p. 249. De reamintit că Partidul Democrat Țărănesc (Aurel Onciul) organizase o ligă a voluntarilor români pentru a lupta în armata austriacă, iar partizanii Partidului Național convocaseră un meeting țăărănesc la Suceava în august 1918 pentru a-și exprima fidelitatea față de împăratul Carol I, meeting organizat de Dori Popovici.

⁴⁷ La 3 aprilie 1920 funcția de ministru delegat al Bucovinei este înlocuită cu funcția de președinte al Comisiei regionale de unificare iar secretarii șefi sunt înlocuiți cu directorii generali. Activitatea acestei comisii a durat până în 1922. Între timp s-au adoptat o serie de reglementări care reorganizau provincia, cum ar fi crearea unei Curți de apel la Cernăuți la 25 iunie 1919 (în perioada austriacă cea mai apropiată curte de apel se afla la Liov), divizarea Bucovinei în circumscripții electorale la 9 august 1919, decretul lege privind reforma agrară din Bucovina din 30 iulie 1921. Adevărata integrare a Bucovinei în regatul român s-a produs după adoptarea noii constituții din martie 1923 și mai ales după promulgarea legii pentru unificare și descentralizare administrativă din 1925.

⁴⁸ Dimitrie Marmeliuc, *op. cit.* p. 253.

⁴⁹ *Arhiva Oltea Apostolescu*, contestație din 15 octombrie 1959, p. 4.

Refacerea cronologică a carierei ministeriale a lui Ion Nistor este facilitată de însuși istoricul și omul politic, care într-o adresă către președintele Înaltei Curți de Casație și Justiție nota cu minuțiozitate perioadele când a fost investit cu funcții ministeriale: „Subsemnatul Ion I. Nistor profesor universitar, împlinind vechimea de 6 ani și 10 luni ca ministru în mai multe guvernări, roagă să i se recunoască calitatea de senator de drept în baza art. 73 alin. a din constituție. Condițiunile pentru recunoașterea celui drept sunt împlinite prin faptul că subsemnatul a făcut parte în mai multe rânduri în guvern și anume: 1) cu înaltul decret nr. 3746 din 18 decembrie 1918 publicat în M. O nr. 217 din 19 decembrie / 1 ianuarie 1919 a fost numit ministru al Bucovinei funcționând până la 26 septembrie 1919 inclusiv; 2) cu înaltul decret nr. 4227 din 27 septembrie 1919 publicat în M.O. nr. 130 bis din 27 septembrie 1919 a fost numit pe ziua de 27 septembrie 1919 ministru de stat funcționând până la 4 decembrie 1919 inclusiv; 3) cu înaltul decret nr. 5175 din 5 decembrie 1919 publicat în M.O. nr. 185 din 6 decembrie 1919: idem pe ziua de 5 decembrie 1919 funcționând până la 12 martie 1920 inclusiv; 4) cu înaltul decret nr. 1132 din 13 martie 1920 publicat în M.O. nr. 259 din 14 martie 1920 idem pe ziua de 13 martie 1920 funcționând până la 1 ianuarie 1922 publicat în M.O. nr. 237 din 20 ianuarie 1922 idem pe ziua de 19 ianuarie 1922 funcționând până la 29 martie inclusiv; 6) cu înaltul decret nr. 2129 din 22 iunie 1927 publicat în M.O. nr. 135 bis din 22 iunie 1927 a fost numit pe ziua de 22 iunie 1927 ministru al lucrărilor publice. În fruntea acestui departament se găsește până astăzi octombrie 22 (va fi până la 10 noiembrie 1928 — n.n.) când împlinește 6 ani și 10 luni de ministeriat. Din datele acestea rezultă că subsemnatul a funcționat ca ministru în mai multe guvernări timp de 6 ani și 10 luni și prin urmare împlinește condițiunile constituționale pentru a i se recunoaște calitatea de senator de drept”⁵⁰. În urma acestei solicitări Ion Nistor a fost recunoscut în 1928 senator de drept după ce în prealabil fusese prezent în Camera deputaților ca deputat de Rădăuți. În anii crizei economice, dominată de guvernările național-țărăniște, Ion Nistor în postura sa de fruntaș liberal, natural, nu a făcut parte din nici un guvern. Odată cu revenirea liberalilor la putere ocupă pentru scurt timp, între 14 noiembrie 1933 și ianuarie 1934, funcția de ministru al minorităților naționale. La 9 iunie 1934 este numit ministru al muncii și asigurărilor sociale. Acest departament s-a contopit la 23 septembrie 1935 cu ministerul sănătății, Nistor rămânând titular până la 2 septembrie 1936 când, prin reînființarea departamentului sănătății, Nistor continuă să conducă ministerul muncii și asigurărilor sociale. Perioada trecerii sale la acest minister, unde a colaborat cu Mihai Enescu, președintele asigurărilor sociale, și cu directorul general Stavri Cunescu, este marcată de votarea câtorva legi precum Legea pentru înființarea Consiliului Superior Economic și organizarea camerelor profesionale (29 aprilie 1936), Legea pentru pregătirea profesională și exercitarea meseriilor (30 aprilie 1936), Legea Oficiilor de plasare, legea prin care personalului casnic îi era deschis accesul la asigurările sociale. Tot în perioada mandatului său s-au construit cămine pentru ucenici la Timișoara, Cernăuți, Hunedoara, Reșița, Brașov, Dej, Târgu-Mureș, Târgoviște, Târgu Jiu, Bacău, Huși, Slatina, Vaslui, Rădăuți, Suceava, Oradea precum și case de asigurări sociale și dispensare medicale la București, Câmpina, Brașov, Bacău, Roman, Brăila, Târgu Jiu, Timișoara, Cernăuți, Cluj. Teoretic, în condițiile în care orice studiu despre politicile sociale din România lipsesc, ar fi greu de apreciat amploarea și ponderea realizărilor lui Ion Nistor în domeniul muncii și asigurărilor sociale. Totuși avem impresia că măsurile de politică socială nu putea fi decât importante într-o guvernare care s-a dorit și a reușit să fie modernizatoare. Unii autori vor să vadă în legile promulgate în timpul mandatului său o încercare de consolidare a clasei mijlocii în România. Pentru evitarea oricăror confuzii va fi necesară precizarea conținutului noțiunii de clasă mijlocie în condițiile structurii sociale românești în anii interbelici. În urma alegerilor de la sfârșitul anului 1937, la 29 decembrie Ion Nistor își prezintă demisia. Ultima însărcinare ministerială a fost între 24 noiembrie 1939 — 12 mai 1940 când a ocupat funcția de ministru al cultelor și artelor. După demisie i s-a propus să plece la Berlin în calitate de director al recent înființatului Institut român din Germania dar a refuzat, în locul său fiind numit Sextil Pușcariu.

În afara activității eminente politice din anii interbelici este demn de detaliat acțiunea lui Ion Nistor în scopul consolidării Universității din Cernăuți, de care numele savantului bucovinean este indisolubil legat, acesta putând fi fără exagerare considerat al doilea său cititor. Ion Nistor fusese numit de ministerul austriac profesor agregat la facultatea de litere la 29 august 1912, iar la 9 mai 1914 a fost confirmat profesor titular la aceeași facultate. Inițiativa reorgani-

⁵⁰ *Arh. Oltea Apoștolescu*, adresa din 22 octombrie 1928.

zării și românizării universității din Cernăuți aparține lui Ion Nistor⁵¹. Acesta a convocat în ianuarie 1919 pe toți profesorii români de la universitate în vederea fixării unui program de reorganizare. Principalele decizii ale acestei consfătuiri au fost menținerea înseși a universității, românizarea tuturor catedrelor (în perioada regimului austriac limba română era admisă ca limbă de predare doar la facultatea de teologie), profesorii străini urmau să învețe limba română și să depună jurământ de credință regatului român iar în caz contrar urmând să fie demisi, menținerea celor trei facultăți (litere, drept, teologie), înființarea unei facultăți de științe⁵². De altfel încă din primăvara anului 1919 cursurile la universitate se făceau în limba română, iar o parte din profesorii străini se conformaseră noilor realități, prestând jurământul față de statul român (Penecke, Netolitzky, Herzog, Siegel). Totuși la 4 septembrie 1919 majoritatea profesorilor străini au refuzat să depună acest jurământ și au părăsit Bucovina⁵³. Între timp Nistor, confirmat de guvernul român în funcția de profesor universitar la 1 octombrie 1919 și apoi în demnitatea de rector al universității, și-a continuat eforturile de reorganizare. Printr-o adresă trimisă ministerului român al instrucțiunii publice Nistor solicita confirmarea la facultatea de litere a următorilor profesori: Alexandru Ieșan (filosofie), Radu Sbierea (limba și literatura latină), Dimitrie Marmeliuc (limba și literatura greacă), Ilie Bacinschi (filologie romanică), Victor Morariu (filologie germană), Vasile Grecu (bizantinologie), Teofil Sauciuc-Săveanu (antichitate greco-latină). Regulamentul facultății de litere și filosofie din Cernăuți elaborat tot de Nistor a fost aprobat de consiliul facultății la 30 martie 1922. Românizată, Universitatea din Cernăuți și-a deschis cursurile la 1 noiembrie 1919 având un număr de 1671 studenți, mulți dintre ei provenind din Basarabia⁵⁴. În total în deceniul 1918—1929 Universitatea din Cernăuți a fost frecventată de 15404 studenți. Dar inaugurarea propriu-zisă a universității românești de la Cernăuți a avut loc la 23—25 octombrie 1920 când s-au organizat festivități la care au luat parte familia regală, membrii guvernului, reprezentanți parlamentari, personalități ale vieții culturale și științifice din statul român⁵⁵. Principalul moment al festivităților l-a reprezentat ziua de 24 octombrie care va rămâne până în 1939 data inaugurării cursurilor la universitatea cernăuțeană. Cu acel prilej Ion Nistor, primul rector al universității bucovinene sublinia: „Ziua de astăzi va rămâne pururea pentru noi o zi de mare sărbătoare culturală, fiindcă în această măreață zi vedem împlinită o veche și arzătoare dorință a noastră, deschiderea unei universități românești în acest încântător colț de țară, pe care geniul neamului nostru, luându-se la întrecere cu înseși firea, l-a presărat cu tot ce a găsit mai trainic și mai desăvârșit în creațiunile sale”⁵⁶. Dincolo de retorica înflăcărată a epocii, care ar merita studiată, dincolo de ceea ce ar putea să apară drept cel puțin un sentiment de suficiență, este evident că pentru Ion Nistor universitatea în general a repre-

⁵¹ De reținut că grație meritelor sale științifice Ion Nistor avusese două propuneri în cursul anului 1918 care l-ar fi putut determina să renunțe la intențiile sale de a reveni la Universitatea din Cernăuți, dar atașamentul său față de Bucovina l-a făcut să le refuze. Prima este conținută de adresa ministerului instrucțiunii publice și cultelor din 16 octombrie 1918 semnată de Simion Mehedinți prin care i se făcea cunoscut că este numit profesor de istorie la Seminarul Normal Superior din Iași. A doua propunere este formulată în adresa facultății de litere și filosofie din Iași, semnată de decanul acesteia Ilie Bărbulescu, din 29 octombrie 1918, prin care se aducea la cunoștință faptul că a fost numit profesor suplinitor la catedra de istoria românilor de la suszisa facultate. *Arh. Oltea Apostolescu*.

⁵² Marin Popescu-Spineni, *op. cit.* p. 186.

⁵³ Numărul total al profesorilor străini la Universitatea din Cernăuți era de 56. Cu ocazia exodului acestora în Austria s-a încercat și evacuarea bibliotecii universitare la care Ion Nistor s-a opus energic. Ulterior la 12 septembrie 1919 a fost promulgată legea pentru transformarea universității germane din Cernăuți în universitate românească și care conținea două articole: „1. Universitatea germană din Cernăuți se transformă pe ziua de 1 octombrie 1919 în universitate românească. 2. Salariile, gradațiile și indemnizațiile profesorilor și funcționarilor de la această universitate vor fi aceleași ca ale profesorilor și funcționarilor de la universitățile București și Iași”; cf. *Anuarul Universității din Cernăuți, anul de studii 1925—1926*, Cernăuți, 1927, p. 66.

⁵⁴ Basarabia va dispune de instituții de învățământ superior din 1926 (facultate de teologie subordonată Universității din Iași) și din 1933 (facultate de agronomie de asemenea dependentă de Iași). cf. Ștefan Ciobanu, *Basarabia. Populația, istoria, cultura*, București-Chișinău, 1991.

⁵⁵ Nicolae Iorga scria la 22 octombrie 1920 lui Ion Nestor, însărcinat cu organizarea solemnităților de inaugurare, următoarele: „Din cauza împrejurărilor politice și a jignirilor personale, din cauza guvernului, nu pot lua parte la serbări oficiale”; cf. *Inaugurarea Universității românești din Cernăuți 23—25 octombrie 1920*, Cernăuți, 1922, p. 76.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 15.

zentat o pasiune, o permanență a activității sale publice, proba reprezentând-o frecvențele încercări de sintetizare a rolului și ființei instituției universitare. Nu omite acest lucru nici în discursul din 24 octombrie 1920 când considera universitățile în maniera următoare: „cuiburi ale înțelepciunii și grădini ale iscusitelor meșteșuguri, pe lângă rolul lor pur științific și contemplativ, mai au încă și altul educativ și social. Focul de pe vetrele lor trebuie să răspândească nu numai lumină, ci și căldură. Ele nu trebuie să îngrijească numai de școlirea și meșteșugirea minții, ci trebuie să modeleze și sufletul, făcându-l sensibil pentru tot ce este bun, nobil și frumos. Ele trebuie să cultive în sufletele ucenicilor săi spiritul de disciplină, spiritul de abnegație, jertfă și datorie, virtutea subordonării interesului particular binelui obștesc, tăria convingerii, iubirea de adevăr și de dreptate și mai presus de toate, dragostea de neam, țară și dinastie”⁵⁷. În cadrul aceluiași discurs Nistor nu uita să exprime una din doleanțele intelectualității bucovinene de a se permite fondarea unei facultăți de medicină la universitatea cernăuțeană, doleanță care însă nu se va realiza. În fine răspunsul din partea Academiei Române a fost rostit de Dimitrie Onciul, bucovinean de origine, care a spus următoarele: „Fie ca prin ea (Universitatea din Cernăuți—n.n.) un nou astru de lumină să răsară aici, pentru aceasta țară și pentru poporul român, deșteptând o nouă viață națională, înfloritoare prin știință și cultură propice, căci mai tare decât puterea dreptului istoric, mai tare decât puterea armelor, biruitoare este și va fi puterea mereu invietoare a științei, puterea culturii”⁵⁸.

Consolidarea și dezvoltarea Universității din Cernăuți a fost pentru Ion Nistor o preocupare constantă, efectele eforturilor sale fiind în funcție și de demnitățile pe care le-a ocupat în anii următori fie în ierarhia universitară, fie în viața politică. Pe lângă funcția de rector pe care a deținut-o în două perioade⁵⁹, Nistor a fost senator de drept din partea universității între mai 1920 — ianuarie 1922⁶⁰, iar în diferite perioade a făcut parte din Senatul universitar. În anii 1926—1927, care corespund celei de a doua guvernări Averescu (ministru instrucțiuni publice fiind filosoful P. P. Negulescu), au existat încercări de diminuare a autonomiei Universității din Cernăuți cât și tentative de scoatere de sub autoritatea acesteia a bunurilor materiale care-i finanțau în proporții considerabile activitatea. În 1926 Nistor publica memoriul „Universitatea din Cernăuți și lovirile politicianiste ale ministrului P. P. Negulescu” iar în ședințele Senatului din 12 și 13 aprilie 1927 rostește un argumentat și riguros discurs denunțând manevrele care amenințau alma mater bucovineană. Desigur Ion Nistor s-a preocupat în mod privilegiat de catedra de istoria românilor pe care o conducea precum și de seminarul atașat. După mai multe solicitări ale sale ministerul instrucțiunii publice a aprobat, la 5 februarie 1924, înființarea pe lângă facultatea de litere, a Institutului de istorie și limbă care îl va avea ca director, iar ca secretar pe bizantinologul Vasile Grecu. Acest institut a publicat în perioada 1924—1939 prestigioasă revistă „Codrul Cosminului”⁶¹. În anul următor, tot în urma insistențelor lui Ion Nistor ministerul instrucțiunii publice cedează un teren de 6000 m² în centrul orașului Cernăuți în vederea construirii unui nou local al universității⁶². Între timp se promulgase la 28 octombrie 1924 legea prin care se recunoștea Universitatea din Cernăuți drept persoană juridică, iar la 12 iunie 1925 s-a promulgat legea privind extinderea dispozițiilor articolelor 56-117 din legea învățământului secundar și superior (legea lui Spiru Haret din 1898 — n.n.) și asupra universității bucovinene, cu excepția temporară a articolului 96, care prevedea că rectorul trebuia să fi servit în prealabil 8 ani în calitatea de profesor universitar. Solicitudinile lui Ion Nistor nu s-au raportat numai la universitatea cernăuțeană, ci în general la instituțiile culturale și științifice ale Bucovinei. Dacă tentativele întreprinse în vederea creării unei facultăți de medicină au eșuat din diverse motive, în schimb înființarea Conservatorului din Cernăuți a constituit un succes. Eforturi în acest sens erau depuse de mai mulți ani de societatea muzicală „Armonia” (fondată în 1881 la Cernăuți) care a și constituit la 3 februarie 1924 „Societatea pentru înființarea conservatorului

⁵⁷ *Ibidem*, p. 23—24.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 35—36.

⁵⁹ Rectorii Universității din Cernăuți în perioada administrației românești au fost: Ion Nistor (1920—1921), Maximilian Hacman (1921—1922), Eugen Botezat (1922—1923), Valerian Șesan (1923—1925), Romulus Căndea (1925—1926), George Drăgănescu (1926), Nicolae Cotos (1927), Valerian Șesan (1927—1930), Constantin Isopescu-Gregul (1930—1933), Ion Nistor (1933—1940).

⁶⁰ *Anuarul Universității din Cernăuți*, p. 138.

⁶¹ La Universitatea din Cernăuți mai apăreau următoarele publicații: „Buletinul facultății de științe” (1927), „Revista filologică” (1927), „Revista de pedagogie” (1931), „Buletinul Mihai Eminescu” (1930), „Pagini juridice”, „Candela” (fondată în 1882; apariția este întreruptă între august 1914—decembrie 1922). De asemenea la insistențele lui Ion Nistor în 1923 este reluată publicarea revistei „Junimea literară” care își va înceta apariția în 1939.

⁶² Romulus Căndea, *op. cit.* p. 271.

român la Cernăuți". În august 1924 în urma acțiunilor concertate ale acestei societăți și ale lui Ion Nistor și Alexandru Lapedatu s-a creat conservatorul. În scopul organizării lui a fost numit Alexandru I. Zirra fostul director al Conservatorului din Iași. În primul an de funcționare Conservatorul din Cernăuți a avut 275 de elevi și un corp didactic format din 22 persoane⁶³. O altă instituție culturală la înființarea căreia personalitatea și influența lui Ion Nistor se regăseau este Teatrul Național al cărui prim director a fost profesorul de drept constituțional de la universitatea cernăuțeană Constantin Berariu (1870–1929)⁶⁴. În 1933 Nistor este reales rector și va deține această funcție până la ocuparea Bucovinei de nord de către Armata Roșie, în iunie 1940. Este o perioadă plină de realizări în ce privește dezvoltarea universității cernăuțene în special sub raportul bazei materiale considerabil amplificată de conjunctura dată de faptul că Nistor era în același timp ministru în guvernul Gheorghe Tătărescu. În 1933 suveranul României vizitează Bucovina, prilej cu care acesta rostește o cuvântare la universitate la 25 mai, din care am considerat util să reproducem următoarele fragmente: „Cu toate că acci care întemeind în 1875 această Universitate au avut interese potrivnice neamului nostru, totuși road-ile pe care românii le-au cules de pe băncile acestuia au adus foloase reale nației, foloase ale căror roade încep astăzi să încolțească... Pentru trecut pe vremurile când această alma mater nu era a noastră voi ați fost aceia care prin viața voastră națională, prin societățile studențești Buc vîna și Junimea ați păstrat ca adevărați sacerdoți, veșnic aprinsă candelă ce ardea în fața icoanei patriei românești”⁶⁵. În anul 1934 cursurile universitare se deschid cu apelul rectorului Ion Nistor la toleranță națională și religioasă, la rațiune și la muncă susținută. Astfel „caracterul național și creștin al universității noastre nu trebuie să degenereze în dușmănie și intoleranță față de cei de alta rasă și credință care cu gând curat, vin să-și stingă setea de știință și învățătură la izvorul curat și limpede al înțelepciunii românești... Viața adevărată nu este decât energie, reînviere și progres. Ea ne cere și ne impune o muncă continuă. Numai prin fapte tenace în slujba adevărului merită omul să trăiască... Numai prin o muncă activă și perpetuă ne putem împlini datoria de oameni și de adevărați patrioți”⁶⁶. Anul 1935 înseamnă pentru Universitatea din Cernăuți un moment deosebit, inaugurarea noului local, de asemenea în cadrul unei festivități onorate de prezența regală. La 2 octombrie 1935, Nistor primește din partea șefului Marelui Stat Major, generalul Samsonovici, următoarea înștiințare: „Anul acesta între 5–13 octombrie armata execută manevre în regiunea Rădăuți (este vorba de manevrele militare de la Bucșoia — n. n.). Manevrelor se vor deslășura în prezența Majestății Sale Regelui cu începere din ziua de

⁶³ „Junimea literară”, an XIV (1925), nr. 11–12, p. 426–428.

⁶⁴ Constantin Berariu a publicat în 1901 lucrarea „Tricolorul românesc în plin conflict între mișcarea națională românească și guvernatorul Bourguignon”, cf. „Junimea literară”, an XIX (1930), nr. 1–4, p. 8–9. Despre Teatrul Național din Cernăuți cf. Nicolae Barbu, *Aspecte din istoria teatrului românesc*, București, 1977, p. 261–262.

⁶⁵ *Un înălțător program de cultură*, în „Junimea literară”, an XXII (1933) nr. 4–6, p. 67–69. Este interesant de remarcat omagierea societăților studențești bucovinene în momentul în care majoritatea studențimii românești la acea epocă era adepta mișcării legionare, deci ostilă monarhului. De exemplu unul din fondatorii mișcării legionare era bucovineanul Tudose Popescu, lider al studențimii bucovinene la începutul anilor 1920 și care a făcut parte din primul grup de legionari încarcerați la Văcărești în 1924. La principalele societăți studențești deja menționate supra adăugăm Dacia (1905) și Moldova (1910). cf. Constantin Loghin, *Cernăuți*, p. 84. Încă un detaliu, după vizita lui Carol II la Cernăuți în 1933, universitatea a preluat numele suveranului renunțând la acela de Ferdinand.

⁶⁶ *Inaugurarea noului an de studii la Universitatea Regele Carol II din Cernăuți*, în „Junimea literară”, an XXIII (1934), nr. 7–12, p. 184–185. În cuprinsul aceluiași discurs inaugural rostit de Ion Nistor la 24 octombrie 1934 aflăm o serie de date utile asupra universității. În anul universitar 1933–1934 au fost înscriși la universitate 3247 studenți, din care 565 studenți, repartizați în modul următor: teologie – 1204 studenți, drept – 1012, litere – 554, științe – 386. Conform apartenenței etnice erau 2127 români, 199 germani, 155 ucraineni, 57 polonezi, 679 evrei, iar după religia declarată erau 2191 ortodocși, 196 romano-catolici, 47 greco-catolici, 63 evangheliști, 679 mozaici. În 1934 obținuseră licența 138 studenți la teologie, 50 la drept, 53 la litere, 39 la științe iar în ce privește acordarea titlurilor de doctor situația era următoarea: 8 la drept, 5 la litere, 2 la științe. În legătură cu asistența socială asigurată de Universitatea din Cernăuți, cele 3 cămine adăposteau 345 studenți, era asigurată masa la cantina universitară Mensa academica pentru 511 studenți și universitatea a plătit 169 de burse. Conform numărului de studenți care frecventau cursurile, Universitatea din Cernăuți era devansată de cele din București, Iași și Cluj.

8 octombrie. Am onoarea a vă ruga domnule ministru să binevoiți a asista la aceste manevre”⁶⁷. În mod efectiv Carol II a participat la 12 octombrie 1935 la inaugurarea noului local al Universității din Cernăuți, care rezolva multe probleme de spațiu rămase în suspensie, în special cele referitoare la amplasarea laboratoarelor, dar problema spațiului pentru biblioteca universitară nu a fost soluționată cu această ocazie⁶⁸. Deținem însă informația că în cursul anului 1938 s-au inaugurat și localurile pentru biblioteca universitară și pentru Arhivele statului. În același an rectorul Ion Nistor revenea asupra definirii universității în cadrul discursului inaugural din 24 octombrie: „Universitățile sunt adevărate uzine intelectuale în care se făurește și se modelează spiritul de creație al conducătorilor de mâine ai destinelor neamului nostru”, la care adăuga că universitățile sunt „principalele așezăminte de învățământ universitar teoretic și aplicat precum și instituțiuni de cercetări pentru progresul științei și răspândirea culturii”⁶⁹. Afirmările lui Ion Nistor corespund ideilor curente în epocă despre rolul universității în formarea elitei politice a statului român în vreme ce rolul științific propriu zis al acesteia este reluat după definiția care se dădea universității în legea învățământului superior din 1932 elaborată de Iorga. La 24 octombrie 1939 Ion Nistor marca în discursul său inaugural împlinirea a două decenii de activitate a universității românești de la Cernăuți. Destinul istoric a vrut ca acesta să fie și ultimul an universitar. De altfel se pot sesiza din tonalitatea discursului, reale premoniții determinate evident de declanșarea celui de al doilea război mondial: „Astăzi se cere imperios fiecărui dintre noi, profesor și student, să-și dea seama de seriozitatea vremurilor prin care trecem și să asculte imperativul categoric al timpului care ne ordonă să contribuim cu toate puterile noastre fizice și intelectuale la îmbogățirea patrimoniului intelectual al neamului și să fim gata oricând la apărarea lui, cu orice risc și cu orice jertfă, contra oricui și oricând”⁷⁰. În scurta evocare a activității universitare a lui Ion Nistor nu putem să omitem preocuparea acestuia pentru punerea la punct a unei veritabile politici sociale universitare cu atât mai mult cu cât funcția sa de rector era dublată de aceea de ministru al muncii și asigurărilor sociale. Cu începere din anul universitar 1935–1936 din dispozițiile rectorului s-a înființat Dispersarul academic condus de doctorul Vespazian Pauliuc-Burlă și care a reușit să acorde un număr important de consultații gratuite studenților: 1935/1936–1237 consultații, 1936/1937–1962, consultații și 2160 consultații în anul universitar 1937/1938⁷¹. În ce privește dotarea socială a universității, aceasta dispunea de terenul și de casele de adăpost de la Cernaucă și de Așezământul de recreație de la Gura Humorului. În legătură cu aceste așezăminte, denumite preventorii, Ion Nistor menționa în contestația din 1959 unele aspecte referitoare la climatul politic al epocii (se pot face unele rezerve asupra limbajului impus de data elaborării documentului): „Să se știe însă că realizările acestea nu s-au făcut fără serioase greutăți și piedici ce li se puneau în cale. De la o vreme încoace, o parte a studențimii, influențată de curentul hitlerist începuse să turbure liniștea și bunul mers al vieții universitare, revendicând pentru șefii lor legionari conducerea studențimii și contestând acest drept autorităților universitare legale, boicotând chiar inaugurarea casei de odihnă de la Gura Humorului și amenințând însăși viața rectorului cu soarta colegilor săi de la Iași și Cluj. Nu eram omul să mă întinidez de astfel de amenințări ci mi-am continuat opera până la capăt”⁷². Cu începere din anul universitar 1938–1939 rectorul Ion Nistor anunța înființarea unui Serviciu de orientare profesională și asistență psihotehnică academică, serviciu condus de profesorul Alexandru Ieșan, de Traian Chelariu și de medicul Pauliuc-Burlă. Acest serviciu urma să întoc-

⁶⁷ *Arh. Oltea Apostolescu*.

⁶⁸ Biblioteca reprezenta una din gloriile Universității din Cernăuți. Începuturile bibliotecii universitare datează din 1852 când la 29 septembrie se crează Biblioteca Țării cu un fond de 2000 de volume. În 1858 ex-dominitorul Mihail Sturdza aflat în exil donează acesteia suma de 2000 de florini. Din anul 1871 bibliotecar devine Ion Gh. Sbiera, iar biblioteca este din 1875 integrată recent înființatei universități. În momentul preluării patrimoniului universității din Cernăuți de către autoritățile românești, biblioteca număra aproximativ 200000 de volume. După intrarea în vigoare a legii depozitului legal din 27 noiembrie 1922 numărul volumelor sporește vertiginos. Astfel în perioada 1922–1932 au intrat în fondurile bibliotecii 103202 volume. În 1936 directorul bibliotecii universitare Eugen Păunel susținea că aceasta dispunea de 420000 volume, la egalitate cu fondurile bibliotecii Academiei, excepție făcând manuscrisele. cf. Eugen I. Păunel, *Biblioteca Universității din Cernăuți*, în „Boabe de grâu”, an IV (1933), nr. 4, p. 225–239.

⁶⁹ *Anuarul Universității Regele Carol II din Cernăuți pe anul de studii 1937–1938*, Cernăuți 1938, p. 21.

⁷⁰ „Junimea literară”, an XXVIII (1939), nr. 1–12, p. 90.

⁷¹ *Anuarul...*, p. 28.

⁷² *Arh. Oltea Apostolescu*, contestație, p. 3.

mească fișe antropologice și medicale pentru studenți, iar în vederea orientării lor profesionale se institua un examen psihologic experimental pentru testarea aptitudinilor și vocațiilor tinerilor universitari.

Din aceste notații asupra rectorului Ion Nistor rezultă cu claritate acțiunea dinamică a acestuia de modernizare a Universității din Cernăuți conform noilor norme sociale și profesionale definitorii pentru deceniul patru românesc. Din nefericire, aceste eforturi au fost brutal anulate de invazia sovietică din iunie 1940, urmată de jafuri și distrugerii sistematice, care au afe tat gra'v și patrimoniul Universității din Cernăuți, care a fost obligată să se disperseze (de exemplu facultatea de teologie a fost transferată la Suceava). Irumperca Armatei Roșii în Bucovina l-a surprins pe Ion Nistor la București astfel că nu a mai putut să-și salveze valoroasa bibliotecă personală devastată de ocupanții sovietici. Nistor își amintea despre acele momente tragice: „La 27 iunie 1940 eram în toiul conferinței interuniversitare când sosi ultimatumul U.R.S.S. să evacuăm nordul Bucovinei și Basarabia. Chemat noaptea la Tătărescu, m-a invitat să intru în guvern pentru a trata cu rușii asupra Bucovinei. Noaptea târziu am prestat jurământul la palat. La 28 iunie am discutat chestia cesiunii la academie. A doua zi am fost la gară pentru întâmpinarea refugiaților din Cernăuți susținând cauza lor în consiliul de miniștri. Prin ocuparea Cernăuților de către Armata Roșie am suferit o mare pierdere personală. Locuința mea din Cernăuți cu o bibliotecă de mai multe mii de volume privitoare la istoria românilor a rămas în mâinile năvălitorilor. Pierderea aceasta veni să dubleze durerea mea pe urma pierderii Bucovinei de nord. Atunci din însărcinarea academei am elaborat un memoriu adresat tuturor academiilor din străinătate în care arătam marea pierdere culturală pe care neamul românesc o îndura prin încălcarea Bucovinei și Basarabiei de către Armata roșie, solicitând suport moral pentru redobândirea acestor provincii cu numeroasele așezăminte culturale care se găseau în ele. Tot atunci am stăruit asupra condițiilor în care la 1918 se înfăptuise unirea Bucovinei, publicând un studiu asupra acestei uniri în limbile germană, franceză, italiană și engleză pentru a lămurii străinătatea asupra drepturilor României asupra Bucovinei. În 1941 am răspuns la memoriul ucrainenilor din Bucovina adresat marelui Antonescu, conducătorul statului, arătând netemeinicia pretențiilor lor. Răspunsul meu a fost trimis legațiilor române din străinătate pentru informarea acesteia”⁷³. Amplourea devastărilor sovietice din 1940 – 1941 dar și neglijențele ulterioare au făcut imposibilă reluarea activității universității cernăuțene care și-a asumase în preajma celui de al doilea război mondial o prezență inconfundabilă în peisajul cultural și științific românesc. La cererea ministerului educației naționale, Ion Nistor s-a deplasat la Cernăuți după eliberarea orașului de către armata română pentru a se informa asupra stării universității și a aviza asupra măsurilor pe care le considera necesare. Deși Nistor a susținut ideea reînființării universității și reluarea activității, guvernul a preferat să o lichideze prin decretele din 5 și 7 septembrie 1941, în localurile sale reinstalându-se facultatea de teologie și urmând să se creeze o școală politehnică. Despre aspectul orașului după eliberare, Nistor scria: „Ocupația rusească de un an de zile n-apucase încă să schimbe înfățișarea orașului. Rămăseseră încă inscripțiile românești pe edificiile publice și chiar numele de străzi. Rușii, loviți prin surprindere se retrăseseră în mare grabă, astfel că n-apucaseră să ridice tot ce ar fi dorit. Au dispărut însă monumentele publice de bronz, ca monumentul unirii, bustul lui Ion I. C. Brătianu și al lui Mihai Eminescu din grădina Arboreasa”⁷⁴. La 29 septembrie 1942 istoricul Teodor Bălan, numit director al bibliotecii universitare, și care depunea eforturi disperate pentru refacerea acesteia, solicita lui Ion Nistor ajutorul în acest sens. Din această scrisoare putem să surprindem o imagine parțială a ceea ce însemnase Universitatea din Cernăuți la sfârșitul anilor treizeci sub raportul institutelor și seminariilor: seminarul de istoria românilor, seminarul de istoria universală, seminarul de slavistică, seminarul de istoria artelor, seminarul de romanistică, seminarul de germanistică, seminarul de limbă engleză (la Cernăuți s-a înființat prima catedră de limba și literatura engleză din România ocupată la 18 decembrie 1923 de Dragoș Protopopescu) seminarul de pedagogie, seminarul de filosofie, institutul sud-est european, institutul de istorie și limbă, institutul de literatură (fondat la 11 martie 1939 de Leca Morariu), institutul botanic, seminarul de astronomie, seminarul de chimie organică, seminarul de chimie anorganică, seminarul de fiziologie și anatomie vegetală, seminarul de geografie, seminarul de geologie, seminarul de matematici, seminarul de mineralogie, seminarul de paleontologie, seminarul de zoologic⁷⁵.

⁷³ Ion Nistor, *Date autobiografice*, p. 44.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 47–48.

⁷⁵ *Arh. Oltea Apostolescu*. În fapt este vorba de o copie după scrisoarea trimisă de Teodor Bălan către Maximilian Hacman însărcinat de guvern cu lichidarea patrimoniului Universității din Cernăuți. Hacman, născut în 1877, doctor în drept în 1904, devenise profesor de drept comercial la facultatea de drept din Cernăuți în 1919. A fost decan (1919–1921), rector și senator al universității în Parlament în mai multe rânduri cu începere din 1923. Ion Nistor vizitează orașul Cernăuți, recent eliberat de armata română, la 27 iulie 1941.

Încetarea activității Universității din Cernăuți impunea autorităților române găsirea unei soluții în vederea plasării corpului profesoral format din specialiști de incontestabilă valoare. Conform adresei ministerului educației naționale din 30 septembrie 1940 semnat de generalul Ion Antonescu și de ministrul de resort Traian Brăileanu (fost profesor de sociologie la Universitatea din Cernăuți), Ion Nistor este încadrat în mod provizoriu în baza decretului din 23 august 1940 la catedra de istoria românilor de la Universitatea din București cu începere din 1 octonil rie. Catedra era ocupată din 1927 de către Constantin C. Giurescu. Dealtminteri majoritatea profesorilor bucovineni au fost încadrați la Universitatea din București (o serie de profesori de la Cernăuți au fost aduși aici încă din 1938 – 1939), uneori dublându-se catedrele cum este și prezentul caz. Nistor a funcționat în noul său post numai un an universitar. Prin adresa ministerului culturii naționale și cultelor din 14 iunie 1941 semnată de Vintilă Mihăilescu, Ion Nistor este pus în retragere din oficiu pentru limită de vârstă începând cu data de 1 octombrie 1941⁷⁶. Ulterior Nistor a făcut diligențe pentru a fi reîncadrat la catedra de istoria românilor de la Universitatea din București, dar a fost refuzat prin adresa ministerului din 14 iulie 1943, semnată de același Vintilă Mihăilescu⁷⁷. În anii următori Ion Nistor s-a concentrat asupra lucrărilor sale științifice publicând numeroase studii prezentate în prealabil la secțiunea istorică a Academiei și tot acum, la 2 aprilie 1942, începe redactarea „Istoriei Românicii” pe care a terminat-o în linii mari în 1950, cu puțin timp înainte de a fi arestat. În 1941 a fost ales președintele societății Tinerimea Română (fondată în 1878), demnitatea pe care a fost obligat să o abandoneze în condiții care prefigurau ceea ce avea să se întâmple pe o scară mult mai largă în România postbelică. Despre acest episod Nistor își amintește: „În martie 1941 am primit la insistența profesorului Popovici-Biznoșeanu și a pictorului Costin Petrescu președinția societății Tinerimea Română pe care am păstrat-o până la 30 noiembrie 1944 când un grup de tineri democrați cu Traian Chelariu în frunte, de la Apărarea Patriotică, ceru comitetului să predea gestiunea societății sub grave amenințări. Am semnat procesul verbal de predate împreună cu Biznoșeanu, Ianculescu și Cezar Pascu⁷⁸. Ultimele sale funcții publice sunt legate de Academia Română și de calitatea sa de academician. În aprilie 1944, datorită bombardamentelor americane asupra capitalei care perturbaseră funcționarea instituțiilor publice și amenințau grav patrimoniul lor, Nistor pleca în dispersare cu serviciile Academiei. Între 1945–1948 a ocupat funcția de director al bibliotecii Academiei⁷⁹. La puțin timp după ce semnase jurământul de fidelitate față de R.P.R. în prezența președintelui Academiei, Andrei Rădulescu, Ion Nistor este demis din funcția de director al bibliotecii, fiind înlocuit cu impostorul Barbu Lazareanu (1881–1957) iar drept consecință a decretului din 9 iunie 1948 prin care Academia Română era comunizată, este privat de calitatea de academician (la 2 februarie 1990 i se recunoaște postum calitatea de academician). În acest moment începe calvarul aceluia care a fost artizanul unirii Bucovinei cu România, istoricul care a elaborat lucrări fundamentale despre trecutul românesc și omul politic cu o conduită ireproșabilă ce își făcuse din onestitate, toleranță și abnegație principalele virtuți după care s-a condus în întreaga sa viață publică. În scurt timp avea să cunoască ororile sistemului concentraționar instalat de comuniștii români, care declanșaseră deja acțiunea de exterminare a societății civile românești, a tuturor elementelor valoroase care potențial puteau să se opună, fie prin simpla autoritate morală, violenței, minciunii și servilismului de care făceau dovadă din plin elementele de clasă ajunse la conducerea statului român. Un prim moment îl reprezintă percheziția efectuată la 28 iunie 1948 la domiciliul său de către poliția politică când i-au fost confiscate acte personale și exemplare din „Istoria Basarabiei”. Avem ocazia ca prin intermediul unei cereri adresată Președintelui Marii Adunări Naționale⁸⁰ de către Ion Nistor să surprindem situația tragică în care se găsea savantul și patriotul bucovinean grație statului de democrație populară: „Subsemnatul Ion Nistor, profesor universitar pensionar, cu

⁷⁶ Conform legii din 13 august 1938 limita de vârstă pentru pensionarea profesorilor universitari a fost stabilită la 65 de ani.

⁷⁷ *Arh. Oltea Apostolescu*.

⁷⁸ Ion Nistor, *op. cit.*, p. 46–47.

⁷⁹ Relațiile lui Nistor cu Academia Rămână datează din 31 mai 1911 când este ales membru corespondent al Institutului for, pentru ca la 1 iunie 1915 să fie ales membru titular. La 3 iunie 1916 citește discursul său de recepție intitulat „Un capitol din viața culturală a românilor din Bucovina, 1774–1857”. În 1928 este ales vicepreședinte al secțiunii istorice, iar în 1929 președintele acesteia, inclusiv pe 1930. La 23 mai 1945 este ales conservator al bibliotecii și colecțiilor pe o perioadă statutară de 5 ani. Între 21–22 martie 1947 prezidează conferința reprezentanților principalelor biblioteci din țară. cf. Dorina N. Rusu, *Istoria Academiei Române. Repere cronologice*, București, 1922, *passim*.

⁸⁰ Președintele Președintelui Marii Adunări Naționale era la acea epocă Petru Gроза (2 iunie 1952 – 7 ianuarie 1958).

domiciliul flotant în str. Vasile Lascăr, 55, raionul 1 MAI am avut până la 5 mai 1950 domiciliul legal în str. Vasile Stroescu 10. În noaptea fatidică de 5 mai 1950 am fost ridicat de la domiciliul meu și reținut pentru cercetări până la 7 iulie 1955, când am fost pus în libertate fără să fi fost judecat sau condamnat. În absența mea soția mi-a fost evacuată la 30 iulie 1950 numai cu ce avea pe ea și instalată în Fundătura Păurari 21 unde a și murit la 21 iunie 1953 fără ca eu să fi aflat de moartea ei decât după eliberarea mea. După evacuarea ei locuința cu tot mobilierul și hainele ce se găseau acolo a fost sigilată fără nici un proces verbal și atribuită altor persoane care o folosesc până în prezent. La întoarcerea mea după 5 ani și mai bine n-am mai găsit locuința liberă și absolut nimic din toată gospodăria și am fost nevoit să mă adăpostesc la fiica mea Oltea I. Apostolescu în str. Vasile Lascăr 55 raionul 1 MAI, unde miliția mi-a îngăduit să stau ca flotant până îmi voi găsi o nouă locuință. În scopul acesta m-am adresat statului popular al raionului 1 mai cu rugămintea de a mi se atribui o cameră de locuit în același imobil ca să rămân sub îngrijirea fiicei mele. Cererea mea a fost înregistrată la serviciul spațiului locativ al raionului 1 mai sub nr. 12674 din 15 iulie 1955. Ca văduv și om bătrân de 80 de ani am rugat să-mi se dea o cameră în imobilul naționalizat al fiicei mele din str. Vasile Lascăr 55, dat fiind că în locuința fiicei mele compusă din două cămăruțe nici la mansardă nu încăpea nici chiar familia ei întreagă, deoarece fiul și fiica sunt nevoiți să-și caute adăpost în altă parte. Un inspector de la serviciul spațiului locativ a venit să vadă camerele în care mă îngrămădisem și eu și a putut constata la fața locului că spațiul de locuit nu era suficient nici pentru întreaga familie. De atunci m-am interesat mereu la serviciul spațiului locativ de soarta cererii mele, dar am primit mereu răspuns negativ, că nu se găsesc locuințe disponibile. În necazul meu m-am adresat Președintelui Marii Adunări Naționale și la 25 octombrie 1955 am primit din partea cabinetului Președintelui sub nr. 1714 răspunsul că în ceea ce privește locuința, urmează să fac cerere separată către locul competent. Eu făcusem de mult cererea separată adresându-mă locului competent, adică serviciului spațiului locativ din raionul 1 mai, dar cererea mea a rămas nerezolvată până în prezent. Între timp a intervenit însă un fapt neașteptat care mă silește să fac din nou apel către Înalțul Președiu al Marii Adunări Naționale. Autorizația pentru domiciliul flotant se acordă pe termen de cel mult trei luni. Ori miliția a avut bună voință să-mi acorde mereu din 3 în 3 luni această autorizație până când la ultima aprobare din 21 mai 1957 mi-a comunicat să-mi cant în sfârșit o locuință căci nu mi se va mai acorda o nouă autorizație la expirarea prezentei. De aceea riscând să rămân pe drumuri, îmi îngădui să fac din nou apel la Înalțul Președiu al Marii Adunări Naționale cu rugămintea (lipsa în original)⁸¹. În pofida pudorii cu care Ion Nistor își expune cazul se poate realiza drama cutremurătoare pe care a suportat-o o întreagă generație în cadrul războiului civil nedeclarat pe care îl ducea o minoritate a poporului român contra majorității. Cum detenția nejustificată la sinistra închisoare de la Sighet n-ar fi fost suficientă, șicanele au continuat într-o logică specifică statului comunist așa cum rezulta din cererea adresată de Nistor în 1960 pentru obținerea mijloacelor năime pentru supraviețuire: „Subsemnatul Nistor Ion, născut în august, 1876 în comuna Vicovul de Sus, raionul Rădăuți, regiunea Suceava, domiciliat în București str. Vasile Lascăr 55, raionul 1 Mai, vă rog a dispune reexaminarea deciziei comitetului executiv al sfatului popular 1 Mai, nr. 867 din 25 septembrie 1959 prin care mi s-a anulat dreptul meu la pensie pe data de 1 octombrie 1959 și redarea pensiei mele. Îmi bazez cererea pe faptul că am servit în calitate de profesor de liceu și profesor universitar timp de 37 de ani din 1904 până în 1941 când am fost pensionat la limită de vârstă. Am primit pensia până în aprilie 1950, apoi după o perioadă de reținere, am reprimut-o prin decizia 154625 din 9 noiembrie 1956 și anume în suma de 518 lei. La 25 septembrie 1959 prin decizia nr. 867 mi s-a anulat din nou dreptul la pensie, iar contestația mea înregistrată cu numărul 26654 la oficiul prevederilor sociale al sfatului popular al raionului 1 Mai, comisia de decădere a dreptului la pensie, a fost respinsă la 20 februarie 1960 p în decizia 674 din 11 februarie 1960 pe baza articolului 59 din decretul 292/1959. Subsemnatul⁸² nu am putut cere ajutorul social pentru motivul că nu am avut o vechime în câmpul muncii în perioada de după 23 august 1944 decât numai de 4 ani ca director al bibliotecii Academiei R.P.R. Dat fiind că sunt lipsit de orice fel de mijloace de existență și că sunt redus numai la ajutorul fiicei mele, văduvă și cu o modestă pensie de 410 lei, bolnav în vârstă de 84 de ani și fără nici o posibilitate de îngrijire, vă rog tovarășe președinte să binevoiți a-mi reda pensia, ca singurul și unicul meu mijloc de trai”⁸³. De adăugat că nici unul din colegii de universitate sau de academie nu a intervenit în favoarea lui Ion Nistor, fapt care pretează la reflecții asupra moralei și moravurilor acelei perioade în care deriva unei părți a intelectualii-

⁸¹ *Arh. Oltea Apostolescu* (memoriu redactat probabil în 1957).

⁸² *Arh. Oltea Apostolescu* (cerere din 1960).

tăți românești continuă inexorabil. Fosti profesori la Universitatea din Cernăuți, acum academicieni și bucurându-se de onorurile regimului, Simion Stoilov, Eugen Bădărău, Gheorghe Vrânceanu și Miron Nicolescu, nu au schițat nici un gest pentru a remedia tratamentul intolerabil la care era supus Ion Nistor. Grav bolnav, profund marcat de încercările inumane prin care fusese obligat să treacă în ultimii ani ai vieții, Ion Nistor moare la București la 11 noiembrie 1962 și este înmormântat la cimitirul Bellu la 14 noiembrie. Considerăm că problemele ridicate în acest studiu, chiar dacă volumul de informații inedite pus în circulație este modest, pot suscita interesul în vederea unei cercetări monografice care să surprindă cu necesară acribie științifică dimensiunile sublimе și tragice ale existenței lui Ion Nistor.

DR. WILHEM FILDERMAN

TEODOR WEXLER

„Conducătorul evreilor între cele două războaie mondiale și în cursul celui de al doilea și pe urmă în scurta perioadă premergătoare instalării regimului comunist în România, a fost avocatul Filderman. Prietenii lui politici și chiar adversarii lui recunoșteau că reprezentantul evreilor care se bucura de atenție din partea guvernelor, care avea audiență la forurile evreiești din străinătate și ascultare din partea celei mai numeroase părți a evreilor din România era doctorul Filderman”¹.

„Dr. Filderman a exprimat și personificat cu autoritate, zel, devotament, perseverență și talent necontestat, lupta pentru consolidarea drepturilor politice, cetățenești și salvarea însăși a existenței fizice a întregii populații evreiești. În serviciul acestei concepții și metodei de acțiune politică, Filderman a pus toate resursele uriașei sale personalități: perseverență, devotament, curaj civic și spirit de sacrificiu, precum și mijloacele retorice, intelectul și spiritul juridic al unui avocat din cei mai străluciți pe care i-a avut România, toate aceste însușiri fiind axate pe o personalitate cu daruri charismatice de conducător cu prestanță personală, spirit remarcabil de demnitate evreiască și muncă. Faptul că toate aceste însușiri au fost întrunite într-o singură personalitate, constituie un fenomen unic în felul său în istoria evreilor din România”².

„Arhiva Filderman și memoriile aflate la Jad Vaashem din Ierusalim... sunt un tezaur prețios pentru cercetătorul ce dorește să urmărească calea sinoasă a conducătorilor iudaismului român în lupta lor pentru asigurarea vieții și existenței maselor evreiești”³.

Judecat și condamnat de Tribunalul Militar București pentru crimă de „înalță trădare” în anul 1948, reabilitat post mortem în anul 1967 prin decret publicat în „Buletinul Oficial” cu circuit închis, Dr. Wilhem Filderman continuă să fie un personaj non grata în România prin conjurația tăcerii creată în jurul numelui și activității sale, în fapt, personalitate apreciată de istoriografia internațională.

Ca unul din puținii supraviețuitori care au trăit în imediata apropiere a Dr. Filderman, martor ocular al activității sale într-o adevărată epocă de primejdii și încercări, dar și de adevărate miracole, consider ca o datorie morală să prezint personalitatea marelui meu înaintaș.

Voi încerca să schițez personalitatea Dr. Filderman ca cetățean român, ca evreu, ca om politic al României interbelice, ca militant pentru integrarea populației evreiești din România, dar în același timp ca militant pentru crearea statului Israel și emigrarea masivă spre căminul național evreiesc, ca fruntaș al comunității evreiești din România, care prin uriașul său prestigiu a mobilizat conștiința românească spre a încetini și opri holocaustul, ca intelectual care din prima clipă a identificat sistemele totalitare fascist și comunist ca sisteme antiomane și anti-naționale.

Născut la 14 sept. 1882, Filderman urmează cursurile liceului Matei Basarab din București, fiind coleg cu viitorul mareșal Ion Antonescu. În clasa a VII-a de liceu la numai 17 ani, Wilhem Filderman publică prima sa lucrare *Leccióni de agricultură practică*⁴. O carte adresată intelectualității rurale și pledând pentru o agricultură intensivă. Ministrul Învățământului, Spiru Haret chemându-l să-l felicite îi spune lui Filderman: „Știam că evreii au dat cele mai bune studii despre limba și folclorul românesc, dar nu m-am așteptat să-i văd ocupându-se cu atâta competență de agricultură”⁵. Patru decenii mai târziu cu prilejul primei audiențe cerute lui Ion Antonescu în calitate de conducător al Statului, acesta va evoca faima de care s-a bucurat colegul său evreu, ca cel mai bun orator al liceului.

¹ S. Bichel, *Figuri*, New York, 1980.

² Jean Cohen, „Viața noastră”, Haifa, 22.04.1983.

³ Ithak Artzi, „Adevărul”, Haifa, 22.04.1983.

⁴ I. Vișan, *Leccióni de agricultură practică*, Edit. Steinberg, București, 1897.

⁵ W. Filderman, *Memorii*, vol. I, manuscris; Yad Vashem.

Urmează facultatea de drept din București, dându-și doctoratul la Paris. Aici, la Paris, Filderman frecventea cercurile republicane și socialiste care propagă idei umanitare. Dar se desparte foarte repede de acestea. Întrebat asupra refuzului său de înregimentare în mișcarea socialistă atât de îmbrățișată de intelectualitatea acelor vremuri, Filderman răspunde: „Am fost tentat să mă înscriu în această mișcare, dar am renunțat, socotind că aș fi fost obligat să mă supun unei linii rigide ideologice, ceea ce m-ar fi pus în imposibilitate de a acționa liber pentru interesele specifice ale populației evreiești”⁶. În acei ani, apoi la conferința păcii de la Paris sau în parlamentul României interbelice a respins teza social-democrată și comunistă care susținea că naturalizarea populației evreiești nu se poate realiza decât în contextul programelor stângii marxiste⁷.

În anul 1913, la vârsta de 21 de ani intră în rândurile Uniunii Evreilor Pământeni participând la primul ei Congres. Debutul său politic este legat de poziția sa ca drepturile populației evreiești să fie solicitate pe cale non-violentă.

Sublocotenentul Wilhem Filderman este decorat în anul 1916 cu ordinul Virtutea Militară pentru comportamentul său în luptele pentru apărarea orașului Giurgiu.

Imediat după retragerea armatelor germane în București au loc puternice mișcări de stânga inspirate pe de o parte de influența revoluției bolșevice, dar în același timp de comandamentul german care aplică tactica „după noi potopul”⁸. Paralel extrema dreaptă, cea care a colaborat de fapt cu inamicul, organizează la București și lași manifestații antisemite încercând să nominalizeze evrei printre manifestanții stângii marxiste.

Dr. Filderman, devenit liderul populației evreiești, este singurul conducător al unei minorități etnice din România care cere audiență regelui Ferdinand exprimând în numele evreilor din România (inclusiv din teritoriile întregite) atașamentul față de patria mamă România și condamnând ingerințele comuniste de sorginte rusească. Dar, în același timp, plecând de la palatul regal și prezentându-se în audiență la ministrul de interne Mărzescu îi cere acestuia să ia toate măsurile pentru a pune capăt extremismului naționalist-antisemit. Dr. Filderman credea că în a pune capăt extremismului „este vorba de legalitate și de un act politic indispensabil pentru dezvoltarea normală a țării”⁹.

Participant la conferința de pace de la Paris, D. W. Filderman îi mărturisește primului ministru Brătianu ce înțelege el prin egalitatea în drepturi solicitată pentru populația evrească: „dreptul evreilor de a se bucura de toate libertățile și obligațiunile cetățenești, dreptul de a se asocia la lupta pentru apărarea statului, părtăș cu masa poporului român și la bine și la rău”¹⁰. În anii ascensiunii fascismului, apologetii noului totalitarism nu-i vor ierta Dr. Filderman lupta sa integraționistă... „Urmând pilda lui Cremeux, doctorul stăruie pe lângă iudei să se amestece cu noi, ca să ne poată mai ușor trage pe sfoară”¹¹.

Dar asimilismul lui Filderman este paralel cu solidaritatea pentru populația evrească ce suferă oriunde sau cu perseverența în a susține idealurile mișcării sioniste de creare a unui cămin național evreiesc, respectiv Statul Israel. Voi încerca să exemplific. În plin război civil în Rusia, circa 50 000 de evrei ruși și ucrainieni se refugiază în România. Împreună cu Jointul și cu ministrul de interne Argetoianu, organizează emigrarea acestora în SUA. În fața fricii autorităților românești că în rândul acestora să nu se strecoare în România agenți comuniști, el, Filderman, și alături de el rabinul Basarabiei, Tzirelshon, se pun garanți față de statul român¹².

Condamnând stângismul, Filderman a condamnat și vânătoarea de vrăjitoare în rândurile unor evrei din România. Așa se explică asistența juridică acordată în procesele intentate unor evrei cum ar fi cel al elevului și studentului Mozes Rosen¹³. Să nu uităm că Dr. Filderman a fost prietenul lui Costa Foru președintele Ligii pentru Apărarea Drepturilor Omului din România.

În vara anului 1937 din inițiativa subsecretarului de stat la Ministerul de Interne, Armand Călinescu și cu sprijinul financiar al bancherului evreu Aristide Blank și al industriașului Max Auschnitt, elaborează primul plan de emigrare masivă a populației evreiești din România spre

⁶ *Idem*

⁷ S. Schafferman, *50 de ani din istoria iudaismului român*, Tel Aviv, 1986.

⁸ I.G. Duca, *Amintiri politice*, vol. III, Edit. I. Dunăru, München, 1981.

⁹ S. Schafferman, *Op. cit.*,

¹⁰ Israel Bar Avi, *Evreii români în lumina conferințelor și tratatelor de pace din 1918–1919*, Edit. Menona, Jerusalem, 1964.

¹¹ I.P. Prundeni, *Momentul Filderman* în „Porunca Vremii”, București, 14.12.1939.

¹² „Monitorul Oficial”, nr. 57666, București, 17.09.1921.

¹³ M. Rosen, *Primejdii, încercări, miracole*, Edit. Hasfer, București, 1990.

Paletina¹⁴. Puterea protectoare Anglia, ca și Germania nazistă, vor împiedica transpunerea planului. Nu va abandona ideea și o va relua atât în primăvara anului 1941 în tratativele cu Ion Antonescu cât și în vara anului 1944 antrenând la această acțiune pe Mihai Antonescu și pe ambasadorul României la Stockholm, Ferdinand Nanu.

Dealtfel și după 23 August 1944 Dr. Filderman va fi sufletul masivelor emigrări ce s-au desfășurat cu vapoarele Pan York, Pan Crescent și Transilvania în ciuda obstacolelor create de comitetul democrat evreiesc și a tuturor calomniilor din ultimii 47 de ani. În perioada 1944–1948 va obține fonduri de la Joint pentru emigrare și alături de fruntași sioniști va cere libertatea emigrării în memorii înaintate lui Gheorghiu Dej și Vasile Luca (responsabil cu problema națională în conducerea PCR). În 1946, Dr. Filderman sintetiza necesitatea creării statului național evreiesc: „Înființarea unui stat evreiesc, în granițele sale istorice se va putea înfăptui numai printr-o emigrare liberă”¹⁵.

La 6 sept. 1940 dictatura regelui Carol al II-lea se prăbușea și o nouă și abominabilă dictatură se instaura în România. Mișcarea Legionară și generalul Antonescu proclamau „Statul Național Legionar”¹⁶. Asasinii lui I.G. Duca și ai prefectului Manciu, ai lui Armand Călinescu și ai lui Stelescu, devin miniștri, prefecti, comisari, administratori, practic ocupă toate eşaloanele puterii. Crima și fărâdelegile coboară în stradă și Dr. Filderman este nevoit la 14 sept. 1940 (8 zile după instaurarea noii puteri) să se prezinte în prima sa audiență la șeful statului,

Două zile mai târziu, la 16 sept. 1940, cu adresa nr. 44 a cabinetului conducătorului statului, Ion Antonescu îi scrie Dr. Filderman: „Asigur pe dl. Filderman că dacă coreligionarii domniei sale se vor abține pe față sau din culise, pe plan politic sau economic, populația evreiască nu va avea nimic de suferit, cuvântul Generalului Antonescu este cuvânt”¹⁷.

Și cu toate acestea, mașina infernală a desmățului și a crimei își accelerează viteza. La 28 octombrie 1940 Horia Sima îl somează pe Ion Antonescu să-și precizeze poziția. La 2 noiembrie 1940 generalul Antonescu îi răspunde lui Horia Sima: „Generalul Antonescu vrea ceea ce vreți și dumneavoastră, însă cu altă metodă și cu ritmul pe care-l reclamea înțelepciunea, Generalul Antonescu este legat pe viață și pe moarte de dumneavoastră”.

Filderman nu are altă soluție decât a scrie sau a merge în audiență la Ion Antonescu. Primele săptămâni de guvernare a legionarilor sunt scuzate de Conducătorul statului ca „romantism, entuziasm”, și „euforie”, iar pentru următoarele săptămâni răspunsurile primite de Filderman sunt invariabile „da, știu” și „nu se va mai repeta”.

În ciuda promisiunilor, anarhia și crima își măresc raza de acțiune. După crimele de la Jilava împotriva elitei politice și intelectuale românești, evreii dau tributul cel mai mare de sânge. Filderman înaintează și va înainta în continuare în toată perioada holocaustului mii de memorii, va merge în sute de audiențe la Ion Antonescu, la Mihai Antonescu, la generalii Popescu și Vasiliu. Memoriile sale sunt procese-verbale ale holocaustului pe pământul României.

Divorțul dintre legiune și conducătorul statului are loc între 21–23 ianuarie 1941 în condiții cunoscute.

Deși Antonescu declară în iunie 1941 „Nu permit să se excite simțul de bestialitate al nației, pentru că poate să ducă la o situație tragică pentru neamul românesc”, la 29 iunie 1941 are loc programul de la Iași, mii de evrei sunt asasinați.

Dr. Filderman are din nou curajul, dar și datoria de a-i scrie la 1 iunie 1941 (a treia zi după program) conducătorului statului.

Urnează programurile din Bucovina, Basarabia și punerea în funcție a lagărului morții care a fost Transnistria.

Filderman a fost sufletul rezistenței față de holocaust. În octombrie 1941 sosește în România generalul Roedel, șeful Gestapoului, însoțit de dr. Richter, delegatul biroului Eichman în România, pentru a desăvârși distrugerea comunității evreiești. După mărturisirile ziaristei germane Frey, corondenta din acei ani a radiodifuziunii germane la București, una din primele măsuri urma să fie asasinarea Dr. Filderman. Siguranța română află și împiedică asasinarea¹⁸, ceea ce nu-l împiedică pe conducătorul statului ca 10 luni mai târziu să ordone deportarea Dr. Filderman în Transnistria. Și aceasta este o contradicție a politicii Antonescu față de populația evreiască.

Astfel de contradicții vor apărea pe întreaga perioadă a holocaustului. După părerea noastră contradicțiile sunt pe de o parte rezultatul intervențiilor în favoarea evreilor a personalităților și grupurilor de presiune reprezentând quasi totalitatea societății românești; iar pe

¹⁴ S. Schafferman, *Op. cit.*

¹⁵ W. Filderman, *Interviu*, în „Congress Weekly”, New-York, Noiembrie 1944.

¹⁶ Dinu Zamfirescu, *Puncte de reper*, Paris, 1980.

¹⁷ S. Schafferman, *op. cit.*

¹⁸ Nicolette Franck, *Roumanie dans l'engrenage*, Edit. Elservier Segnora, Paris 1977.

de altă parte a orgoliului național exacerbat a lui Ion Antonescu care nu permite preluarea ca atare a programului Dr. Richter — delegatul departamentului Eichman în România, păstrându-și dreptul ca inițiativele să-i aparțină.

Filderman și micul său stat major antiholocaust format din rabinul șef Al. Safran, arh. Clejan și fruntașul sionist Mișu Bennenisti bat la toate ușile. De la cele care abia se deschid până la cele care se deschid larg spre a forma acel front al solidarității umane românești.

După bătălia de la Stalingrad, Filderman obține oprirea deportărilor în Transnistria. Dar până atunci își asigură colaborarea cu doi înalți demnitari în campania antiholocaust. Este vorba de ministrul de interne, generalul Dumitru Popescu, cu ajutorul căruia Filderman obține anularea ordinului ca evreei să poarte semnul distinctiv al stelei galbene a lui David¹⁹, al colonelului Orezeanu, director general al CFR-ului. Ion Antonescu și Mihai Antonescu își dau acordul pentru deportarea a 280 000 evrei la Treblinka, Sobibor și Belseu. Ca urmare are loc o consfătuire la Berlin în sept. 1942 cu participarea conducătorului căilor ferate spre a pune în aplicare planul. Colonelul Orezeanu lipsește de la această conferință și va sabota hotărârile ei până la sfârșitul anului 1943 (când nu se mai pot aplica) sub diverse pretexte ca aprovizionarea populației civile cu alimente sau a frontului cu material de război²⁰.

Prin intermediul unui eminent medic: Dr. V. Gomoiu, Filderman obține implicarea reginei mame Elena în lupta pentru salvarea populației evreiești. Consider lipsite de temei afirmațiile gratuite de neimplicarea monarhiei în acțiunea antiholocaust. Documentele de arhivă ca rapoartele Dr. Richter către Departamentul Eichman sunt edificatoare în acest sens²¹.

Dr. Filderman a fost organizatorul ajutorului efectiv pentru supraviețuitorii lagărului morții Transnistriei²² după cum tot Filderman va încerca mai târziu să-i salveze pe supraviețuitorii deportaților din Transnistria din altă deportare de data aceasta în gulagul sovietic; în acest sens bătând de nenumărate ori la ușa generalului Vinogradov²³.

Deși prieten apropiat al lui Iuliu Maniu și Virgil Madgearu, Dr. Filderman, adept hotărât al ideilor liberale, a fost deputat ales pe listele partidului național liberal în parlamentul României interbelice. În preajma alegerilor din 1937 Filderman l-a criticat pe Iuliu Maniu pentru acordul electoral cu Garda de Fier care a condus la primul guvern profascist din istoria României²⁴. Și cu toate acestea Iuliu Maniu se va întâlni în anii holocaustului cu Filderman și îi va scrie lui Ion Antonescu cerându-i să se pună capăt prigoanei rasiste.

Dar Filderman a fost participant activ la tratativele de pace din vara anului 1944. Voi cita mărturisirea lui Nicolae Băciu: „Voi semnala că la aceea dată (aprilie 1944 n.n.) autoritățile engleze erau în posesia unei importante scrisori adresate de avocatul Filderman, șeful comunității israelite din România către principele Stirbey.

Scrisoarea era destinată, evident să întărească mâna principelui în negocierile sale. De altfel, mareșalul s-a gândit el însuși văzând că negocierile de la Cairo nu înaintază, să trimită pe Filderman ca pe un al treilea emisar”²⁵.

În 14 iunie 1944 regele Mihai îl convoacă pe Filderman la palatul Peleş din Sinaia; Filderman vine însoțit de secretarul său Gruber. Timp de două ore se discută despre pregătirea ieșirii României din război, inclusiv participarea populației evreiești. Dar Filderman respinge propunerea făcută de Lucrețiu Pătrășcanu, privind înarmarea evreilor din lagăre, ca principala forță de șoc a Blocului Democrat. Filderman susține participarea evreilor la această forță proporțional cu populația majoritară și numai în condițiile unei insurecții populare a acesteia din urmă. Din acest moment, între Filderman și respectiv Uniunea Evreilor din România, plus organizațiile sioniste, pe de o parte și guvernele de după 23 august 1944 pe de altă parte, începe un conflict din ce în ce mai violent, ilustrând în fond conflictul dintre orânduirea totalitară și imensa majoritate a populației evreiești din România, conflict ce nu se va stinge până la prăbușirea noii dictaturi, adică timp de 45 de ani²⁶.

Primul ziar interzis după 23 august 1944 a fost „Curierul Israelit”, al Uniunii Evreilor din România. Filderman protestează la Ministerul de Interne: i se răspunde că este ordinul comisiei aliate de control. Scriindu-i generalului Vinogradov, acesta răspunde răspicat: „Inițiativa aparține guvernului român”. Din ordinul subsecretarului de stat Teoharie Georgescu, Filderman este arestat, dar eliberat după 48 de ore la intervenția marilor organizații evreiești

¹⁹ S. Schafferman, *Op. cit.*

²⁰ Proces verbal asupra conferinței ținute la Berlin în zilele de 26—28.09. 1942.

²¹ Cabinetul consilierului pentru problemele evreiești. Notă 30 octombrie 1942.

²² Fred Saraga, *Pagini dintr-o carte nescrisă: Transnistria, Sliha, Tel Aviv*, 22.03.1956.

²³ S. Schafferman, *Op. cit.*

²⁴ Dinu Zamfirescu, *Op. cit.*

²⁵ Nicolae Băciu, *Yalta și crucificarea României*, Edit. I. Dumitru München, 1980.

²⁶ Nicolette Franck, *Op. cit.*

din America. Într-un schimb de scrisori cu Prof. Vlădescu Răcoasa (ministru minorităților naționale, post oferit inițial de primul ministru Sănătescu lui Filderman, dar refuzat de acesta) care contestă dreptul evreilor de a se considera minoritate națională, Filderman afirmă că acest drept a fost consimțit de Constituția României din anul 1923.

În 1946 seceta completată de jaful despăgubirilor impus de convenția de armistițiu dar și de fiecare ofițer sovietic aflat pe pământul României, foametea și tifosul exantematic fac ra'agii în România. Filderman intervine pe lângă președintele Truman să livreze printr-un pod aerian cereale și medicamente pentru România. Își mobilizează prietenii din Statele Unite să participe la o largă mișcare de ajutoare pentru România, convingându-i în acest sens pe prietenii lui apropiați: George Enescu și rabinul șef Alexandru Șafran să plece în Statele Unite și să organizeze practic colecta de fonduri. „Scântea” și ziarul comunist evreiesc „Unirea” încep pregătirea procesului Filderman prin lansarea acuzațiilor de înaltă trădare în timp ce procesul verbal „strict secret” al biroului politic FND relatează încă adevărul.

Regimul totalitar dorește subordonarea Uniunii Evreilor din România și a Organizațiilor sioniste, declarându-le război fățiș. Nu reușește subordonarea și atunci impune. La 22 aprilie 1946, la o adunare publică ținută la Templul Coral din București pe neașteptate, apare Gheorghiu Dej, care cere cuvântul și propune (dispune) crearea unei noi organizații evreiești: „Comitetul Democrat Evreiesc” (CDE), practic secția evreiască a Partidului Comunist din România.

Fruntașul sionist Al. Zissu, comentând în memoriile sale publicate în Israel, evenimentul, respectiv scris: „Cum se poate (...) cu un partid — și încă unul necvreiesc — să impună prin ucăz, adică în chip dictatorial, arbitrar, poporului evreu din România, o reprezentanță politică pe care n-a cerut-o, formată din impostori, mercenari (...) act samavolnic, profund nedemocratic”²⁷.

Filderman încearcă să discute, respectiv să scrie conducerii de stat, i se transmite că relațiile se pot stabili numai prin intermediul CDE-ului. La acest punct de vedere Filderman notează: „Nu mi-am închipuit că ceea ce am reușit sub un guvern antisemit, când factorii guvernamentali mă primeau în audiență și acceptau să stea de vorbă cu mine, nu voi reuși sub un guvern venit la putere în numele democrației”²⁸.

În luna februarie 1948, Filderman se adresează pentru ultima oară lui Gheorghiu Dej: „Nu numai că revendicările noastre nu au fost satisfăcute, dar, dimpotrivă, s-au luat și se mai iau măsuri contrarii celor așteptate”.

Amenințat, hărțuit, calomniat, cu descinderi organizate în miez de noapte de noua politică politică — securitatea — care nu se deosebea cu nimic de poliția legionară sau siguranța generală a statului, Filderman ia drumul exilului. La numai câteva săptămâni în clădirea din str. Negru Vodă din București a Tribunalului Militar, începe procesul Filderman, proces regizat de personagiul de tristă memorie generalul Petrescu, regizorul atâtor spectacole grotestice în care a fost distrusă elita politică, militară și intelectuală a României.

Trecând în revistă viața și opera Dr. Filderman nu putem să nu fim de acord cu concluziile fruntașului sionist Abraham Feller. „Concepțiile politice ale Dr. Filderman pot fi judecate într-un fel sau altul. Dar, nici adversarii săi cei mai înverșunați nu i-ar putea tăgădui că evreimea din România a avut în el în aceea epocă și în acele împrejurări istorice un reprezentant prestigios și credincios”²⁹.

²⁷ Al. Zissu, *Memorii*, Tel Aviv, 1970.

²⁸ S. Schafferman, *op. cit.*

²⁹ Abraham Feller, *Chipuri — Locuri*, Tel Aviv, 1985.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

REUNIUNEA CONSULTATIVĂ: „ROMANITATEA ORIENTALĂ”

Mamaia, 29 septembrie—20 octombrie

Între 29 septembrie și 2 octombrie a.c., sub auspiciile Fundației Culturale Române, în incinta hotelului „Savoy” din Mamaia, s-a desfășurat reuniunea consultativă a romanității orientale. S-au regăsit astfel în România reprezentanți ai diferitelor ramuri ale unor largi comunități nord și sud dunărene, descendente ale latinității, care au cunoscut o serie de vicisitudini istorice. Exponenți ai fundației menționate, în frunte cu Augustin Buzura, dar și ai guvernului și ai ministerelor învățământului și culturii, cărora li s-au adăugat un număr de reprezentanți ai Academiei Române, inclusiv din Institutul de istorie „N. Iorga”, s-au întâlnit cu grupuri relativ numeroase de românofoni din Albania, Bulgaria, Macedonia, Serbia, Ungaria, Ucraina și Republica Moldova. În ciuda unor nume diferite cu care sunt numiți de autorități, spre a li se ascunde adevărata identitate: vlahi, valahi, aromâni, moldoveni și români, trăsătura lor caracteristică o reprezintă comunitatea de origine și mai cu seamă de limbă. Chiar și aromânii din Peninsula Balcanică, cu toate deosebirile mai accentuate de limbă — datorită separării de trunchiul viguros dacoromân — se identifică cu romanitatea orientală tocmai prin limba relativ similară.

Ceea ce a dezvăluit cu prioritate reuniunea de la Mamaia — prin comunicările prezentate — a fost faptul că, în pofida unei soarte istorice vitrege, cu deosebire în deceniile de opresiune comunistă care s-a așternut — cu rare excepții — asupra întregii arii geografice a romanității orientale, în mediile populare și intelectuale s-au menținut unele elemente ale propriei identități. În Albania, Iugoslavia și fosta Uniune Sovietică, ani în șir s-a promovat o politică de deznaționalizare a elementului românesc. Basarabia și Bucovina de nord au fost — după vorbitori — victime ale unui adevărat genocid etnic.

Din perspectiva schimbărilor politice din Europa răsăriteană și de sud-est, exponenții românilor din afara frontierelor țării au dezvăluit în propriile lor zone un proces de renaștere națională, inclusiv în Republica Moldova, unde moldovenismul este asaltat de românism. Pe un asemenea fond, în sânul comunităților românești din afara teritoriului țării au apărut diferite asociații care și-au propus promovarea în condiții de libertate a propriei identități. Dificultățile sunt însă imense întrucât mentalitățile și instituțiile vechi din unele state cu democrație incipientă — Albania, Serbia și Ucraina — își pun amprenta pe planul activității guvernamentale printr-o atitudine negativă față de minorități. Se practică încă în țările menționate o politică dură față de comunitățile românești, stopându-se prin orice mijloace accesul la cultură și confesiune în limba națională, dar și la informație prin mass-media în aceeași limbă maternă. Chiar în Republica Moldova, autoritățile cultivă un fel de separatism printr-un moldovenism opus românismului.

Potrivit mărturiilor aduse de participanții la reuniune, aspirația națională a acestor comunități este extrem de puternică. Din Albania până în Ucraina, asociații culturale și confesionale acționează pentru deschiderea de școli în limba maternă, pentru recuperarea lăcașelor religioase și pentru determinarea guvernelor de a le recunoaște caracterul distinct. În Albania — cum s-a menționat de aromâni —, dificultățile recuperării naționalității sunt amplificate de guvernul Greciei care încearcă prin diversiune să atragă pe aromâni în sfera lui culturală, considerându-i greci valahizați.

S-a pretins de la Fundația Culturală Română un suport material mai consistent în vederea împlinirii unor obiective cultural-confesionale în diferite zone românofone. Se impune a fi precizat că fundația menționată — deși recent constituită — a reușit cu concursul guvernului să asigure burse liceale și universitare de care beneficiază numeroși românofoni din afara frontierelor țării. În diferite zone din Balcani, din Republica Moldova s-au expediat cărți, inclusiv de cult din partea Patriarhiei române. Guvernului României i s-a cerut ca, concomitent cu consolidarea instituțiilor democratice în țară, să acționeze pe lângă guvernele țărilor în care

se află comunități românofone, pentru a obține aplicarea unor legi prietoare la minorități. Acestea deși sunt proclamate, în practica politică sunt estompate. Participanții la reuniune și-au exprimat speranța că, într-un context de instituționalizare a democrației, românofonii din statele limitrofe vor putea supraviețui ca o entitate distinctă, cultivându-și limba și menținându-și lăcașele religioase.

Într-un moment decisiv al istoriei, când ultimul imperiu totalitar a fost lichidat prin lupta națiunilor din cuprinsul lui pentru emancipare de sub opresiunea comunistă, românofonii din diferite zone au nevoie de ocrotire. Ei se află sub protecția unei întregi legislații internaționale prietoare la minorități, dar situația lor apare agravată datorită apartenenței la state care n-au ieșit încă din imperiul vechii legislații intolerante. Ucraina — cum au arătat mulți vorbitori — se identifică cu moștenirea opresiivă sovietică față de români indeosebi. O asemenea politică dobândește accente intolerante chiar față de adevărul istoric. Cei care încear să-l rostească în presa scrisă sau vorbită sunt expuși unor presiuni și intimidări, uneori chemați în judecată și expuși la pedepse aspre pentru că instanțele judiciare confundă adevărul istoric cu naționalismul.

Participanții la dezbaterile asupra romanității orientale — salutați atât de șeful guvernului cât și de președintele țării — au obținut recunoașterea legitimității protecției românofonilor din afara frontierelor României de către autoritățile de la București. Păcându-se inventarul unora dintre cele mai prezente necesități pentru revizuirea cultural-confesională a mili anelor de românofoni care înconjoară țara, s-a stabilit o ordine de priorități care vizează cu precădere zonele imediat limitrofe. S-a mai accentuat faptul că, ajutoare de la București nu pot veni decât din partea celor ce le solicită. România, prin punți culturale spre toate dir țiile romanității orientale dorește, în ultimă instanță, să-și reafirme vocația din trecut, abandonată însă sub regimul comunist. Asemenea legături nu urmăresc scopuri politice, ci s constituie într-un ajutor indispensabil pentru niște comunități românofone victime și în momentul de față ale unei politici de deznaționalizare.

Apostol Stan

SIMPOZION ȘTIINȚIFIC: „UN UMANIST EUROPEAN, NICOLAUS OLAHUS LA 500 DE ANI DE LA NAȘTERE”, București, 11 octombrie 1993

La 11 octombrie 1993 s-a desfășurat în Aula Academiei Române un simpozion omagial consacrat lui Nicolaus Olahus, de la a cărei naștere s-au împlinit 500 de ani.

eschis de acal. Nicolae Drăgănescu, președintele Academiei Române, simpozionul a reat patru comunicări care au scos în evidență viața, personalitatea, opera istorică și literară a celui pe care, într-o evocare făcută în 1927 la Academia Română, Ștefan Lupșa îl numea „primul umanist de origine română”. Născut la Sibiu, la 10 ianuarie 1493, într-o familie originară din Țara Românească și mort la 17 ianuarie 1568 la Bratislava, de unde a fost transferat la Tirnavia, unde i se află mormântul, Nicolaus Olahus a fost unul dintre cei mai iluștri oameni ai generației sale, cărturar apreciat, om al bisericii și implicat în viața politică a regatului ungar. Nicolaus Olahus este revendicat azi deopotrivă de culturile română, maghiară și slovacă și sărbătorit ca atare în acest an.

I.P.S. Antonie Plămădeală, mitropolitul Ardealului, membru de onoare al Academiei Române, în comunicarea cu titlul *Un român în Europa secolului al XVI-lea* s-a referit la câteva aspecte din viața și activitatea lui Nicolaus Olahus, a arătat polivalența preocupărilor acestuia — a fost cleric, teolog, istoric, poet, epistolograf, episcop de Eger, de Zagreb, apoi primat al Ungariei, secretar și consilier al regelui Ludovic II și apoi al reginei Maria, cancelar al regatului —, ambianța culturală a timpului, în Europa și țările române, în care s-a afirmat Nicolaus Olahus.

Comunicarea *Nicolaus Olahus — istoric umanist* prezentată de prof. dr. Pompiliu Teodor, membru corespondent al Academiei Române, a încadrat opera istorică a lui Nicolaus Olahus („Ungaria”, „Atila” și „Chronicon”) în istoriografia europeană a timpului. A existat atunci un val de interes în istoriografie pentru Europa central-răsăriteană și pentru problema otomană, care a dus la conturarea unei imagini despre o lume amenințată de primejdia otomană. Nicolaus Olahus a animat ideea de cruciadă, pe care a servit-o cu consecvență. Sensurile operei sale sunt indisolubil legate de scopul său politic: solidaritatea creștină în spiritul cruciadei. El a scris o istorie realistă, subordonată unor scopuri practice. Prin aceasta Nicolaus Olahus aparține noii etape în evoluția istoriografiei umaniste, celei a secolului al XVI-lea, în

care f nalitatea actului istoriografic este una manifestă. Privită în contextul istoriografiei românești, opera lui Nicolaus Olahus este de o modernitate clară. Ideea latinității românilor și a unității lor lingvistice, argumentele aduse în sprijinul vechimii lor în Transilvania, înțelesul modern pe care îl dă noțiunii de „națiune” în Transilvania, faptul că în principala sa scriere el delimitează Transilvania de Ungaria propriu-zisă și o descrie ca o țară aparte, Transilvania formând împreună cu celelalte țări române o entitate: Dacia — toate acestea rezultat al cunoașterii directe, nemijlocite — sunt o dovadă a conștiinței de sine a românilor. Comunicarea prof. dr. Pompiliu Teodor s-a vrut și un indemn pentru recuperarea personalităților românești care s-au distins în alte culturi, într-o vreme în care apartenența etnică nu avea valoarea de mai târziu.

Acad. Mircea Malița a prezentat comunicarea *Diplomația lui Nicolaus Olahus*. Acesta s-a ocupat de anumite aspecte ale activității politice a lui Nicolaus Olahus: participarea lui la dieta convocată de împăratul Carol Quintul la Augsburg în 1530, acțiunile cu caracter diplomatic întreprinse de Nicolaus Olahus în anii sejurului în Țările de Jos (1531—1541), la Malines și Bruxelles, ca secretar și consilier al reginei văduve Maria a Ungariei, sora împăratului, faptul că scrisorile reginei Maria către Carol Quintul, în care îi cere să acționeze energetic contra turcilor, trădează gândirea și stilul lui Nicolaus Olahus.

Comunicarea *Nicolaus Olahus — poet și prozator* a prof. dr. Gheorghe Mihăilă a analizat valențele literare ale operii lui Nicolaus Olahus și a încercat să stabilească locul pe care aceasta îl ocupă în literatura română, dar și a altora, de fapt a Europei secolului al XVI-lea. Aceasta a prilejuit și o incursiune în istoriografia literară românească, a cărei concluzie a fost că abia târziu, în deceniile 7 și 8 ale secolului nostru, Nicolaus Olahus a fost recuperat pentru cultura română ca scriitor român de limbă latină.

Viorel Achim

SESIUNE ȘTIINȚIFICĂ: „DIMITRIE CANTEMIR ȘI EPOCA SA”,

Chișinău, 20 octombrie 1993

La 20 octombrie 1993 la Chișinău, în cadrul Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Republicii Moldova, a avut loc o sesiune științifică dedicată împlinirii a 320 de ani de la naștea lui Dimitrie Cantemir, una din puținele manifestări de acest fel desfășurate cu prilejul amintit în spațiul românesc. La ea au participat cercetători și istorici de la Chișinău, București, Iași și Rîdăuți uniți prin preocupările referitoare la marea personalitate culturală și istorică a lui Dimitrie Cantemir.

După cuvântul de deschidere a sesiunii rostit de Haralambie Corbu, vicepreședintele Academiei de Științe a Moldovei, au urmat 15 comunicări cu o tematică variată, vizând aspecte filozofice, politice, istorice și culturale ale creației învâțatului domn al Moldovei, dar și trăsături ale epocii sale. În ordinea prezentării lor, aceste comunicări s-au referit la: Andrei Eșanu, (Chișinău), *Dimensiuni și orizonturi ale cunoașterii operei lui Dimitrie Cantemir*; Demir Dragnev (Chișinău), *Epoca lui Dimitrie Cantemir — perioadă de răscruce în istoria Europei și Țărilor Române*; Alexandru Babii (Chișinău), *Dimitrie Cantemir și Sfântul Augustin: interpretare estetică*; Constantin Rezachevici (București), *Dimitrie Cantemir și originea legendei despre asedierea Cetății Neamțului de către Jan Sobieski (1691)*; Ion Chirtoagă (Chișinău), *Evoluția teritorială a noțiunilor de Bugeac — Basarabia: unele interpretări*; Alexandru Andronic (Iași), *Cu privire la stemele atribuite Cantemireștilor și restituite României de către Uniunea Sovietică*; Vladimir Potlog (Chișinău), *Etnonimul „român” și derivatele lui la Dimitrie Cantemir*; Gheorghe Gonța, Vladimir Tcaci (Chișinău), *Dimitrie Cantemir și problema capitulațiilor*; Dumitru Grama (Chișinău), *Statutul juridic al Moldovei în viziunea lui Dimitrie Cantemir*; Pavel Cocărlă (Chișinău), *Târgurile Moldovei medievale în viziunea lui Dimitrie Cantemir*; Victor Țîrcun (Chișinău), *Unele considerații privind activitatea lui Dimitrie Cantemir în Rusia*; Mihai Pânzaru (Rîdăuți), *Unele date noi cu privire la harta Moldovei de Dimitrie Cantemir*; V. Bucarschi (Chișinău), *Tabloul „Bătălia de la Prut 1711” — unicat din sec. XVIII (din fondurile Muzeului Național de Istorie a Moldovei)*; Nicolae

Rusev (Chișinău), *O interpretare arhologică a două pasaje din „Descrierea Moldovei” de Dimitrie Cantemir*; Dinu Postarencu (Chișinău), *Domnia lui Dimitrie Cantemir în viziunea conarilor*.

Bine organizată de către secția de Istorie medie a Institutului de Istorie al Academiei de Științe a Republicii Moldova, sesiunea a prilejuit un interesant schimb de opinii, vădind cât de diversă este opera învățatului domn al Moldovei, și câte semnificații nerelevante mai ascunde încă.

Cu ocazia acelorasi manifestări prilejuite de împlinirea a 320 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir, în localitatea Cantemir, care poartă numele său, din Republica Moldova, a avut loc la 21 octombrie 1993 o sesiune științifică omagială „Dimitrie Cantemir”, organizată de Biblioteca Națională din Chișinău și forurile locale. La invitația Bibliotecii Naționale la ea a participat și Constantin Rezachevici, prezantând comunicarea *Despre opera istorică a lui Dimitrie Cantemir*. La sesiune au mai luat parte cercetători literari din Chișinău și București și oameni de cultură locali.

Constantin Rezachevici

CĂLĂTORIE DE DOCUMENTARE ȘTIINȚIFICĂ ÎN MAREA BRITANIE

Între 11 septembrie—10 octombrie 1993, am efectuat o călătorie științifică în Marea Britanie ca bursier al Academiei Britanice (The British Academy), în cadrul acordului cultural încheiat în 1991 cu Academia Română. În această deplasare am avut prilejul să-mi largesc baza documentară pentru lucrarea mea de plan intitulată „Relațiile Angliei cu țările române în perioada fanariotă până la 1803” (data înființării primului consulat britanic la București și acordarea liberului acces de navigație pentru englezi în Marea Neagră de către Poarta otomană).

În intervalul de timp menționat mai sus, am lucrat mai întâi la „The Royal Commission on Historical Manuscripts” (Quality Court) unde am găsit cotele fondurilor documentare ce mă interesau prin investigații la ordinatior, iar apoi m-am deplasat la Arhivele Statului (Public Record Office) branșele Chancery Lane (pentru documentele diplomatice până la 1782) și Kew (pentru documentele depinzând de Foreign Office, după 1782) și la Biblioteca Britanică (The British Library) de pe lângă British Museum.

Atenția mea s-a concentrat asupra perioadelor de criză în „problema orientală” când diplomația engleză a fost implicată activ la Constantinopol în vederea medierii conflictelor între turci, austrieci și ruși, ostilitățile între inamici desfășurându-se în mare măsură pe teritoriul principatelor dunărene, dar sporadic și în Banat și sudul Transilvaniei. Am avut în vedere războaiele din 1716—1718 (austro-turc), 1736—1739 (austro-ruso-turc), 1768—1774 (ruso-turc) și 1787—1791 (austro-ruso-turc). În două dintre aceste conflicte, Anglia a jucat un rol direct de mediator a păcilor de la Passarowitz (1718) și Șistov (1791), cu implicații importante și pentru istoria țărilor române.

În cadrul îndelungatelor și sinuoaselor tratative, ambasadorii britanici la Constantinopol au fost în permanentă legătură cu marii dragomani ai Porții, recrutați din clientela greacă a Fanarului și care în majoritatea cazurilor au ocupat apoi scaunele de domnie ale Moldovei și Țării Românești. În felul acesta s-a înfiripat un prim tip de relații personale între ambasadorii britanici la Poartă și domnii fanarioți. Datorită legăturilor stabilite cu amintii diplomați, premergătoare ocupării scaunelor de domnie, domnii fanarioți au fost mai sensibili în vederea acordării de privilegii negustorilor englezi spre a importa chereștea pentru construirea corăbiilor, cerș și alte produse alimentare care nu intrau sub incidența monopolului economic exercitat de către Poartă. În ultima decadă a secolului XVIII documentele cercetate dezvăluie că principatele au fost străbătute de numeroși ofițeri superiori englezi (amiral Sir Sidney Smith 1792, 1798—1801, general Frederick Koehler 1791, 1793, 1799—1801, cu statele lor majore) veniți să modernizeze și să instruiască armata otomană după model european în timpul agitatei perioade a războaielor împotriva Revoluției franceze, a expediției lui Bonaparte în Egipt și a implicării Porții Otomane într-un bloc cu Rusia și Anglia împotriva Franței până la pacificarea generală de la Amiens (1802).

Pentru intervalul războiului cu austriecii din 1716—1718 și medierea păcii de la Passarowitz de către ambasadorii Sir Robert Sutton (de la Viena) și Eduard Worthley Montague și Abraham Stanyan de la Poartă, care au stat în contact permanent cu Ioan Mavrocordat, domnul Țării Românești (1716—1719) și fost mare dragoman al Porții, am cercetat cu precădere la PRO State Papers, *Foreign*, fondul *Turkey*, dos. 97/24—25, fondul *German Empire* dos. 80/34—35 și la British Museum, Add. Mss. 4107, 22518—19, 38889, făcând excerptele sau rezumatele necesare din documentele relevante. Pentru intervalul 1736—1739 și împrejurările încheierii păcii de la Belgrad am examinat rapoartele reprezentantului britanic la Poartă, Sir Edward Fawkner, aflat în strânse legături cu dragomanul Alexandru Ghica și care a călătorit în Dobrogea în 1738, dând relatări amănunțite asupra operațiilor pe teritoriul principatelor și atitudinea adoptată de Constantin Mavrocordat al Țării Românești și Grigore al II-lea Ghica al Moldovei, rămași fideli Porții; în cadrul acestui conflict, diplomația britanică a înregistrat un eșec, fiindu-i preferată mediația de pace a influentului ambasador al Franței, marchizul de Villeneuve, cu sprijinul căruia a fost încheiată pacea de la Belgrad (Pentru toate acestea am cercetat rapoartele lui Fawkner, *Turkey*, dos. 97/45—51, 53—55 și British Library 23802—804 și 32792). Am studiat apoi desfășurarea războiului ruso-turc din 1768—1774 și amplele sale ecouri pe plan diplomatic; de asemenea repercusunile importante pentru principatele dunărene, dintre care cea mai dramatică a constat în răpirea Bucovinei de către austrieci (1775). Sunt proiectate lumini noi asupra schimbării raporturilor de forță și a influențelor desfășurate la Poartă, apropierea anglo-rusă, afirmarea Prusiei, agresivitatea Austriei, estomparea relativă a Franței, pe fundalul operațiilor de război din Principate și Crimeea și al negocierilor purtate prin intermediul influențelor dragomani Alexandru Ipsilanti și Constantin Moruzi, viitori domni ai Moldovei și Țării Românești. De asemenea am descoperit ecouri interesante și destul de numeroase asupra împrejurărilor uciderii lui Grigore al III-lea Ghica în octombrie 1777, prin care se relevă că domnitorul a căzut victimă ostilității Austriei, dar și a urzelilor ruso-prusiene, care i-au precipitat mazierea și moartea. Pentru această perioadă am examinat rapoartele ambasadorilor John Murray de la Constantinopol, 1769—1775, 1777 (State Papers, *Foreign*, *Turkey*, dos. 97/45—51, 53—55), lord Catcharst de la St. Petersburg 1769—1775, 1777 (State Papers, *Foreign*, *Russia*, dos. 91/80, 83, 101) și Sir Robert Murray Keith de la Viena, 1777 (State Papers, *Foreign*, *German Empire*, dos. 80/219). În Mss. Add 25490 de la British Library am descoperit relatarea inedită a luptelor de la Larga (18 iulie 1770) pe Prut și de la Cahul (1 august 1770) între ruși și turci, însoțite și de schițe ale planurilor operațiilor militare în acuară, datorate unui ofițer britanic voluntar în armata rusă atașat corpului condus de prințul Heinrich de Braunschweig și de generalul Bauer.

Apoi am continuat examinarea rapoartelor diplomatice britanice din perioada 1782—1792, incluzând pe acelea ale ultimului război austro-ruso-turc (1787—1791), datorate ambasadorului Sir Robert Ainslie de la Constantinopol (*Turkey*, dos. 78/3—4, 6, 8—13, British Library, Mss. Add. 34439—34441,) unde sunt relatate nu numai desfășurarea amănunțită a operațiilor de luptă din principate, Banat, sudul Transilvaniei și Dobrogea, dar și intensele negocieri diplomatice care au făcut ca Anglia, Prusia și Olanda să negocieze pacea de la Șistov (1791), pe fondul ivirii rivalității anglo-ruse în problema Mării Negre (conflictul pentru Ocekov 1791 și a neliniștii provocată de izbucnirea Revoluției franceze (1789) și a urmărilor ei). Rapoartele lui Ainslie mai conțin detalii și asupra intensificării importului englez de cherestea din principate, amănunte despre călătoriile lui Jeremy Bentham (1786) și general Frederick Koehler (1791) în Moldova și Țara Românească, raporturile sale cu dragomanii apoi domnii fanarioți Alexandru Ipsilanti și Mihai Suțu sau cu Alexandru Mavrocordat Firaris și Nicolae Mavrogheni. Din ultima decadă a secolului al XVIII-lea și mai ales din primii ani ai celui de al XIX-lea — odată cu creșterea importanței strămtorilor și a Mării Negre pentru englezi — se intensifică presiunile la Poartă spre a se obține privilegiul de liberă navigație în bazinul pontic, care este obținut în 1803 și întărit în 1804 (Documente inedite provenind de la rezidentul Alexander Stratton la PRO., F. O., *Turkey*, 97/39 și 45, xerocopiate și aduse de subsemnatul în țară în vederea specialei lor valorificări).

Din materialele cercetate reiese că politica engleză în problema orientală se menține activă până în al treilea deceniu al secolului al XVIII-lea, după care urmează o perioadă de declin, accentuată și prin scăderea traficului comercial în Levant și deplasarea obiectivelor principale ale politicii engleze spre conflictele din Europa apuseană și centrală (războaiele de succesiune a Poloniei, a Austriei, cel de 7 ani etc.), precum și de cele de pe continentul american; după pierderea coloniilor din America însăși, și a creșterii importanței subcontinentului indian pentru imperiul ei și mai ales după expediția lui Bonaparte în Egipt din 1798, interesul Angliei sporește brusc pentru regiunea sud-est europeană (incluzând și principatele dunărene) și Marea Neagră, reușind ca în 1803 să-și deschidă o reprezentanță consulară la București, precum și să obțină libera navigație în bazinul pontic.

Desigur în cercetările efectuate atenția mi-a fost cu deosebită precădere îndreptată spre rapoartele ambasadorilor englezi de la Constantinopol, dar prin sondajele efectuate printre cele ale rezidenților din Viena și St. Petersburg, am observat și marea importanță a acestora. Cândva, va trebui întreprinsă o exploatare temeinică a tuturor acestor fonduri de către o întreagă echipă de specialiști pentru a oferi un tablou de ansamblu al coordonatelor diplomației britanice în problema orientală în secolul al XVIII-lea.

În cursul călătoriei întreprinse la Londra, în afara primirilor mele la British Academy de către Miss Jane Liddon, Assistant Secretary (directorul Brown fiind plecat peste hotare), am reînnoit legăturile cu dl. Alan Brooke Turner și d-na Carin Pimlott, director și respectiv director-adjunct al lui „British Association for Central and Eastern Europe”, dr. Dennis Deletant, conferențiar de studii românești la School of Slavonic and East European Studies de pe lângă University of London, și dr. Sonia P. Anderson, Assistant Keeper la „The Royal Commission on Historical Manuscripts”. Totodată am stabilit contacte foarte utile pentru Institutul de istorie „N. Iorga” cu orientalistul dr. Colin Heywood, lector universitar la School of Oriental and African Studies de pe lângă University of London și specialist în istoria Imperiului otoman, spre a face schimb de informații și a înlesni pe cel de cercetători între cele două instituții amintite.

Paul Cernovodeanu

STAGIU DE DOCUMENTARE LA MÜNCHEN ȘI BUDAPESTA

În luna septembrie și octombrie am beneficiat de un scurt stagiul de documentare în Germania și Ungaria, obținut prin intermediul schimburilor interacademice.

Deplasarea s-a dovedit fructuoasă, deoarece materialul documentar, edit și inedit, pe care l-am putut consulta mi-a oferit o întregire indispensabilă pentru tema de plan în curs (*Politica Habsburgilor în Centrul și Sud-estul Europei, 1526–1562*) și un punct de plecare pentru cercetări viitoare și pentru încheierea tezei de doctorat, cu titlul *Tratate și solii de pace în cadrul politicii imperiale a Casei de Austria, în Centrul și Sud-estul Europei, în secolul XVI*.

În Germania ținuta călătoriei mele a fost orașul München, unde nu am putut petrece, din păcate, decât 10 zile. În toată această perioadă am fost oaspetele „Institutului Sud-est european” („Süd-ost Europa Institut), unde am avut plăcerea să pot lucra sub îndrumarea Dr. Karl Nehring, directorul adjunct al Institutului. Datorită timpului extrem de scurt cercetarea mea a avut obiective restrânse, dar foarte precise: depistarea materialului bibliografic referitor la diplomația Habsburgilor în secolul XVI în Sud-estul Europei, material aflat la „Bayerische Staatsbibliothek” și în biblioteca de la „Süd-ost Institut”. În plus am încercat să depistez izvoare cartografice de secol XVI, care prin legenda și indicațiile istorico-geografice inserate să ofere date, mai mult sau mai puțin explicate, privind planurile de expansiune ale Casei de Austria spre bazinul pontic. Deși acest gen de izvoare nu este pe de-a-ntregul relevant, fără sprijinul informațiilor documentare de altă natură, el reprezintă o importanță deosebită pentru că reflectă climatul ideologic și concepția politică a autorului sau a celui ce a comandat o hartă. Din acest punct de vedere materialul bogat aflat la „Karten-sammlung-Bayerische Staatsbibliothek” ne-a oferit câteva informații prețioase, neexploatate până în prezent. Atlasele din 1563 și 1576 (acesta din urmă cu ediții ulterioare în 1579 și 1590 și cu o traducere în limba engleză în 1606¹) sunt dedicate într-un fel sau altul Casei de Austria. Concepția politică a autorului și interesele expansiunii habsburgice în spațiul danubiano-pontic sunt clar de descifrat din legendele hărților, din versurile apologetice introductive și din bogatele informații istorico-geografice, în care se face apel la tradiția antică, la sfera de dominație a Imperiului roman, ce deținea controlul bazinului pontic. Se reamintește că gloria Romei trebuie reinviată, iar cei chemați să facă asta sunt Habsburgii. Moldova, Țara Românească și Transilvania sunt înglobate sub numele Daciei, cu mențiunea apartenenței acestei provincii la Imperiul roman. Mai mult, în atlasul din 1563 nu sunt marcate decât sporadic, chiar în Bosfor fiind încă înscrise însemnele heraldice ale stăpânirii bizantine.

¹ *Mappae Geographicae calamo descriptae*, desenată de Jaume Olives din Mallorca în 1563 și păstrată în fondul de manuscrise din Olmütz, publicată sub formă de facsimil în 1931; *Theatrum Orbis terrarum*, Anvers, 1579, este alcătuit de Abrahamus Ortelius Antwerpianus.

Toată acestea arată clar că nu a zem de-a face cu greșeli întâmplătoare, ci cu omisiuni deliberate, care alături de apelul la tradiția istorico-geografică a Antichității justificau o posibilă expansiune a Habsburgilor în Sud-estul Europei, ca moștenitori de drept ai Imperiului roman.

Informațiile ce țin de climatul ideologic al secolului XVI au putut fi în mod fericit completate de volumele de documente, recent publicate de Anton Schaendlinger, asupra corespondenței lui Soliman Magnificul cu Ferdinand I și Maximilian al II-lea² și de Ernst Dietrich Petrisch, ce a editat în 1991 regestele documentelor otomane aflate în Arhivele din Viena³. Aceste volume le-am putut consulta prin bunăvoința domnului profesor Karl Nchring, care mi le-a pus la dispoziție cu multă amabilitate, inclusiv pentru xerocopiere.

După cele 10 zile petrecute la München au urmat încă 3 săptămâni de documentare la Budapesta, unde am fost primită de Institutul de Istorie al Academiei Maghiare de Știință. Cunoscând dintr-o deplasare anterioară materialul documentar din biblioteca Szécsény și fondurile arhivistice, munca de cercetare a decurs mai ușor. Pe lângă consultarea deosebit de lesnicioasă a marilor colecții de documente maghiare, aflate în sala de lectură, am putut găsi și volume mai greu accesibile în țara noastră⁴, între care amintim și volumele de corespondență familială ale lui Ferdinand de Austria și Maximilian al II-lea. De asemenea ne-am completat informația cu studii și lucrări recente privind politica Habsburgilor în Centrul și Sud-estul Europei, cum ar fi cele ale lui Anton Czettler, Paula Sutter Fichtner, Tilor Simányi, Peter Lahnstein⁵.

În Arhivele din Budapesta am găsit în fondul familiei Nadásdy scrisori inedite care vor îmbogăți materialul folosit până în prezent la elaborarea temei de plan și a tezei de doctorat. Între aceste scrisori amintim corespondența lui Tamas Nadásdy cu ambasadorul imperial la Constantinopol, Giovanni Maria Malvezi, (între 1549–1554), precum și corespondența aceleiași cu cumnatul său Ștefan Maylath, aflat prizonier în Imperiul otoman, între 1541 și 1550 (anul morții lui Maylath). Nu lipsite de interes sunt și scrisorile adresate de Ferdinand de Austria puternicului baron maghiar, Nadásdy, care era principalul promotor al politicii prohabsburgice în Ungaria Superioară și care sprijinea cu mintea și banii săi tentativele lui Ferdinand de a reunifica toate vechile posesiuni ale Coroanei Sfântului Ștefan.

Deplasarea făcută în cursul lunii octombrie 1993 a fost un prilej binevenit de a obține interesante informații, în parte inedite, care să permită încheierea unei lucrări mai ample privind *Diplomația Habsburgilor și începutul politicii pontice a Casei de Austria, în secolul XVI*. Această lucrare s-ar dori a fi o abordare nouă a intereselor geo-politice ale Habsburgilor la Dunărea de Jos, încercând totodată o integrare a politicii medievale românești atât în contextul, mai larg, general european, cât mai ales zonal, ce a născut conflictul pentru hegemonie între Casa de Austria și Imperiul otoman, după dispariția, în 1526, a unui important factor de echilibru politic, Ungaria.

Ilkana Căzan

² A. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien, 1983.

³ E.D. Petrisch, *Regesten des osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*, Bd. I, 1480–1574, Wien, 1991.

⁴ *Dispaci di Germania*, Wien, vol. 1–3, 1889–1895.

⁵ A. Czettler, *Die Aussenpolitik der Siebenbürgischen Fürsten im 16. und 17. Jahrhundert*, „Ungarn-Jahrbuch“, vol. 11/1980–1981, P. Sutter Fichtner, *Ferdinand I of Austria. The politics of dynasticism in the Age of Reformation*, New York, 1982, T. Simányi, *Erschuf das Reich. Ferdinand von Habsburg*, Wien, 1987, P. Lahnstein, *Auf den Spuren von Karl V.*, München, 1993.

⁶ *Magyar Országos Levéltár*, E. 185.

* * * *Diplomata Hungariae Antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, Volumen I. *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, Edendo operi praefuit Georgius Györfy; adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. In Aedibus Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapestini, MCMXCII, 544 p. + VI f. il.

Acest volum inaugurează o nouă colecție de izvoare privitoare la Ungaria primelor secole ale mileniului nostru, editată de un colectiv condus de Györfy György. Metoda de organizare a colecției și criteriile de selecționare a materialelor sunt expuse de editor în prefață, unde se face și un scurt istoric al editării izvoarelor ungare de limbă latină. Colecția își propune să includă, într-o ordine cronologică, diplomele emise de regii arpadieni, diplomele emise de magistrații bisericești și persoanele particulare în Ungaria secolelor XI – XIII, acele diplome emise în Croația și Dalmatia care se referă la Ungaria, precum și scrisori și diplome emise în afara regatului Ungariei, dar care privesc această țară (cum sunt, de exemplu, unele acte ale conciliilor).

Volumul I cuprinde 157 de documente din perioada anilor 1000–1131. La fiecare document se dau datele esențiale. Se indică: date despre original și locul unde se află, edițiile în care a fost publicat anterior, cu eventualele traduceri, locul unde documentul apare ca regist și autorii care au făcut comentarii asupra documentului. Uneori documentul este reprodus în întregime, unde e cazul cu toate variantele păstrate, alteori el este doar rezumat sau redat în regist. Un număr relativ însemnat din documentele acestei epoci s-au păstrat doar sub forma unor mențiuni în documente mai târzii.

Această nouă ediție, critică, a izvoarelor Ungariei arpadiene, introduce în circuitul științific unele surse noi, aduce unele corectări textului și datării unor documente de mult cunoscute. Sunt eliminate unele imprecizii și confuzii mai vechi, falsurile sunt indicate ca atare. Doi apendici se ocupă special de această categorie de documente: de diplomele, scrisorile și actele cu o autenticitate discutabilă, în

număr de șapte (p. 427–433), și de diplomele false, în număr de opt (p. 434–437).

Valoarea și importanța colecției pentru studierea realităților regatului medieval ungar și a provinciilor aparținătoare acestuia, credem că nu mai trebuie argumentată.

Documentele care se referă la Transilvania (în sensul larg al termenului) – și pe care le-am urmărit paralel în ediția românească: *D.I.R.*, C, vol. I – sunt, evident, puține pentru intervalul de timp de până la 1131: documentul din 1075 care constituie prima atestare a Transilvaniei și a Bihorului (nr. 75/I, p. 204–205; nr. 75/II, p. 208–218, – *D.I.R.*, C, I, nr. 1, p. 1–2); privilegiul principelui episcop (de Oradea) Coloman pentru neamul Nopocur – Mexte, în care e amintită Crasna, privilegiu datat cca. 1090–1093, care apare într-o diplomă a regelui Andrei II din 1227 (nr. 95, p. 276–277; – *D.I.R.*, C, I, nr. 186, p. 229, la anul 1227); un privilegiu de la regele Ladislau I în favoarea capitlului din Titel – document datat [1077–1095] –, amintit într-o diplomă dată de regele Ludovic I la 2 august 1347, în care sunt înșirate mai multe sate din comitatul Arad, act pe care editorul îl consideră „dubiae fidei” (nr. 106, p. 309; – neînregistrat în colecția românească); cele două documente din 1111 și 1113 în care este consimțat „Mercurius princeps Ultrasilvanus” (nr. 138/I, p. 382–383, nr. 138/II, p. 384–385; nr. 142/I, p. 391–396; nr. 142/II, 397–399; – *D.I.R.*, C, I, nr. 2, p. 2; nr. 3, p. 2).

Util este apelul la indicii de la sfârșitul volumului, mai ales la indicele de nume (p. 473–538) și la indicele bibliografic (p. 441–466).

Viorel Achim

„Revista istorică”, tom V, nr. 3–4, p. 373–380, 1994

- * * * *The Metropolitan Museum of Art. Guide, Works of art selected by Philippe de Montebello. Descriptive text written by the curatorial staff of the museum, Edited by Kathleen Howard, 1992, 448 p.*

Comparabil cu marile muzee ale lumii (Lu-rn, Ermitaj, British Museum), muzeul de artă Metropolitan din New York, situat lângă Central Park și în apropiere de muzeul de artă modernă Guggenheim (dar cuprinzând și o secțiune — cea a mănăstirilor medievale situată în alt loc din New York), acoperind o suprafață de expunere de peste 500.000 metri pătrați și având un specific ce aparține în general muzeelor americane (acela de a avea compartimente aparținând unor „istorii” cum ar fi acelea ale mobilierului sau instrumentelor muzicale), ne este prezentat în acest excelent ghid editat în condiții deosebite (nu de reproducere în culori, schițe reprezentând secțiunile muzeului, explicațiuni pe marginea fiecărei piese ilustrate) și pe care încercăm să-l schițăm pe scurt.

Ghidul are următoarea structură: introducerea aparținând lui Philippe de Montebello — directorul muzeului (cităm din introducere: „Muzeul Metropolitan este o enciclopedie vie a artei lumii întregi. Fiecare cultură din orice parte a lumii... este reprezentată”); se arată în continuare că multe secțiuni ale muzeului ar putea fi muzee independente, secția de artă egipteană de exemplu cuprinzând circa 45.000 de obiecte și tot atâtea obiecte colecția de costume și de aici greutatea în alegerea pieselor care urmau să fie ilustrate în ghid; informare despre istoria înființării muzeului (ce cuprinde și amănunte privind funcționarea sa); planurile clădirii; aripa americană a muzeului (fiecare din secțiile muzeului este precedată de o explicație, iar fiecare pictură, sculptură sau obiect reprezentat este însoțit de o scurtă explicație) cu-

prinzând ilustrări de picturi, sculpturi și arte decorative; arta Orientului Apropiat (secție înființată în 1956; cuprinde perioada între milenii VI î. n. de Chr. și anul 626 d. Chr.); arme și armuri; arta Africii, insulelor Pacificului și Americilor (secție deschisă pe via ent abia în 1982, în urma înglobării imrtantelor colecții ale lui Nelson A. Rockefeller); arta Asiei (secție înființată în 1915; sunt reprezentate China, Japonia, Coreea, India, Asia de Sud-Est); secția de costume (înființată în 1937; prezintă îmbrăcăminte aparținând 1 sec. XVII și până în prezent); secția descnelor (inițiată în 1880); arta egipteană; pi tura europeană (cuprinde aproximativ 3000 de piese din sec. XII — XIX); sculptura europeană și artele decorative; arta greco-romană (secție formal înființată în 1909); arta islamică; colecția Robert Lehman (deschisă publicului în 1975; pictură italiană din sec. XIV și XV, dar și picturi de Hans Memling, El Greco, Goya, Rembrandt, Ingres, Corot, Monet, Ren ir, Cézanne, Degas); colecția Jack și Belle L'nsky (deschisă în 1984; conține picturi, porțelanuri, bijuterii); arta medievală (situată în cl' lirea principală cât și în cea denumită a mănăst rilor așlătoare în alt loc al New Yorkului); secția instrumentelor muzicale (înființată în 1942); tipărituri și fotografii (secție fondată în 1916); arta secolului XX (lucrări din 1900 până în prezent; secția a fost înființată în 1967; ghidul cuprinde și o ilustrație a unei sculpturi de Brâncuși).

Betinio Diamant

- * * * *Théories du nationalisme, Sous la direction de Gil Delannoi et Pierre-André Taguieff, Editions Kimé, Paris, 1991, 324 p.*

Culegerea propusă de Editura Kimé oferă cercetătorului interesat atât studii inedite, cât și extrase din publicații recente de specialitate circumscrise analizei teoretice a conceptelor de națiune și naționalism. Dintre contribuțiile „în premieră” amintim în primul rând pe cele semnate de Gil Delannoi (*La théorie de la nation et ses ambivalences*, p. 9—14 și *Nations et Lumières, des philosophies de la nation avant le nationalisme: Voltaire et Herder*, p. 15—28). Deosebit de interesantă este discuția pe marginea tensiunilor inerente conceptului de națiune, autorul analizând mai

multe „ambivalențe” (organic și artificial; individual și colectiv; universal și particular; independență și dependență; ideologie și apolitism; transcendent și funcțional; etnic și civic; continuu și discontinuu) și încercând să discearnă rolul acestora în „succesul și persistența forme naționale” (p. 14). Analizând logica internă a teoriilor moderne despre națiune, Alain Renaut consideră că „națiunii-contract” de factură luministă și difuzată îndeosebi prin intermediul ideologiei revoluționare franceze și „națiunii-geniu” de factură herderiană trebuie neapărat să le fie adăugat

modelul teoretic al lui Fichte (*Logiques de la nation*, p. 29–46). Legătura dintre etnicitate și națiune este analizată din nou de John Crowley pornind de la problema actuală a integrării imigranților în societățile occidentale (*Ethnicité, nation et contrat social*, p. 178–218). Semnalăm de asemenea studiul lui Edgar Morin (*L'Etat-Nation*, p. 319–324), centrat pe ideea că „statul-națiune este o entitate în același timp teritorială, politică, socială, culturală, istorică, mitică și religioasă. Realitatea sa multidimensională este dată de elemente diverse îmbinate și articulate într-un Tot” (p. 320). Deosebit de utilă este și încercarea lui Christophe Jaffrelot de a sistematiza și de a evalua critic multitudinea teoriilor referitoare la națiune și naționalism (*Les modèles explicatifs des nations et du nationalisme – revue critique*, p. 139–177, cu două tabele recapitulative și cu o excelentă anexă bibliografică). Volumul mai cuprinde două analize concrete în spațiul cultural francez (Pierre-André Taguieff, *Le „nationalisme des nationalités”. Un problème pour l'histoire des idées politiques en France*, p. 47–124 și

Pierre Birnbaum, *Nationalisme à la française*, p. 125–138) și fragmente traduse în franceză din Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the origins and spread of nationalism*, London, 1983 (p. 219–232), Ernest Gellner, *Culture, identity and politics*, Cambridge, 1987 (p. 233–255), Anthony Smith, *Theories of nationalism*, London, 1971 (p. 256–283), Karl Deutsch, *Towards the understanding of nationalism and national development*, in „European Journal of Political Research”, 15, 1987 (p. 284–300) și Isaiah Berlin, *The crooked timber of humanity* London, 1990 (p. 301–318).

Deși eterogen constitutiv, volumul prezentat reprezintă un valoros instrument informativ și istoriografic, permițând cititorului să dobândească o perspectivă critică asupra tendințelor recente dintr-un domeniu de reflecție deosebit de actual, care interesează deopotrivă pe istorici ca și pe specialiștii din celelalte discipline socio-umane.

Mirela-Luminița Murgescu

LIVIU GROZA, *Aspecte militare ale Caransebeșului medieval*, Lugoj, 1993, 119 p. cu il.

Volumul reunește mai multe articole, relativ independente, care se ocupă de fortificațiile medievale de la Caransebeș, mai precis de fortificația de tip bastionar, construită la 1551–1552 de generalul Castaldo, și modificările suferite ulterior, cetatea de tip donjon, despre care există informații încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea, neîntrând în atenția autorului. Liviu Groza are meritul de a introduce în circuitul științific date noi, unele extrem de interesante, rezultate din analiza unor planuri și hărți — care și ilustrează, în condiții grafice deosebite, cartea — și a unor documente culese din arhivele din Viena; la acestea se adaugă rezultatele investigațiilor arheologice și de teren făcute de autor, care confirmă,

iar uneori completează, informațiile de arhivă. Evoluția cetății Caransebeșului, de la mijlocul secolului al XVI-lea și până la demolarea ei hotărâtă prin pacea de la Karlowitz (1699), a putut fi astfel reconstituită, cu multe detalii, și cu reliefaarea rolului pe care aceasta l-a jucat în conflictele austro-turce din acea perioadă.

Alte articole se referă la războaiele austro-turce purtate în Banat, inclusiv la Caransebeș, în anii 1738 și 1788, la aspecte de organizare militară și tactică în războaiele respective, și la sigiliul, recent descoperit, care a aparținut unui nobil român din Caransebeș, Ștefan Tomșa.

Viorel Achim

NICOLAE IORGA, *Istoria românilor pentru poporul românesc*, ed. Georgeta Penelea-Filitti, Edit. Minerva, București, 1993, 440 p.

Editura Minerva continuă inițiativa publicării unor valoroase lucrări ale culturii românești și universale oferind cititorilor săi „Istoria românilor pentru poporul românesc” de Nicolae Iorga. Deși inițiativa reeditării acestei lucrări ar putea părea la prima vedere mai puțin inspirată, datorită reeditării conco-

mitente la Editura Enciclopedică a „Istoriei Românilor”, totuși credem că apariția sa vine la momentul oportun. Și aceasta nu numai datorită talentului inegalabil cu care este scrisă, a judecăților exprimate de Nicolae Iorga (judecăți valabile și astăzi), dar și pentru că

era nevoie de o sinteză istorică scrisă pentru marea public, care se ferește de lucrările încărcate de note și trimiteri bibliografice, preferând expunerile clare și convingătoare.

Sinteza lui Nicolae Iorga era cu atât mai necesară cu cât în ultimele decenii istoriografia românească a fost supusă unor presiuni puternice venite din partea unor culturnici care considerau că istoria este o haină ce se poate ajusta după propriile dorințe. Din acest motiv capitole ale istoriei românilor socotite indezirabile au fost uitate sau tratate superficial iar anumite evenimente sau personalități au fost prezentate exagerat.

„Istoria românilor pentru poporul românesc” nu poate fi însă bănuită de astfel de contaminări și din acest motiv ea poate re-deschide gustul pentru istorie în rândurile celor ce au ajuns să considere această știință drept o fabrică de mituri. Cartea lui Nicolae Iorga pornește de la cei mai vechi strămoși ai poporului român sfârșind cu războaiele balcanice și cu războiul pentru unitate națională. Este o

expunere echilibrată asupra istoriei românilor, prezentată în permanență în strânsă legătură cu istoria universală, ceea ce oferă cititorului o viziune globală asupra evoluției istorice.

Valoarea și actualitatea judecăților expuse în lucrare sunt subliniate în excelența prefață a d-nei Georgeta Penelea-Filitti, care a completat ediția de față cu un tabel cronologic privind viața și activitatea lui Nicolae Iorga, cu o listă incluzând *voievozii* Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, precum și a primilor miniștri ai Principatelor Unite, apoi ai României și cu principalele repere istorice ale perioadei 1927–1944.

Toate acestea nu fac decât să completeze în mod fericit textul lui Nicolae Iorga și să sublinieze oportunitatea reeditării unei lucrări apărute ultima dată acum mai bine de o jumătate de veac. Dispariția rapidă din librării a acestei noi și remarcabile ediții nu face decât să confirme opinia noastră.

Ovidiu Cristea

MARTÍ DE RIQUER, *Aproximació al Tirant lo Blanc*, Barcelona, 1990, 319 p.

Lucrarea istoricului și filologului catalan Martí de Riquer reprezintă o analiză pertinentă și deosebit de detaliată a romanului cavaleresc scris de Joanot Martorell între 1460 și 1466, roman cu o largă răspândire în cultura occidentală medievală. În primele trei capitole autorul întreprinde o trecere în revistă a ceea ce au însemnat cavalerii răătăcitori, simbolistica lor, pentru evul mediu occidental, atât din punct de vedere istoric, cât și cultural. De asemenea, sunt descrise și analizate modalitățile de construcție a romanului cavaleresc medieval.

După o scurtă prezentare, în capitolul următor, a vieții și a peripețiilor lui Joanot Martorell, autorul romanului, Martí de Riquer se oprește asupra aventurilor lui Tirant lo Blanc, încercând, în același timp, să pună în evidență câte dintre acestea reprezintă produsul fanteziei literare și câte dintre ele reprezintă produsul unor evenimente istorice reale. Astfel, este analizată prezența eroului romanului la curtea Angliei și măsura în care numele personajelor din roman sunt reale sau fictive, după care Tirant lo Blanc este urmărit în aventurile sale din Sicilia, din insula Rodos, apoi în nordul Africii, în Imperiul bizantin și la Constantinopol.

Ajungând la sfârșitul vieții eroului romanului, Martí de Riquer încearcă să clarifice un aspect fundamental și anume, care este personajul istoric real ce stă în spatele lui Tirant lo Blanc. După părerea sa trei personaje

istorice ar putea fi inspiratoarele personajului literar. Este vorba de Roger de Flor, comandantul trupelor de mercenari catalani și aragonezi, care a trecut prin Imperiul bizantin și Constantinopol la începutul secolului al XIV-lea, de Pedro Vázquez de Saavedra, cavaler castilian aflat în slujba lui Filip cel Bun, duce de Burgundia, care a participat la expediția de pe Dunăre din 1445 ca membru al suitei lui Walerand de Wavrin și care l-a cunoscut personal pe Iancu de Hunedoara și, în fine, de însuși Iancu de Hunedoara care, se pare, a fost cel ce a contribuit cel mai mult la conturarea personajului literar Tirant lo Blanc. Această convingere se sprijină, mai ales, pe originea numelui de „lo Blanc”, dar și pe faptul că Martorell scrie că pe steagul de luptă al cavalerului era pictat un corb.

Din păcate, aici Martí de Riquer comite două erori referitoare la evenimente și fapte istorice foarte clare. Este vorba de afirmația sa precum că Iancu de Hunedoara a fost „voievod al Ungariei” (p. 169) și că în 1448 a obținut o mare victorie contra turcilor pe malurile Dunării (p. 170) care a îndepărtat temporar pericolul otoman de Constantinopol. Sunt erori supărătoare deoarece puteau fi ușor evitate. Dar, în același timp, autorul arată că Iancu de Hunedoara era român, că apare în izvoare cu numele de Valăchus sau Balachus, cuvânt care în Occident s-a păstrat în forma Blac sau Blach și care, prin etimologia populară, a ajuns Blanc sau Blanch.

În ultimele capitole ale cărții este făcută o analiză istorică și literară generală a operei lui Martorell și a răspândirii ei în Italia, Franța și Spania, sunt făcute numeroase considerații asupra valorii romanului ca izvor istoric și literar pentru literatura medievală catalană, în special, și occidentală, în general.

Puteam spune, în concluzie, că lucrarea lui Riquier aduce în discuție multe elemente noi

și interesante în ceea ce privește cunoașterea personalității lui lăncu de Hunedoara în cultura medievală occidentală și, prin intermediul acestui celebru personaj istoric, a românilor în general.

Eugen Denize

ADAM WATSON, *The evolution of international society*, Routledge, London—New York, 1992, 338 p.

În lucrarea de față, autorul, reputat cercetător al relațiilor internaționale, fost ambasador al Marii Britanii, membru al Comitetului de Teorie pentru Politica Internațională, profesor la Universitatea din Virginia, reușește o interesantă analiză privind evoluția sistemelor statale și a relațiilor internaționale, de la antichitate până astăzi, din perspectiva apartenenței acestora la un sistem bine stabilit cu regulile și legile sale proprii.

Pentru a surprinde mai bine caracteristicile fiecărei epoci dar și elementele de continuitate, autorul și-a structurat opera și implicit demersul său analitic în trei părți: a) „Vechile sisteme statale”, b) „Societatea internațională europeană”, c) „Societatea internațională globală”, la care a adăugat, în încheiere, câteva concluzii generale și un epilog.

În prima parte, pornindu-se de la analiza modului de funcționare a principalelor state vechi, de la statele Orientului antic la polisul grec, de la imperiul macedonean la Roma antică, de la China la statele islamice, sunt surprinse principalele caracteristici ale acestor state și ale structurii sistemelor imperiale. În opinia autorului, acestea ar fi: cultura, alianțele dintre state, multipla dependență (dar nu absolută), tendințele hegemonice, dominația și administrarea directă sau din penumbră a imperiului (însă niciodată absolută), necesitatea legitimării puterii (de cele mai multe ori o legitimare religioasă), un fel de propagandă a puterii, și autonomia periferiei în raport cu centrele de putere.

Următoarea parte a lucrării reprezintă o analiză asupra a ceea ce autorul numește societate internațională europeană, o societate ce își are începuturile în același timp cu cele ale evului mediu.

Astfel, Europa medievală este analizată din perspectiva continuității lumii greco-romane și a originalității creștinătății latine.

Europa creștinătății medievale reprezintă o singură societate care, în același timp, prezintă foarte multe particularități. Din această perspectivă sunt analizate: stratificarea socială, originile națiunilor, atitudinea față de

război și justiție (războiul ca îndatorire — a apăra creștinătatea, forța în slujba adevărului), expansiunea Europei creștine și relațiile stat—biserica; biserică care devine, ea însăși, o forță cu tendințe hegemonice imperiale căci, așa cum spunea părintele Gelasius la 494, dintre autoritatea laică și cea ecleziastică, a doua este superioară ca singura autoritate sacră.

După evul mediu Renașterea a adus cu sine o nouă percepție asupra statului și de aici, importante schimbări în cadrul acestuia și al relațiilor internaționale. În această perioadă a apărut o mai mare concentrare a puterii reale, ceea ce a dus la absolutism, ideea echilibrului puterii și a rațiunii de stat. Și tot în epoca Renașterii au apărut ambasadorii ca rezidenți diplomatici și s-au pus bazele conceptelor de extraterritorialitate și inunitate diplomatică.

A urmat apoi epoca confruntărilor dintre tendințele de hegemonie și ideea echilibrului european. Astfel, pacea de la Westfalia apare ca o uniune antihegemonică a statelor europene, sub egida Franței, față de tendințele de hegemonie habsburgică.

Mai târziu, ca o reacție la imperiul lui Napoleon, a apărut Europa Congresului de la Viena, care, deși aparent antihegemonică, a pus bazele unui nou tip de hegemonie, hegemonia colectivă. Acestui tip de hegemonie, supus atacurilor nușcărilor de eliberare națională, i-a urmat ordinea europeană a lui Bismarck, bazată pe ascensiunea industrială a Germaniei și pe armata acesteia.

În partea a III-a a demersului său, autorul se oprește asupra societății secolului XX, o societate internațională globală.

Nașterea acestei societăți s-a produs atunci când în plină evoluție a sistemului european către unul mondial a intervenit primul război mondial care a dus la colapsul dominației europene.

Perioada interbelică, epocă a speranțelor înșelate, a falimentului Ligii Națiunilor, a crizei economice și a ascensiunii forțelor extremiste, a însemnat eșecul încercării de găsire a echilibrului noului sistem, abia format.

Acest eșec a atras după sine declanșarea celui de al doilea război mondial, când s-a încercat reorganizarea Europei pe noi baze, e vorba de Europa hitleristă: un sistem neviabil care a avea să se prăbușească odată cu promotorii săi.

Analizând epoca postbelică, epocă a decolonizării și a războiului rece, autorul scoate în evidență faptul că societatea internațională a impus folosirea unor concepte noi ca: hegemonie economică, securitate culturală, securitate economică colectivă, pentru a anunți doar câteva.

Cum era și firesc, ținând cont de modul de realizare a demersului său analitic, autorul a

adăugat, în încheiere, o serie de concluzii privitoare la principalele caracteristici ale societăților analizate pe parcursul lucrării: hegemonie, legitimitate, suveranitate, cultură...; iar în epilog încearcă să ofere o scurtă schiță a evoluției viitoare.

Principala concluzie care se desprinde lăpă lectură acestei interesante lucrări este aceea că sistemele statale și relațiile internaționale nu se bazează pe anarhie, ci pe niște reguli precise, pe legi elaborate și impuse după o îndelungată experiență.

Adrian Grecu

Metode cantitative în istorie — câteva apariții recente

Prezentarea de față aduce în atenția istoricilor interesați de aplicarea metodelor cantitative și a calculatorului în istorie patru dintre cele mai recente apariții ale domeniului. Scrise special pentru istorici, abordând metoda statistică în strânsă legătură cu utilizarea bazelor de date și a micromputerului, apariția acestor cărți este bine-venită și în perspectiva creerii unei școli de aplicare a analizei statistice în studierea fenomenului istoric.

Scrise independent una de cealaltă, ca ghid de studiu și înțelegere a istoriei cantitative, ca prezentare a potențialului oferit de calculator în cercetarea istoriei, sau chiar cu dorința ambițioasă de a-l învăța pe cititor cum să facă istorie cantitativă, cele patru lucrări se completează una pe cealaltă, înlăturând liniile fiecăreia luată în parte.

James B. Schick, *Teaching History with a Computer: A Complete Guide*, Lyceum Book, Chicago, 1990.

Lucrarea poate fi considerată un instrument în predarea metodelor statistice și a analizei cantitative, dar și o excelentă introducere în calculatoare. Schick oferă de fapt un manual de inițiere în utilizarea calculatorului, pornind de la ipoteza că istoricii au cunoștințe limitate despre ceea ce computerul poate însemna în munca lor.

După o trecere în revistă a argumentelor pro și contra folosirii microcalculatorului în sala de clasă, autorul întărește valoarea practică și claritatea expunerii prin numeroase exemple. Chiar și cei antrenati în aplicarea celor mai sofisticate metode cantitative în istorie vor fi beneficiari ai periodicelor recomandate de Schick, ca și ai indicațiilor de a găsi cel mai adecvat software în predarea istoriei. Atent la detalii și neabsolutizând succesul într-o cercetare cantitativă, Schick pledează pentru simularea pe calculator și ex-

plică programarea în BASIC pe înțeles l istoricilor.

Teaching History with a Computer, rămâne însă o carte pentru profesori și mai puțin pentru studenți pe care nu-i va ajuta decât în mică măsură să înțeleagă subtilitățile analizei cantitative.

Janice L. Reiff, *Structuring the Past: The Use of Computers in History*, The American Historical Association, 1991.

Utilă în orice curs de metodologie în istoria cantitativă, *Structuring the Past*, este o excelentă introducere pentru orice novice, aducând în același timp un plus de informații tuturor celor interesați de acest domeniu. Trecerea în revistă a posibilităților de folosire a calculatorului în istorie, ca și cele cincizeci de pagini de glosar, aproape o treime din carte, sunt utile oricărui istoric și viitor istoric, interesat sau nu, în folosirea computerului. Bazată pe o bogată documentare, cartea lui Janice L. Reiff permite atât explicarea metodelor statistice cât și însușirea principiilor de bază ale prelucrării automate a datelor istorice.

Jerome M. Klubb, Erik W. Austin, Gordon W. Kirk, jr., *The Process of Historical Inquiry: Everyday Lives of Working Americans*, Columbia University Press, New-York, 1989.

Această carte este o introducere în tehnicile cantitative simple și poate fi un ghid folositor atât studenților cât și cercetătorilor.

Autorii construiesc un amplu studiu de caz asupra vieții de zi cu zi a familiilor americane la sfârșitul secolului al nouăsprezecelea, demonstrând utilitatea metodelor cantitative în analiza istorică. În această investigație amănunțită, sunt exploatate sursele primare, apoi sunt formulate și testate ipoteze, pentru ca în final însuși cititorul să fie obligat în a face afirmații cu caracter generalizator privind viața familiilor americane. Autorii accentuea-

ză prin exemple importanța ipotezelor în orice analiză istorică și demonstrează puterea diferitelor metode statistice în evaluarea acestora.

Valoroasă în special ca material didactic pentru studenți, cartea analizează o anchetă internțională condusă de Office of the United States Commissioner of Labor în perioada 1888–1890 asupra a 8000 de familii care lucrau în diferite ramuri ale industriei, dintre care 3043 familii în industria textilă americană.

Bogatul material documentar este logic prezentat într-o ilustrare a modului în care cercetătorii trebuie să examineze datele. Capitolele sunt divizate în secțiuni, și anume: formulări teoretice, crearea bazelor de date, tabele și grafice, generalizări și discuții asupra problemelor și capcanelor care pot apărea într-o cercetare cantitativă.

Examinând și comparând condițiile de lucru ale muncitorilor din eșantionul privind industria textilă, autorii pun în evidență diferențele existente în structura familiei după criterii ca localizarea sau originea lor etnică, pentru ca apoi să stabilească corelații între acești factori și nivelul de trai. Cum venitul singur nu poate măsura în mod adecvat nivelul de trai, sunt analizate modele de consum, studiul lor relevând dificultățile care apar într-o astfel de analiză.

Luând în considerare importanța urmării proceselor statistice în date cu scopul de a extrage informații consistente din punct de vedere istoric. Explicațiile sunt clare, într-un limbaj accesibil și celor puțin inițiați în matematică. Nu este prezentată metoda statistică în sine, ci numai modul de interpretare a rezultatelor, excepție făcând analiza regresiei (p. 108–111). Deși autorii nu discută metodologia, aplicațiile practice sunt o bună introducere în analiza statistică. Tehnicile cantitative utilizate nu sunt dintre cele mai complexe, chiar și analiza regresiei, odată întinsă, este apoi folosită în prea puține aplicații, câteodată chiar incorect (regresia venitului cheltuit pe anumite produse asupra nivelului absolut al venitului familiei, p. 133–135). Această relație, pe care autorii o admit ca fiind asimptotică, nu trebuie în general măsurată prin regresie liniară.

Cartea nu are o listă a tabelelor și graficelor, iar indexul este insuficient celui care urmează o referire rapidă. Desigur incert în orice text publicat, localizarea unui grafic pe o pagină și a explicațiilor pe o altă este de multe ori oboseitoare. Adesea sunt analizate cifrele dintr-un tabel, fără a se spune cum și de ce s-a ajuns la ele. Coeficienții de corelație sunt folosiți și discutați fără a se da, pentru cei interesați, formula lor. Autorii reușesc pe deplin în a puncta semnificația istorică a cifrelor, dar calculele prin care au fost obținute rămân pentru începătorii în analiza cantitativă un fel de „magie statistică”.

În ciuda acestor observații, lucrarea rămâne, atât pentru studenți cât și pentru profesori, o excelentă experiență în prelucrarea și interpretarea unui set de date. Baza de date a fost obținută de la Inter-University Consortium for Political and Social Research, University of Michigan, iar studenții pot genera pe calculator, pe baza acestor date, tabele, grafice și concluzii proprii.

Loren Haskins, Kirk Jeffrey, *Understanding Quantitative History*, MIT Press, Cambridge, 1990.

Understanding Quantitative History este o lucrare care trebuie prezentată studenților în primele săptămâni de curs, ea demonstrând cum trebuie condusă, scrisă și interpretată o cercetare de istorie cantitativă. Într-o manieră accesibilă cititorului, cu multă claritate, autorii combină discuția teoretică asupra metodei statistice cu exemplele practice. Pentru cei ce doresc o introducere în statistica pentru istorici, sau vor să învețe cum să evalueze un studiu bazat pe metode cantitative, cartea este de mare interes. Noțiunile sunt introduse gradual, începând cu conceptele necesare citirii și interpretării tabelor și graficelor, fiind apoi prezentate principiile de eșantionare, semnificație statistică și sfârșind cu analiza regresiei. Explicând unde și de ce sunt folosite anumite teste statistice și nu altele, Haskins și Jeffrey evită confuzii des întâlnite în alte lucrări de istorie cantitativă.

Mulți dintre cei care predau metode statistice folosesc articole din periodice pentru a demonstra studenților cum pot fi aceste metode aplicate în cercetarea istoriei. Haskins, profesor de matematică și Jeffrey, profesor de istorie, cu sprijinul fundației Alfred P. Sloan care încurajează cercetările cantitative în științele umaniste, au realizat, printr-o compilație din articole și cărți, un excepțional instrument de lucru. Prin examinarea critică a numeroase articole care folosesc analiza statistică autorii explică această metodologie și în același timp demonstrează cum metoda statistică a contribuit la o mai bună înțelegere a istoriei americane.

Lucrarea nu este încărcată de ecuații și formule, o strategie care pentru unii este o ușurare, dar care devine, pentru cei ce ar vrea să le folosească, supărătoare. *Understanding Quantitative History* este un text clar, care ridică întrebări de lungă expunere, suscitând astfel participarea cititorului și al căror răspuns se află la sfârșitul fiecărui capitol.

Cartea este împărțită în patru secțiuni, fiecare din ele acoperind un set diferit de concepte statistice.

Prima secțiune *Summarising Information*, introduce conceptele statistice de bază, media, mediana, deviația standard. A doua secțiune *Statistical Arguments*, îl familiarizează pe cititor cu metodologia analizei statistice în

sine, insistând asupra manierei științifice sau empirice într-o astfel de analiză. Autorii remarcă reținerea istoricilor față de noua metodologie, dar atrag atenția asupra superiorității unei cercetări care îmbină metoda tradițională, narativă, cu cea statistică. Cea de a treia secțiune, *Relationship among Variables*, introduce concepte statistice avansate: corelație, regresie, statistică multivariată. Atât analiza multivariată, cât și tratarea succintă a testelor de semnificație (χ^2 , Z, t, F) cer explicații suplimentare. Secțiunea finală este o sinteză a celor mai înainte prezentate și în același timp un test pentru cititor prin analizarea articolului lui David Weiman, *The Emancipation of the Non-Slaveholding Class: Upcountry Far-*

mers in the Georgia Cotton Economy, apărut în „Journal of Economic History”, martie 1985, p. 71–93. Bibliografia bogată și referințele completează lucrarea lui Haskins și Jeffrey, ce se dovedește a fi o lectură utilă atât celor care predau, cât și celor care învață metoda statistică.

Avându-și propria valoare și propriile limite, fiecare din cele patru lucrări prezentate mai sus aduce un plus de informație și originalitate, fiind în același timp pentru cititor o provocare în investigarea cantitativă a istoriei.

Irina Gavrilă

„REVISTA ISTORICĂ” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile intrapaginate fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse de autori în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Redacției, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ

REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE

REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

Mentalités — Civilisations

THRACO-DACICA

DACIA — REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE

NOUVELLE SÉRIE

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE

ARHEOLOGIA MOLDOVEI

ARHIVELE OLTENIEI

EPHEMERIS NAPOCENSIS

ARS TRANSILVANIAE

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE, CLUJ-NAPOCA

ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”, IAȘI

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Ostatecii în relațiile daco-romane.
Spaime milenariste și cruciada în evul mediu.
Vlad Țepeș, lupta antiotomană și Veneția.
Conquista și reconquista peruană.
Țările române și Marea Neagră în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.
Curente ale ideologiei politice în Europa secolului XVII.
O serisoare inedită a lui Dimitrie Cantemir.
Armata otomană la începutul secolului al XVIII-lea.
Situația economică și socială în Țara Românească în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.
Rivalitatea colonială și maritimă anglo-franceză (1715—1783).
Rapoarte diplomatice americane (1806—1829).
Unele aspecte ale istoriei militare a poporului român în revoluția de la 1848.
Independența României și Italia.
Oamenii de știință și viața politică a României.
Tratative de pace în perioada primei conflagrații mondiale.
Cooperația românească interbelică între desiderat și realități.
I. C. Filitti: Pagini de jurnal.
Italia și primul război mondial.
Securitatea României în perioada interbelică.
Mișcarea legionară și extrema dreaptă europeană (1927—1933).
Poziția statelor europene față de războiul italo-etioopian văzută de diplomația S.U.A.
Toponimie și demografie istorică.
O nouă direcție de cercetare : băncile de date istorice.

ISSN 1018—0443